

В.ІВАНУС

СИМОН
ПЕТЛЮРА
ПРЕЗИДЕНТ УКРАЇНИ

1952

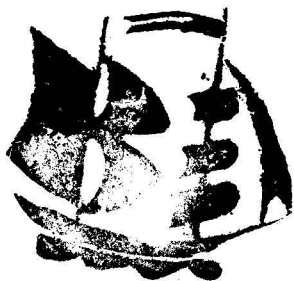
Симон Петлюра.

ВАСИЛЬ ІВАНИС

**СИМОН ПЕТЛЮРА -
ПРЕЗИДЕНТ УКРАЇНИ**

1879 -- 1926

diasporiana.org.ua

НАКЛАДОМ "5-ї СТАНИЦІ СОЮЗУ БУВШИХ УКРАЇНСЬКИХ ВОЯКІВ"

ТОРОНТО — КАНАДА

1952

Права передруку й перекладу застережені
автором.

Printed by
TRIDENT PRESS LTD.
210—216 Dufferin Ave., Winnipeg, Man.

*Цю працю присвячую всім, що за Волю
України своє життя положили.*

ПЕРЕДМОВА.

Давно відчувалася потреба в біографії Симона Петлюри. За 26 років після його передчасної насильної смерти з'явилося трохи більших чи менших статей і книжок, в яких освітлюються окремі епізоди з життя цього великого сина українського народу. Однак зафіксувати бодай коротко перебіг цілого життя й діяльності Симона Васильовича ми ще не спромоглися. А в той же час нові події надходять, ставлять перед нами проблеми, до розв'язання яких він змагав і за які загинув. Знанням же минулого запобігаємо помилкам у прийдешньому. Мета цієї праці хоч трохи заповнити цю прогалину в нашій літературі.

Зокрема є конечно потреба об'єктивно висвітлити питання національних меншостей за часів Симона Петлюри, особливо єврейської. Треба, нарешті, сказати правду про перебільшену тенденційну однобічність думки євреїв у відношенні до українців у період визвольних змагань. Цю частину праці написано майже виключно за творами видатних єврейських авторів.

В умовах вигнання та ще за океаном великі постають труднощі при збиранні документів та інших матеріалів про окремі події. У цьому допомогли авторові: колишній інспектор армії УНР В. І. Кедровський, пані К. Сакалюк, проф. В. Дорошенко, І. Рудічев, пані д-р І. Нітефор з Садовських, п. Павленко-Луців, ген. М. Сабовський, що із збірок архіву Воєнно-Історичного Музею дозволив використати деякі світлини. Всім їм складаю сердечну подяку.

Матеріально видання цієї праці уможливила "5-та Станція Союзу Бувших Українських Вояків". Ця організація обрала для видання спеціальну комісію в складі: голови Ю. Гуменюка, секретаря І. Кіріченка і членів: Д. Кислиці, інж. А. Ф. Шумовського і Я. Теслі, і організувала потрібні кошти. За зрозуміння важливості

такого видання та за понесені труди висловлюю всім членам 5-ої Станиці і зокрема зазначеним членам комісії щире спасибі.

За безплатне оформлення обкладинки висловлюю подяку артистові-маляреві Й. Ю. Ващукові.

Торонто, 18 квітня 1952.

А в т о р.

I. ВСТУПНІ ЗАУВАГИ.

26 років тому трагічно загинув у силі віку Симон Васильович Петлюра — Голова Директорії та Головний Отаман Війська Української Народньої Республіки. Ще мало часу проминуло, щоб дати вичерпну і всебічну оцінку цієї історичної постаті. Ще серед живих багато є його сучасників і сподвижників, на очах яких він жив і працював. Його сучасники й свідки подій, пов'язаних з іменем С. Петлюри, мусять дати найповніший матеріал для майбутніх істориків, отже й біографів С. Петлюри.

Революція, що почалася за Симона Петлюри, триває далі. Його епоха не закінчилася. У житті Симона Петлюри не було романтики й загадковости, не було особливих таємниць чи шукання слави. Приятелі й вороги його бачили й знали, за що він боровся, до чого прагнув і за що загинув. Однак доба Симона Петлюри, як історичної постаті, ще не відійшла в минуле. Для нас вона — нинішня сучасність. Симон Петлюра діяв під час бурі й грози великої української революції, з якою він органічно був зв'язаний, з нею й до історії ввійшов. Скільки треба часу для завершення української революції, ми не знаємо, але ми добре знаємо, що її цикл іще не довершений. Через це не цілком довершений для нас і образ Симона Петлюри. Лише майбутні покоління дадуть повну, достойну його діла і правдиву характеристику. Нам припадає менший, але конечний обов'язок: совісно зберегти й переповісти все те, що знаємо про Симона Петлюру, про його діяльність та про його добу.

Життя Симона Петлюри ділиться на дві частини, хоч і не рівні щодо кількості років і значення. Перша з них сягає до початку 1917 року, що означив бурхливий потік революційної доби на сході Європи взагалі, а на Україні зокрема. Друга датується роками 1917 до половини 1926. Перший період — дитячі роки, навчання та різна громадсько-політична діяльність Симона Петлюри. Період після року 1917 також розкладається на частини, залежно від політичних подій, у яких ту чи іншу участь брав Симон Петлюра.

II. С. ПЕТЛЮРА ДО 1-ОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1905 РОКУ.

1. ДИТЯЧІ Й ШКІЛЬНІ РОКИ.

Симон Петлюра прийшов на світ 10 травня 1879 року в історичному місті Полтава, де за свого часу гетьман Мазепа бився за незалежність України проти російського царя Петра I. Народився Симон Петлюра в козацькій родині і був 3-ім сином. Усіх дітей у родині було 4 хлопці та 5 дівчат. Про дитячі роки, як і взагалі про життя до революції 1917 року, маємо не багато матеріалу. Скупі біографічні дати, крихта спогадів та переказів про окремі епізоди, вирвані з цілого життя. Все начебто таке буденне, звичайне, не індивідуальне. А все ж і з того можна багато довідатися про характеристичні особливості цієї людини.

Батько Симона Петлюри переселився з села до міста, де мав дрібний візницький промисел. Походження цієї родини ще мало досліджене. За російської окупації України метрики й інші документи знищено майже всі. Люди, що могли щось переказати, вмерли чи загинули, а в пам'яті тих, що ще живими zostалися, потрібні нам події покрито пилом забуття. Сталася, отже, значна прогалина в біографії Симона Петлюри, зокрема бракує вичерпних даних про його предків. А дуже жаль, бо спадкові впливи багато важать для духового обличчя окремої людини. Особливо ж багато вони важать якраз в Україні, де кожна селянська родина має свою індивідуальну історію, а майже кожна — своїх видатних і в чомусь відмінних людей.

Про оточення, в якому жив за дитячих років С. Петлюра, про моральні впливи, під якими він ріс, і які потім стають складовою частиною індивідуальности, ми так само дуже мало знаєм. Хоч і живе ще на світі дехто з членів родини Симона Петлюри, але вони так розсіяні і стільки перетерпіли, що мала надія, щоб вони спромоглися щось оповісти про свого ушавленого родича.

Батько Симона Петлюри не мав великих достатків, щоб дати освіту своїм дітям у світських школах, як гімназія, реальна школа та за ними університет чи вищі технічні школи. Як правило, в ті часи в Україні незаможні батьки, що

дбали про майбутню долю своїх дітей, віддавали їх до духовних шкіл. Останні на Україні були приступні для всіх станів. На ці школи не поширювався і відомий за царату циркуляр міністерства освіти про “куховарчиних дітей”, перед якими були фактично замкнені двері російських гімназій.

Отже і Симон Петлюра початкову освіту одержав у полтавській духовній бурсі (“Полтавское духовное училище”). Продовжував свою освіту в духовній семінарії того ж таки міста. Духовні школи того часу не були лихі. Майже всі учні походили із родин духовного стану, при тому і певна кількість із сільського населення, чи з близьких до нього верств. Тому серед бурсаків та семінаристів в Україні ніколи не вигасало українське національне почуття. Хоч навчання й провадилося російською мовою, але поза клясами всі говорили лише по-українськи. “Кобзар” та інші українські книжки, часом і нелегальні, бурсаки й семінаристи читали з насолодою, а російські більше з обов’язку, бо того вимагали вчителі й шкільне начальство.

Нема друкованого матеріалу, який би схарактеризував тодішню духовну бурсу й семінарію в Полтаві. Не знаємо точного складу ні вчителів, ні учнів того часу. Одначе, ці школи були подібні одна до одної. Учительський персонал їх складався переважно з русифікаторів, що насилалися з Росії, а то й з українців, що втратили національну свідомість і частіше бували ретельнішими русифікаторами, ніж самі росіяни. Керівник бурси звався “смотрителем”, а вчителями були як ті, що закінчили духовні академії, так і з семінарською освітою. Академісти переважно дивилися на всі згори, але ті, що скінчили семінарію, були приступніші для учнів. Семінаріями керували ректори-архиереї, переважно з росіян. Вони без жалю нищили з церковного та церковно-історичного обіходу все, чого вони не мали в себе на Московщині, пояснюючи все таке польсько-католицькими впливами. Учителі в семінаріях здебільшого мали вищу освіту. Під зверхністю таких ректорів і в такій атмосфері вони загалом були якісь сірі чи мусіли прикидатися такими, а хто не робив цього, — той дуже скоро вилітав із семінарії.

За такого режиму, звичайно, молодь революціонізувалася, національно освідомлювалася та виявляла народолобність. Українська стихія розквітала по духовних школах, особливо по семінаріях України. Семінаристи переховували й поширювали нелегальну літературу, друкували й писали

проклямації. Поліція робила обшуки, арешти й уживала репресій проти семінаристів. Серед останніх Симон Петлюра відіграв провідну ролю, особливо під кутом національним.

Семінарист Симон Петлюра відрізнявся ще й музикальністю і був непоганим диригентом, грав добре на скрипці. Співом Франкових “Юних днів, днів весни...” семінарист С. Петлюра захоплював слухачів. Політичні й національні та інші “гріхи” були сілню в очах семінарської адміністрації. У старшій, богословській 6-ій клясі Симон Петлюра з семінарським хором виучив кантату М. Лисенка “Б’ють пороги”. Десь у січні 1901 року до Полтави прибув славнозвісний український композитор Микола Лисенко. Симон Петлюра запросив композитора зайти до семінарії, прослухати виконання названої кантати і дати свою оцінку. Цей прихід М. Лисенка до семінарії послужив приводом до звільнення Симона Петлюри з богословської кляси, що траплялося надзвичайно рідко. Отже, здавалося б, що ніякої провини й не зроблено, а семінаристові не дали закінчити школи, викинули, як тоді говорилося, “з вовчим білетом”.

Як переказує В. Королів¹⁾, сталося це не так з волі семінарської адміністрації, як з волі ректора-архиєрея Іларіона. Про це Королів-Старий говорить так: “Архиєрей закликав Петлюру до себе, вихваляв його хист та здібності, умовляв “пожаліти старого батька”, покинути свої “заблуждення” і “сміренно” визнати свої провини та взятися до науки. Певно, на багатьох однолітків Симонових це “архипастирське внушення” справило б неабияке враження, бо вже самий факт особистого покликання до такої важної особи, якою видавався семінаристам архиєрей, кожного повинен би без довести до “трепетання”. Але Петлюра, вислухавши “внушення”, не виявив найменшого зворушення. І коли архиєрей поставив йому категоричне питання, чи він обіцяє “справитись”, то юнак також категорично заявив, що йому нема в чому “справлятись”, бо він певен свого шляху й що йому “ідеї дорожчі за родинні відносини”.

2. Симон Петлюра на роздоріжжі.

XIX століття²⁾ для Петлюри закінчилося в нормальній учобі, а XX почалося під знаком самостійного життя, шукання, куди далі йти. Вигнаних з семінарії з такою атестацією

1) В. Королів-Старий, “З моїх споминів про Симона Петлюру”. Збірник пам’яті Симона Петлюри (1879-1926). Прага. 1930, ст. 178, 179.

яку мав Петлюра, до іншої школи не приймали. Їм лишалося складати екстерном іспити за середню школу або їхати за кордон. Матеріальні засоби не дозволяли Петлюрі виїхати за кордон. Треба було не тільки себе утримувати, а ще й допомагати батькам, що мали багато дітей, крім Симона.

Симон Петлюра береться за підготову до іспитів екстерном і дає приватні лекції дітям заможніших батьків. При цьому, як пише А. Жук²⁾, “У кожную інтелігентну родину, де Симон бував, вносив він українську стихію. Під його впливом зукраїнізувалося чи дерусифікувалося багато молодих і старших людей. За приклад його українізаторської роботи може бути родина багатих полтавських купців Виноградових, де Симон учив кількох дітей. Уся ця родина, від малих до старих, зукраїнізувалася до такої міри, що стала одним із осередків товариського життя активного українства в Полтаві.

“Вліті 1901 р. пані Виногорова запросила до себе на дачу десь на селі, недалеко від Полтави, Симона Петлюру з цілим його товариством, і тут зібралося нас близько пів сотні. Зустрічала полтавська молодь новий 1902 рік у Виноградових, у їх полтавському домі на Кобиляцькій вулиці. Тоді також було нас не менше пів сотні, а найбільше оживлення в товариство вносив Симон Петлюра.”

Заробляючи на хліб та готуючись до іспитів, Симон Петлюра активно працював і політично. Ще в семінарії він вступив до складу Революційної Української Партії (скорочено РУП), яку у 1900 р. заснувала тодішня молодь України. За складом, РУП не була однорідною, але з'єднало її національне почуття. Вона перша, після довгої історичної перерви, поставила на своєму прапорі величне гасло української державної незалежності. Нею ідеологічно відтворено українську політичну традицію, що тягнеться з часів старого Києва через Козацьку республіку й Кирило-Методіївське братство аж до революції 1917 року. Партія проіснувала лише 5 років, але вона була епохальним явищем для українського руху. Вона була провісницею та предтечею української революції 1917 року. Майже всі видатніші діячі останньої революції, від крайніх правих до найбільш лівих, перекіпили й самовизначилися в горнилі РУП. Від неї ж дістав політичний гарт і Симон Петлюра.

Партія РУП утворила свій осередок і на території укра-

---

2) Андрій Жук. “Із споминів про С. Петлюру”. Симон Петлюра в молодості. Львів. 1936. ст. 22-25.

їнського населення колишньої Австрії, у Львові, за допомогою старшої, а особливо молодшої, галицької та буковинської інтелігенції.

Передова молодь Полтави сходилася тоді у великому саді або в домі вдовиці Комличенкової, старший син якої, Павло, був також у семінарії. Збиралися тут не тільки семінаристи, а й дехто з урядницької публіки та багато студентів і студенток з інших місцевостей, що були вислані під поліційний нагляд до Полтави з Петербургу, Москви та інших університетських міст за участь у студентських рухах. Душею на таких сходинах був звичайно Симон Петлюра. Його всі любили в товаристві. Поява Симона — веселого, живого й жартівливого — завжди вносила в товариство рух, оживлення, сміх, спів. А одночасно Симон же вносив і повагу в дискусії на різні теми, якими заповнялося товариське життя тодішньої молоді.

В літку 1901 р. в Полтаві відбувся всеукраїнський студентський з'їзд, на який прибули делегати від усіх українських студентських громад, що існували тоді по цілій Росії. У з'їзді брав участь також Симон Петлюра, репрезентуючи громаду полтавської духовної семінарії, хоч учнем її уже тоді не був.

Одночасно відбулася перша конференція РУП, на якій вирішено видати за кордоном партійний орган ("Гасло"), налаштовано організаційний апарат і нав'язано через замісцевих студентів та семінаристів потрібні в партійній роботі зв'язки. Симон Петлюра був у курсі справ і цієї конференції, як її член.

Весною 1902 р. в Полтавській семінарії вибухли значні заворушення, до яких мусів прикласти своїх рук і екссеминарист Симон Петлюра. На цих розрухах уперше вибивається український національний момент. Полтавські семінаристи поставили домагання ввести до навчальних програм семінарій предмети українознавства. Домагання семінаристів були зформульовані у спеціальній петиції, яку підписало близько 200 семінаристів. За це були звільнені з семінарії пів сотні семінаристів.

Оця видалена з Полтавської семінарії молодь, здебільшого сини сільського духовенства, розійшлися по селах і створила перші кадри пропагандистів Револуційної Української Партії. Семінаристи пішли в народню масу з пропагандою боротьби за політичну свободу. Під впливом рево-

люційно-соціалістичної пропаганди РУП, на весні 1902 року постали великі селянські заворушення в Полтавській та Харківській губерніях, що були прологом першої революції в Росії.

Однак ці селянські заворушення справили на Симона Петлюру сильне враження своїм розмахом і силою. Вони показали, що селянство здатне на боротьбу за свої інтереси і може бути союзником революційної демократії в боротьбі з царатом. Але Симон Петлюра був і дуже засмучений незорганізованістю, стихійністю й бунтарським характером таких селянських заворушень. Він далі вважав за злочин пхати селян на такі виступи і закликав до культурництва. Він говорив, що революційна пропаганда серед селянства мусять відбуватися разом з інтенсивною просвітньою роботою, щоб економічна боротьба могла прибрати відповідні форми, велася зорганізовано і спиралась на підготовчу школу для політичної боротьби.

Революційні рухи в семінарії і серед селян Полтавщини кидали певне світло і на Симона Петлюру. За ним по п'ятах ходила поліція і можна було щодня сподіватися арешту. Треба було шукати іншого місця перебування, кудись виїхати. Симон Петлюра з приятелем Прокопом Понятенком восени 1902 року переїхав на Кубань.

Ніби підсвідомо Симона Петлюру потягло на Кубань, до чорноморців, нащадків чубатих запорожців. Як колись великий гетьман України Богдан Хмельницький перед початком боротьби за визволення свого народу їде на Запорізьку Січ, так Симон Петлюра їде на Кубань, щоб по архівах ознайомитися докладно з діями великих пращурів та в житті придивитися до їхніх праправнуків — кубанських козаків.

На Кубані Симон Петлюра їде в станицю Смоленську до знайомого вчителя, К. Я. Безкровного, — правнука Кубанського Отамана Безкровного, що із Січі прибув полковником. Родину Безкровних на Кубані всі вважали за мазепинську, а вчитель К. Я. Безкровний належав також до РУП. Станиця Смоленська була примусово заселена козаками з основних чорноморських станиць, де ще міцно трималися українські звичаї й пісні. Школярі поза навчанням між собою та й з учителем говорили по-українськи. Старші козаки в розмові докидали вже й російських слів після 4-річного перебуванні в війську. Особливо ж на прибулого сюди спра-

вили враження співи парубків і дівчат на вулиці, на вечорницях. Як співак, С. Петлюра годинами в городчику слухав співи станичної молоді.

Вражало Симона Петлюру, що молодь співала, і то не погано, майже виключно старовинних дум та пісень: про Байду, Нечая, Сагайдачного, Морозенка, іноді жартівливих, як про комаря, “побреду, побреду по коліна в лободу” та інших. Російських пісень не було чути. Як переказував К. Я. Безкровний, одного вечора в захопленні парубоцьким співом Симон Петлюра йому сказав: “То ми (очевидно, українці — В.І.) не пропадемо, коли на такій Кубані, до якої вживає Петербург найбільших русифікаторських засобів, ще досі цілковито панує українська пісня!”

На Кубані Симон Петлюра спершу лагодився вчителювати. Однак скоро з’ясувалося, що без спеціальних учительських кваліфікацій та ще й з мазепинством за плечима можна дістати посаду лише в т. зв. церковно-парафіяльних школах. Останні ж на Кубані були занедбані і загалом гірше поставлені, ніж одно- чи двоклясові т. зв. міністерські школи. Через це про вчителювання він перестав думати, а розглядався, чи немає іншого заробітку на хліб.

Саме тоді на Кубані призначено наказним отаманом генерала Я. Д. Маламу. Він походив з Катеринославщини (батьківщини Запорізької Січі), із старого українського роду. Ген. Малама був освіченою людиною і не цурався ні українства, ні кубанських козаків, українців родом. Побачивши в Кубанському Військовому Штабі скрині з 200,000 архівних справ у пакунках, що кожний містив понад 200 аркушів рукописів, отаман Малама вирішив це опублікувати. То були архіви Запорізької Січі, Чорноморського та Кубанського військ. Саме тоді нагодився до Катеринодару земський статистик і член-кореспондент російської Академії наук Ф. А. Щербина, якого міністер внутрішніх справ Плеве виселив з Вороніжа. Щербині, як кубанському козакові, Малама доручив розібрати отой архів і написати “Історію Кубанського Війська”, починаючи з Запоріжжя, звідкіля прийшла більшість кубанців.

Українська громада в Катеринодарі рішила дати в помічники Щербині Симона Петлюру. За кілька днів полагожено й справу перебування С. Петлюри в столиці Кубані, Катеринодарі. Праця в архіві дуже захопила Петлюру. Як спраглий у пустелі накидається на воду, так Петлюра ненаситно перечитував поживклі листки рідного вславленого війська.

Ф. А. Щербина у своїх спогадах так характеризує Петлюру на праці в архівах³⁾: “Біля мене пройшло вже багато молоді, що працювала зі мною при земських та інших переписах селян і при досліджуваннях економічного та соціального становища й побуту трудового народу. До кожного новака в роботі я уважно приглядався, чи цікавиться він ділом, чим саме і на що він здібний. Для Петлюри мої способи щодо ознайомлення з молодими працівниками були зайвими. Розбором історичних матеріалів та витягом з них найбільше цінних та цікавих відомостей для історії, пам’ятається, займалось тоді в мене четверо або п’ятеро щирих працівників, але й вони дивувались, з яким запалом взявся Петлюра до роботи. “Та він увесь уліз у пакунки старовинних паперів,” — казали про нього співробітники. Але не тільки “уліз”, а й вишукував уміло те, що потрібне було для історії і чим він персонально цікавився. Сам я при розборі матеріалів працював укупі з моїми співробітниками і встановив такий порядок, що кожний працівник повинен був знайомити мене і співробітників із матеріалами, які він визнавав особливо важливими й цікавими. У свою чергу, і я частенько вивчав, яке значення має той або інший матеріал для історії кубанського війська, згідно з загальною програмою, яку я був склав.

“Скоро при такому сумлінному співробітництві вияснилось, що новий молодий (Петлюра, здається, був наймолодший працівник) найліпше розбирався в історичних матеріалах. Йому дуже помагало знання історії України та Запоріжжя, а по часті і знайомство з народнім життям Полтавщини, а в складі чорноморських козаків якраз і було найбільше виходців із Полтавщини. Дуже захоплювався Петлюра матеріалами із Забужжя, в якому спершу осіли “нові запорожці” до переселення в Чорноморію, на Кубань, і ще більше “ділами”, як названо було пакунки паперів із Запорізької Січі на Дніпрі”.

За тим же свідченням, з особливою увагою Петлюра студював пакунок матеріалів про так званий персидський бунт Чорноморців.” У цьому бунті провідну роль відіграв молодий козак Федір Дикун, непересічна людина в ті часи. Всі “діла” в справі цього бунту Петлюра забирав до себе на мешкання і перечитував та обмірковував. Розповіда-

---

³⁾ Ф. А. Щербина. “Симон Петлюра на Кубані”. “Збірник пам’яті Симона Петлюри. Прага, 1930, ст. 189-194.

ючи про перечитане співробітникам, Петлюра зазначав, що “Дикун був зразковий козацький діяч”, що “не дурно за ним ішли всі козаки і підтримували його в домаганнях. Але не відповідні тоді були умови для такої діяльності. От тепер би такого Дикуну! — так закінчував Петлюра своє оповідання про любого йому козака.

Дуже зблизився і полюбив Симон Петлюра кубанських козаків. Не раз під час праці він говорив Щербині: “Чорноморці — добрі молодці, бо вони зробили з Чорноморії (правобережна Кубань) те, чого не було і на Старій Україні, яку так опаскудили кріпацтвом.” Про майбутню революцію Петлюра говорив своєму шефові, що вона неминуча та що треба докладати зусиль, щоб її наблизити. Коли ж вона наступить, треба йти в шерегах народу, помогати йому не тільки словом та ділом, але й самим собою. Почувалося вже тоді, що це не була поза молодого людини, — так говорив Щербина. Петлюра дуже імponував Щербині своїм спокоєм та врівноваженістю, хоч ще був такий молодий.

Так пропрацював Петлюра над архівами рідного йому війська 2 роки. Він простудіював усе з найдавніших часів козаччини по оригінальних документах, про які не знали найвидатніші історики. Очевидно, що ця праця не могла не вплинути на вироблення характеру майбутнього провідника України. Це був університет для Петлюри! Не малу долю праці він уклав і в “Історію Кубанського Козачого Війська” (3 томів альбомного формату по 1,000 сторінок), хоч і підписану лише Ф. А. Щербиною.

Щербина дає таку характеристику Симонові Петлюрі як людині: “Для мене Петлюра був не тільки добрим та умілим працівником, але ще більше — дуже хорошою людиною щодо характеру, поглядів і вдачі у взаємних стосунках з людьми. Яким показався він мені з дня першого мого знайомства з ним, таким у незмінній своїй суцільності залишився він і після того. Мої взаємовідносини з ним завжди були найкращими. Я звик цінити Петлюру найбільше з етичного боку...”

“Коли роботи з розбором кубанського архіву скінчились, я закликав його вліті 1904 р. поїхати до мене на хутір Джанкот на березі Чорного моря.. І на хуторі в мене Петлюра без бою або конкуренції завоював собі славу розумної, тактичної і симпатичної людини. Токі спомини про Петлюру залишилися до останніх днів у моїй родині.”

Восени 1904 р. Симон Петлюра поверстається з Кубані. Про цей момент проф. М. Славінський⁴⁾ пише: “З Кубані з’являється він там (у Києві) уже готовою людиною, означеною політично і індивідуально.” Отже на Кубані, серед нащадків запорожців, дозрів Симон Петлюра. Фізичні прикмети Симона Петлюри у дорослому віці влучно подає його товариш ще з 1-ої кляси бурси, уже згадуваний В. Королів-Старий. Вони такі: (Цитована праця, ст. 180-181).

“Був він середнього зросту, приблизно 5,7 (5 футів і 7 ”
цалів) заввишки. Сухорлявий, а часами й просто кощавий, тобто важив приблизно 150 фунтів. Тільки в Варшаві він трохи потовщав, певно, фунтів до 160. Часто ходив, трохи зігнувшись наперед та підвівши вгору ліве плече — професійна статура працівника за письмовим столом. Мав завжди бліде, жовтаве обличчя й зеленкуваті синці під очима. Здебільшого був добре виголений, але ж чуб попелястого кольору без кучерів мав раз-у-раз довгий і раз-у-раз відкидав його з високого чола рукою назад. У тонких губах, на яких часто грала трохи скептична усмішка, якщо не говорив, раз-у-раз тримав цигарку. Палив страшенно багато й мабуть через те був такий блідий та мав закурені зуби, в рядку яких був надломаний, що показувалось при усміху. Його світлосірі очі при певних поворотах обличчя відбивали блакиттю. В спокійному стані вони не грали, були завжди лагідні й спокійно-приятні, але в ажіотажі, в який він легко впадав (за останню добу — переважно в тіснішім товаристві, але не перед широкою публікою), вони яскраво виблискували. Руки його здебільшого були рвучкі, а пози — неспокійні. Часами він стояв, обпершись об стіну, або сідав на стільці, так нагнувшись додолу, що, здавалось, ніби йому було дуже незручно перебувати в такій позі і він от-от її змінить. Але ж він вмів добре слухати й довго міг не змінити первісної пози. Часами він сідав і підпирав підборіддя рукою, так що його фігура й обличчя нагадували якогось католицького ченця. Коли розмова була жвава і Петлюра опонував, — не міг всидіти, а великими кроками ходив з кінця в кінець покою, часом запалюючи цигарку від своєї ж цигарки.

“Рішуче не дбав про свою одіж. Але ж маючи здебільшого потертий костюм та м’які комірчики чи невиразної барви пальто та капелюх, раз-у-раз був у шкуряних, переважно

---

⁴⁾ М. Славінський. “Симон Петлюра”. Збірник пам’яті Симона Петлюри. Прага. 1930, ст. 10.

гнідих, рукавицях. Часом і по кілька годин сидів у хаті, не скидаючи лівої. Руку мав малу, кощаву, типову інтелігентську. За воєнних часів ходив переважно в звичайній вояцькій шинелі, а на шиї мав пов'язаний башлик, перегорнений так, що він творив високий приставний ковнір, в який ховалось його гостре підборіддя. Взимку носив смушеву сиву шапку.

“Голос Петлюри був тенор баритонального тембру. Публічні промови починав стиха й здебільшого незначними фразами. Певно, що це була виправка: не говорити одразу основні думки й не витратити голосових засобів, поки слухачі не приготуються уважно слухати. Якось ще за часів “Ради” була у нас розмова про видатну для свого часу книжку Легуне — “Мистецтво читання”. Петлюра сказав, що він її добре студіював ще в семінарії і вона йому дала певні вказівки, як володіти аудиторією. Бо ж по тихій передмові голос його набирав що-далі більшої сили, а ясні прості вирази, в котрих вчувалося правдиве, виношене переконання та щирість, опановували все більше й дужче слухачів. У Петлюриних промовах не було нічого театрального, надуманого, заздалегідь приправленого, ні красного жесту, ні красної фрази, — а тим самим його рівна мова, що на початку видавалася навіть блідою, безбарвною, непомітно приходила просто до душі, підманювала й чарівно перемагала вже упереджених проти нього слухачів. Вона майже не лишала в пам'яті фраз чи слів, але ж прищеплювала аудиторії ясну, переконливу думку”.

Окрім праці в архіві, Симон Петлюра в Катеринодарі бере також участь у громадській праці. Разом із Понятенком, Ткаченком та кількома місцевими українцями, як Ерастів, Ротар, К. Безкровний та інші, Петлюра засновує в Катеринодарі і партійну організацію РУП під назвою “Чорноморська Вільна Громада”. Організація розгорнула широку національно-культурну й революційну роботу як у самому Катеринодарі, так і по цілій Кубані, спираючись головню на імігрантів з Полтавщини, що працювали як учителі по станицях. Однак поліція стежила за цією роботою і під кінець літа, коли Петлюра повертався з хутора Ф. Щербини (Джанкот), його і декількох товаришів арештували. Але Симона Петлюру до суду випустили на поруки і вони з Понятенком поспішили до Києва, щоб звідти вибратися за кордон.

4. Симон Петлюра у Львові.

У Києві Симон Петлюра і Понятенко звернулися до голови Центрального Комітету РУП М. Порша, інформуючи його про національний характер РУП на Кубані. Це збіглося з тенденціями і працею організації в Києві. М. Порш ознайомив прибулих з працею партійних установ, уможливив їм відвідати декілька лекцій і зборів. Вони ж передали з Кубані побажання, щоб хтось із центру приїхав до Катеринодару і більше познайомив з програмою РУП і тамтешнє суспільство. Перебування в Києві було довгеньке і ставало небезпечно перед поліцією. Порш захопився палким патріотом, як він його назвав, — Петлюрою, патріотом із перевагою у всьому національного, а не соціального моменту.

Пізньої осені обидва юнаки були в районі Крем'яця, нелегально переправлені через австрійський кордон і без пригод прибули до Львова. Петлюра жив під псевдом С в я т о с л а в Т а г о н. У Львові тоді вже був закордонний комітет РУП, в якому працювала чимала група наддніпрянської молоді. Визначніші з них були такі: Євген і Катерина Голіцинські, Ол. Скоропис-Йолтуховський, М. Меленевський (псевдо — Басок), П. Камінець, М. Ткаченко. Закордонці лякалися зросту націоналізму в РУП на Україні й мали намір зв'язати організацію РУП з російською соціал-демократичною партією. Петлюру з виразним національним ухилом закордонці зустріли більше, ніж холодно. Самі закордонці пересилали нелегальну літературу на Україну і жили замкненим у собі життям суто радикально-соціалістичної молоді, цураючись галичан і міщанства.

У грудні (на різдвяні свята) закордонці скликали у Львові конференцію РУП. На конференції закордонці домагалися ухвали про злиття РУП з російськими соціал-демократами (меншевіками), а Центральний Комітет ставив справу так, що "єдиним представником українського пролетаріату" мала бути тільки українська соціал-демократія". За тези Центрального Комітету були: М. Порш, В. Винниченко, С. Петлюра, П. Понятенко, Вас. Мазуренко та інші. Проти, за об'єднання з росіянами, стояли: М. Меленевський, О. Скоропис-Йолтуховський, П. Канівець, М. Ткаченко та інші. Друга група приймала в національному питанні програму росіян і не підлягла більшості, утворивши свою "Спілку українських соціал-демократів", яка незабаром злилася з російськими соц.-демократами. Постала ще й третя гру-

па Д. Антоновича (псевдо Муха), так звана “обласників”, що дуже швидко зійшла нанівець. У цій ідейній боротьбі особливу твердість і ясність вносив Симон Петлюра, як зазначають багато учасників.

Коли ж закордонці покинули конференцію, увесь партійний маєток (каса, склад літератури, партійний архів і бібліотека) опинився в їхніх же руках. Передати це майно закордонці відмовилися. На нараді Комітету РУП вирішили відібрати партійну власність революційним способом. Виконати це добровільно згодився Симон Петлюра, що найкраще знав місцеві обставини. Він блискуче перевів цю операцію за допомогою ще двох товаришів. Належне до РУП відібрав в одного з членів Закордонного Комітету.

По закінченні конференції партійний орган мали б редагувати М. Порш, а потім Д. Антонович. Але перший скоро від'їхав на з'їзд всіх соц.-демократичних партій Росії в Ригу, а другий в Україну. Тому фактичним редактором став Симон Петлюра. Спочатку нерегулярно виходила “Праця”, але щомісяця виходив “Селянин”. На відміну від інших закордонців, Симон Петлюра не обмежувався редагуванням партійних органів, а брав жваву участь в житті галицьких товаришів, писав у галицькій пресі, зокрема у партійному галицькому журналі “Воля”. Симон Петлюра часто бував у найбільшого галицького письменника і поета І. Франка, який на нього мав великий вплив. Бував також з В. Гнатюком і співробітничав у “Літературно-Науковому Віснику”, що його редагував І. Франко, в Записках Наукового Товариства ім. Т. Шевченка. Один з галицьких приятелів Симона Петлюри, Вол. Левинський, так окреслює його в ті часи⁵⁾:

“Пригадую собі, як нині, Симона з часів 1905 р., цю незвичайно милу, товариську і шляхетну людину, людину бадьору й життєрадісну, дуже працьовиту, повну енергії й запалу для справи, якій служила, людину дуже ніжною й чужою душі, що самою своєю появою в товаристві робила на його дуже миле враження. Симона всі любили. Ніколи не міг би сподіватися, що ця людина такої ніжною вдачі у великих днях української революції виавансує на начального вождя армії УНР отже на становище, що його вдачі й освіті було, здавалося б, цілком чуже.

“С. Петлюра не належав до фанатиків партії. Поза пар-

---

⁵⁾ Володимир Левинський. “Надніпрянська політична еміграція у Львові в рр. 1904-1905”. Симон Петлюра в молодості. Львів. 1936.

тійними справами він мав широкі літературні інтереси, які наблизили його в першій мірі до пок. Ів. Франка. Франко був тоді редактором ЛНВісника і в найбільшому розквіті свого літературного таланту...”

В травні 1905 р. в Києві Д. Антонович скликав конференцію РУП для проведення своїх “обласних” тез. На цю конференцію Симон Петлюра приїхав зі Львова, як делегат із закордону. На конференції, як зазначає М. Порш, Симон Петлюра знову виявив надзвичайну “здібність швидко орієнтуватися серед конкретних обставин, сміливість у вирішенні складних справ та непохитну віру в українську національну справу.” Завдяки головно С. Петлюрі і на цій конференції Д. Антонович лишився в меншості і РУП далі прямувала на непохитних українських позиціях. Петлюра повернувся до Львова, де залишався до грудня 1905 року, аж поки його покликали на новий з’їзд РУП у Києві. Це вже було після амністії політичним вигнанцям.

III. ПЕРІОД 1-ої РЕВОЛЮЦІЇ В РОСІЇ (1905—1906 рр.).

1. 2-ий з'їзд РУП і редагування "Вільної України".

На Другому з'їзді РУП, що відбувся в помешканні С. Тимошенка в Києві, змінено назву партії, але залишено українські національні підвалини. Головніші постанови з'їзду такі⁶⁾: ... "назву "Революційна Українська Партія" змінити на "Українська Соціал-демократична партія" ... Становлячи собою один із законів міжнародньої соціал-демократії, ворожої не тільки економічній експлуатації, а й усякій експлуатації і всякому пригніченню, проти кого воно б не направлялося, українська соціал-демократія якнайенергійніше буде боротися проти національного гніту, за рівні права всіх націй на вільне існування і вільний розвиток, твердо обстоюючи право націй на культурне і політичне самовизначення... "Маючи на увазі, що процес економічної централізації є лише однією стороною економічної еволюції, другою ж стороною її є економічна децентралізація, яка тягне за собою децентралізацію політичну, що форми політичні пристосовуються до індивідуальних, економічних, побутових, психологічних і культурних обставин кожної нації, як демократизація державного ладу вимагає децентралізації законодавства, адміністрації і судівництва, що в інтересах усунення — оскільки це можливо в капіталістичному судівництві — національного гніту потрібно передавати всі ті справи, в яких говориться про національний гніт, до рук представницького зібрання національно-територіальної одиниці. Другий з'їзд У.С.-Д.Р.П. в інтересах розвитку клясової боротьби і продукційних сил на Україні приймає в свою програму постуляту **автономії України** з окремим сеймом (парляментом), законодавчим у тих справах, що стосуються лише народу, який мешкає на території України..."

Коли на цьому з'їзді виникла справа вибору редактора головного органу партії і В. Винниченко запропонував свою кандидатуру, то С. Петлюра відверто заявив про непостійність його (Винниченка) переконань, чим фактично довів

⁶⁾ О. Лотоцький. Сторінки минулого. Частина друга. Варшава. 1933. Стор. 308, 316.

непридатність В. Винниченка на пост редактора. Кандидатуру В. Винниченка після виступу С. Петлюри знято.

В Петербурзі ще перед цим з'їздом комітет РУП почав видавати український місячник "Вільна Україна". Але 1-е й 2-е його число в партійних колах не справило доброго враження. Редакторам і співробітникам очевидно бракувало досвіду. Тому Центральний Комітет вирішив змінити "Вільну Україну" на центральний теоретичний орган, відрядивши для цього до Петербургу С. Петлюру, М. Порша й П. Понятенка. В січні 1906 р. всі троє виїхали до Петербургу. Там вони зупинилися в спільного приятеля-рупіста інженера Левка Мацієвича.

Праця над цим виданням розгорталась досить швидко. Члени редакції включилися також і до праці поміж українською студентською молоддю, якої тоді в Петербурзі було повно. М. Порш одначе скоро від'їхав до Стокгольму на "Об'єдінительний Конгрес" російської соціал-демократії, де мали бути заступники всіх соціал-демократичних організацій Росії. Симон Петлюра знову всю редакцію перебрав на себе. Конгрес у Стокгольмі не нахилив українських соціал-демократів до об'єднання, хоч партії всіх інших народів пішли на угоду. В березні М. Порш повернувся. За цей час по Україні сталося багато провалів партійних організацій. Багато людей опинилось під арештом. Це вдарило на психіку. Багато навіть визначніших членів партії знову висували домагання розпустити українську партію, а влитися до російської.

Після довгих нарад рішено припинити видання "Вільної України" та їхати до Києва, щоб рятувати ситуацію. І в цій ситуації, як підкреслює М. Порш, Симон Петлюра ані на одну хвилину не тратив своєї глибокої віри в те, що "ми" і це лихо переборемо. І він мав рацію. В Києві вияснилося, що до "злиття" і нахилилися лише інтелігенти, яких не надто багато й було. Робітничі маси твердо стояли на тому, щоб бути окремо від росіян. В Петербурзі на цей раз Симон Петлюра пробув близько 6 місяців, бо в липні вже був у Києві.

2. Перебування в Києві.

Прибувши до Києва, С. Петлюра відразу став секретарем часопису "Рада", що її власним коштом видавав Є. Х. Чикаленко. Це був заможний землевласник на Херсонщині та один

з найповажніших українських меценатів. Всі свої матеріальні засоби Є. Чикаленко віддавав на українську справу. Крім матеріальної допомоги, він для неї віддав усе своє життя. Є. Чикаленко був людиною здорового практичного розуму. В різних життєвих ситуаціях, пов'язаних з українською справою, він звичайно знаходив найбільш доцільні шляхи розв'язки. "Пан", як звичайно жартівливо називали Є. Чикаленка приятелі, мав заслужену репутацію мудрої в життєвих справах людини. Є. Чикаленко мав найширші зв'язки з найвидатнішими українцями по всіх містах Росії й закордону. Його всі цінили і до його голосу, як "голосу землі" прислухалися. Більшість найвизначніших українських провідників тих часів побували в "школі Чикаленка". Не минув її і Симон Петлюра. І пізніше, у всіх складних справах, С. Петлюра завжди радився з "паном".

По революції 1905 р., хоч і з кучою конституцією, а все ж могли вже існувати деякі культурно-просвітні організації, газети, журнали, видавництва тощо. Отже і українські соціал-демократи взялися видавати легальний тижневик, яким найбільше захопився С. Петлюра. Ще перебуваючи у Львові, він весь свій вільний час віддавав на вивчення літератури і літературної критики, маючи намір працювати на полі української літературної критики. У нелегальній пресі, видима річ, літературою не можна було займатися.

Так вліті 1907 року почало виходити "Слово". Першими його редакторами були С. Петлюра і М. Порш. Пізніше редакційна колегія поповнилася В. В. Садовським і Хв. Міхурою. Завданням "Слова" було насамперед популяризувати програму й соціал-демократичний світогляд. "Слово" дедалі удосконалювалося і функції поміж членами редакції диференціювалися. С. Петлюра взяв відділ літератури і театру. Але часто йому доводилося заступати й інші відділи. В "Слові" зробив свої перші літературні кроки і Дм. Донцов (пізніший теоретик ультра націоналізму).

Але "Слово" не мало фінансової бази і головню через це припинило своє існування у 1908 році. Редакційна колегія почала розпадатися. М. Порш і Міхура пішли до університетів. В. Садовський виїхав до петербурзької політехніки. С. Петлюра мусів погодитись на посаду бухгалтера у "Восточном транспорте товариществе" в Петербурзі, до якого переїхав на початку 1909 року.

М. Порш, що 4 роки (1905—1908) працював близько з

С. Петлюрою, а пізніше не раз з ним розходився, так висловлюється про нього:

“Впадала в око кожному незвичайна лагідність його вдачі. За мрійними блакитними очима відчувалося добре і щире серце, глибоко вразливе на горе і лихо людське. З дивовижною байдужістю ставився Петлюра до матеріальних вглед життя, до грошей, дарма що дуже кохався у всьому гарному та естетичному. Взагалі гроші в нього не трималися, хоч він не був марнотратний. Завжди готовий був, скільки мав змоги, допомогти всякому землякові в нужді та біді.

“Петлюра був прегарний товариш, певний і вірний у всіх химерах змінливої долі. Незвичайно лагідний супроти кожної людини та толерантний, він не судив легковажно людей за їхні погляди та вчинки.

“Вдумливо та людяно ставився до особи, що завинила, старався знайти причини та обставини, що зменшували б провини та давали змогу коли не виправдати, то, що найменше, пробачити. Радів, коли людина сама признавалася у своїх прогріхах та щиро верталася “на путь праведну”.

3. Петербурзький період життя

Свято 1-ої революції в Росії промайнуло метеором. Головачів “Ради Робітничих Депутатів”, Носаря-Хрустальова та Троцького (обидва родом з України) заарештували. Ліберальний автор Жовтневого маніфесту, русифікований німець-прем’єр граф С. Вітте, мусів податись до димісії. На його місце прийшов реакціонер Столипін. І-у Державну Думу, що намагалася стати справжнім парламентом, перед яким мало бути відповідальна рада міністрів, розігнано. За Выборгську відозву депутатів Думи арештовувано. Аграрні бунти немилосердно здушено. Реакція вбивалася в силу. У такий момент С. Петлюра приїхав до Петербургу на скромну посаду бухгалтера.

Петербург для українця в’яжеться з досить різними асоціаціями — добрими й злими, а в усякому разі такими, які не забуваються. Саме це місто постало на українських кістках козацьких полків, що їх Петро І-ий зганяв на “каналські роботи”, караючи тим українців. Окультурення цієї столиці й московської держави також відбулося українськими силами, що примусово, а почасти й добровільно прибували сюди. Новий петербурзький осередок зайняв провідне місце в усіх ділянках життя централізованої держави. Перші

проблиски українського національного життя та процес національного відродження започаткувався таки в цій північній столиці. Вона стала духовим осередком і для поневоєних народів. Тут з'явилася перша книга українською мовою "Енеїда" І. Котляревського року 1798, тоді як у Харкові перша українська книга появилася пізніше, в 1809 р., а в Києві — аж у р. 1837.

У Петербурзі ж постала перша українська національна організація з широкою політичною програмою — Кирило-Методіївське Братство. Тут же написав Шевченко перші політичні, в поетичній формі, маніфести українського визволення. На початку 60-их років минулого століття, коли трохи в повітрі полегшало, українські письменники і вчені, як Куліш, Костомаров, Шевченко й інші, тут таки відновлюють українську культурно-національну працю. Куліш тут заклав друкарню й почав видавати книгу за книгою. В Петербурзі ж заснувався український місячник "Основа". Взагалі традиції українського життя в північній столиці не перервалися й пізніше.

У непривітному і суворому Петербурзі кожний новоприбулий чужинець, а в тому й українець, почував себе дуже самотнім. Через те кожний шукав і тулився до гурта своїх земляків. Так з давніх часів постав тут ембріон "Товариство Українських Поступовців" (скорочено ТУП), до якої приймалися члени за національною ознакою, а не за політичними переконаннями. Створилася "Стара Українська Громада", до якої входили старші українські діячі, як от: Цвітковський, Беренштам, Житецький, Горленко та інші. Рівнобіжно існувала також "Молодша громада", до якої входили молодші українські громадяни Петербургу: Д. Л. Мордовець, В. Г. Котельників, П. М. Саладилов, В. В. Балашов, Є. Волянський, П. Я. Стебницький, І. О. та І. П. Житецькі, О. І. Бородай, М. А. Славінський, Русові, О. П. Шликевич, Ф. К. Вовк, М. Могилянський, О. Г. Лотоцький і багато інших.

Студентство в кожній вищій школі Петербургу мало свої українські земляцтва. Взагалі ні в одному місті Росії українці не були так організовані, як у негостинній північній столиці. Українські земляцтва мали великий вплив і на загально-студентські організації. Члени українських земляцтв завойовували становища на всіх відтинках. Досить зазначити, що головою нелегальної загально-студентської організації був член української громади Г. Бокій, (пізніше професор-ге-

олог), головою найактивнішої студентської організації в інституті цивільних інженерів був Сергій Тимошенко (по революції міністер в уряді Петлюри). Коли по вищих школах увели вибори студентських старост, то на загальностудентських зборах на становище староств обрано членів української громади в таких інститутах: цивільних інженерів, лісовому, електротехнічному і шляховому.

Взагалі в студентських організаціях, легальних і нелегальних, — в різних комісіях, видавництві лекцій, у справах ідальні і т. ін., — українці посідали багато провідних становищ, кількістю непропорційно до свого малого числа; очевидно, завдяки своїй активності. У жовтні 1905 р. українське студентство Петербурзького університету під головуванням студента В. П. Павленка ухвалило резолюцію: “Ми, українці, зібравшись на перший український мітинг в Петербурзі постановили:

“З уваги на те, що уживання рідної мови в усіх державних та громадських установах є одним із найважливіших засобів розвитку культурного та економічного, що Україна, національна одиниця, визначається багатьма соціально-економічними особливостями, уважаємо, що за нинішнього режиму таке забезпечення національних прав неможливе. А тому визнаємо за конечне: 1) Скликання установчих зборів на основах загального, рівного, прямого й таємного голосування. 2) Відновлення автономії України на широких демократично-федеративних засадах.”

19—21 листопада 1905 р. в Петербурзі відбувся “З’їзд інородців”, у якому взяли участь: азербайджанці, вірмени, білоруси, грузини, естонці, жиди, киргизи, латиші, поляки, татари, фіни і українці — всього понад 100 учасників. Українців на з’їзді було близько 30. Головою з’їзду був проф. І. О. Бодуен-де-Куртене. У своїй промові він проводив думку, що з’їзд має за завдання прагнути до того, щоб кожний народ, незалежно од його кількості, був забезпечений правом на повне національне життя. З’їзд прийняв постанову у 5-ох точках, перша з яких говорить⁷⁾: “Боротьба за політичне визволення, розчищаючи ґрунт для демократичного переустрою Росії, є спільною справою всіх народів Росії,” а четверта: “З’їзд визнає, що в децентралізації державної влади та організації народоправства на федеративних підставах заінтересовані всі народи Росії.”

⁷⁾ О. Лотоцький. Цитована праця, ст. 296, 298.

Українське студентство в Петербурзі здебільшого належало до партії РУП, а коли вона змінила назву на Українська соціал-демократична партія, то і студентство переважно перейшло під цю нову назву.

Такий був український Петербург, коли туди приїхав С. Петлюра. На життя він заробляв працею в приватному транспортному товаристві. Свої політичні інтенції він здійснює через працю в с.-д. партії та різних гуртках. У той час у Петербурзі виходив соціал-демократичний місячник “Вільна Україна”. Активну участь у редагуванні його брав і Петлюра. Серед тодішніх українських соціал-демократів у Петербурзі Петлюра тримався дуже скромно. Знав він звичайно багатьох як і з “старшої”, так і з “молодшої” громад, але найкраще він почував себе в соціал-демократичному гурті.

І в Петербурзі С. Петлюра не згубився, а виходив у перші шереги. Проф. О. Лотоцький з петербурзького життя Петлюри наводить такий випадок (“Листки з пам’яті” в ч. 45 “Тризуба” за 19. IX. 1926 р.). “В 1911 р. заходами української колонії в Петербурзі відбувся величавий Шевченківський вечір з нагоди 50 роковин смерті поета при участі в концертній частині найкращих артистичних сил Петербургу і трьох промовців, серед яких, побіч великого ученого і знаменитого промовця проф. М. Ковалевського, виступив нікому для ширшої публіки невідомий Симон Петлюра. “Пам’ятаю, — пише О. Лотоцький, — було трохи моторошно, коли на естраді величезної залі появилася молодий, невідомий для ширшої публіки оратор, що мав говорити мовою, яка в більшості органів російської преси трактувалася, як “мова галицька”, “мова Грушевського” і т. ін. Але оратор почав без рукопису так певно, що та певність передалася й слухачам; хороша, плавка, літературна мова викликала приємне враження і в тих скептичних “малоросів”, що, прикриваючи цим свою недбалість, признавали лише одну “мову Шевченка”... Це був перший такий виступ майбутнього видатного промовця. Небіжчик М. М. Ковалевський, прослухавши промову С. В. Петлюри, сказав: “Из этого молодого человека буде толк”.

Відвідував Симон Петлюра в Петербурзі й Ф. А. Щербину, що як член 2-ої державної думи перебував тоді там. Він постачав Щербині українські часописи і з приємністю згадував, як “козакував укупі з чорноморцями”, коли працював на Кубані. Частеньким гостем бував Петлюра у М.

А. Славінського, що редагував тоді політичний “Вестник Європи”. У нього не раз Петлюра скаржився, що йому душно в цьому болоті без сонця, світла і тепла. Оці кліматичні умови змусили Петлюру переселитися до Москви.

4. Перебування у Москві.

У Москві Симон Петлюра перебував найдовше з усіх своїх мандрівок по різних містах України, Росії й закордону. За тих часів він одружився із панною Ольгою Опанасівною Більською. У Москві народилася їм і єдина дитина — донька Леся. У 2-ій столиці знайшов С. Петлюра і кращий зарібок на приватній службі — як бухгалтер у великому підприємстві. У Москві ж збагатився і його національно-політичний світогляд. Тут він набув найбільше знайомства серед поневолених Росією народів.

Москва в часи 3-ої державної думи була осередком національного руху народів колишньої Російської імперії. У цьому, як не дивно, тоді брали чинну участь і видатні московські політики. Цей рух зосереджувався в багатьох потайних і легальних товариствах. Із останніх можна згадати такі, як “Союз автономістів”, “Товариство слов'янської культури” з українським відділом, український “Кобзар” та інші.

Скромний бухгалтер не затратився серед національної еліти, що скупчилася була тоді в Москві. Як представник української колонії, він займав серед неї одно з чільних місць. Його слово мало силу, з ним радились у всіх справах. Особливо ж виріс авторитет С. Петлюри в тих колах тоді, коли він разом з О. Саліковським став редактором журналу “Украинская Жизнь”, органу, друкованого російською мовою і заснованого українцями для інформації російського громадянства. Це був той темний час, коли українська преса була роздавлена російською владою і коли українську політичну думку можна було висловити лише в перекладі на російську мову. Значення “Укр. Жизни” на ті часи було надзвичайно велике. Біля цього органу скупчилася українська інтелігенція, до нього уважно прислухалися представники всіх національностей колишньої імперії, не виключаючи і росіян.

Співредактором С. Петлюри був О. Х. Саліковський родом з Поділля і учень Подільської семінарії, яку за участь у нелегальній політичній праці мусів передчасно покинути.

Спершу він став російським журналістом, провадячи культуртрегерську акцію в Україні. Часто він провадив полеміку з українською пресою, поборюючи вузькість цілей українського руху. Однак після довгої полеміки з майбутнім членом Української Академії Наук, С. Єфремовим, визнав свої помилки і з Савла став Павлом. Саліковський став лалким патріотом українським. За час своєї праці в російському таборі (редагування “Киевских Откликов” тощо) О. Саліковський добре розумів психологію російського громадянства й легко знаходив спільну з ним мову. У стосунку до російського лібералізму О. Саліковський стояв на угодовому ґрунті. У цьому з ним не погоджувався С. Петлюра, який констатував нетерпимий підклад національних поглядів російських лібералів, що вітали концентрацію ворожих для українства сил. Історія виправдала погляд С. Петлюри і сам О. Саліковський в кінці 1918 р. вже писав: “Я й не підозрівав тоді (за часів редагування “Укр. Жизни”), що цей централізм сидить так глибоко та захоплює так широко російське громадянства”. (О. Лотоцький. Цитована праця, ч. 11, ст. 162).

Особливе значення для С. Петлюри в часи проживання в Москві мало зближення з видатним членом Російської Академії Наук, Ф. Є. Коршем. Серед росіян це була, мабуть, єдина людина, що глибоко переймалася українською національно-визвольною ідеєю. Проблему майбутнього розвитку ставив він свідомо та з глибоким переконанням конечности практичного її розв’язання в напряду вільного розвитку української стихії. Політичне насильство він уважав за чинник шкідливий для культурного розвитку взагалі. Видатний учений, спеціаліст-філолог (українську мову він знав не лише теоретично-науково, а і практично), він, завдяки многогранності своєї натури та всебічності своєї освіти, відзначався надзвичайною широтою світогляду та був не лише ученим теоретиком, а й громадянином, свідомим своїх громадських обов’язків. Тому до української справи підходив він не тільки з теоретично-наукового погляду, констатуючи факт окремішности української мови та її здатність до високого розвитку. Він ішов далі. Він визнавав право українського народу на певне місце в сім’ї історичних європейських народів. І теоретично довів він ці свої переконання, як голова комісії, що утворювалися при російській Академії Наук в українській справі: в комісії для складання відомої записки “Об

отмене стеснений печатного малорусского слова” та комісії для редагування перекладу української евангелії

У 1900 році Ф. Є. Корша обрано академіком при відділі російської мови і літератури. Він не зносив петербурзького клімату і тому постійно жив у Москві, а до Петербургу приїздив на конференції та на засідання комісій, з якими був зв'язаний працею в Академії як її член. Наукову працю він провадив тут у найближчому зв'язку з академіком О. О. Шахматовим. З ним вони спільно брали участь і в українській справі. В часи 1-ої світової війни, коли всі національні рухи в Росії були здушені, академік Корш, майже єдиний серед російського громадянства, в російській пресі — переважно в петербурзьких “Биржевых Ведомостях” та в московських “Русском Слове” й “Утре России” — містив статтю за статтею в українській справі, не переймаючись тим, що ім'я його паплюжилось в російській націоналістичній пресі. У статтях Корша українське питання звичайно висвітлювалося з загальнішого погляду, тому міркування акад. Корша в Українській справі набирали значення ширшого та глибшого, ніж звичайні статті газетні, — і то не лише в тих варварських обставинах, а й на всі часи.

Із основних справ інтересувала академіка Корша зокрема національна справа українська. “Мое зацікавлення українським питанням визначалося й визначається в стремлінні до пізнання українського племені і його історичної долі. Спонукою до появи такого зацікавлення послужило мое досить ранне знайомство з українською мовою і творами української народньої творчости. Це відразу показало мені різницю українського племені від великоруського, що не лишають і тіні сумніву в тому, що тут ми маємо не з місцевим варіантом одного й того ж племені, а з двома різними, хоч і близько спорідненими одне з другим племенами,” — говорив Корш. (О. Лотоцький. Цитована праця, ст. 337).

Вихідною точкою поглядів Корша в українській справі була теза наявности окремої національної культури українського народу, культури, що стала наслідком всього багатостороннього його історичного життя.

Близькі відносини С. Петлюри з таким визначним науковцем, як Корш, були можливі не лише на певному суголосі поглядів, але й на інтимнішій сердечній основі. С. Петлюра зустрічався з академіком Коршем і в справах редакції “Укр. Житни” і просто з духової взаємної потреби. Навіть

перед смертю (1916 р.), коли лікарі втратили всяку надію врятувати йому життя, Корш просив переказати С. Петлюрі, що хотів би його бачити. Останнє їх побачення мало сердечно-зворушливий характер. Хворий дуже цікавився перебігом подій в українському житті, вмовляв триматись на дуці і вірити в остаточну перемогу правди.

Раніш ті побачення відбувалися у ширшому гурті співробітників “Укр. Життя”, до якої Корш ставився з великою симпатією. Бувало, що з виходом найбільш “небезпечної” книжки журналу співробітники збиралися за столиком популярного в Москві ресторану “Мартьяничка”. С. Петлюра чи О. Саліковський повідомляли про ті збори акад. Корша, і той звичайно охоче брав участь у тих зборах українського гуртка. Тож покійний академік був у курсі українських подій та настроїв, головним чином через взаємини з Симоном Петлюрою.

Як переказала вдова академіка М. А. Славінському і О. Саліковському, він так висловився про С. Петлюру: “Українці самі не знають, кого вони мають серед себе. Вони гадають, що Петлюра — видатний редактор, патріот, громадський діяч тощо. Це все правда, але не ціла правда. Петлюра — безмірно вищий за те, що про нього думають. Він — з породи вождів, людина з того тіста, що колись у старовину закладали династії, а в наш демократичний час стають національними героями. Живе він при несприятливих умовах, не може виявити себе. Та хто знає, чи не зміниться все навкруги нас? А коли зміниться, буде він вождем народу українського. Така його доля⁸⁾. Це сказано десь в середині 1-ої світової війни, коли ще ніяких ознак революційних катаклізмів не можна було відчутти.

Смерть Корша українці прийняли з почуттям великого душевного болю. Ті почуття українські яскраво висловив С. Петлюра в промові над його труною в російській мові, а по-українськи вона звучала так⁹⁾: “Дорогий брате! Коли мені хочеться знайти слово, яке могло б виразити всі ті почуття, що їх переживають у хвилину тяжкої втрати і вічної розлуки українці, я нахожу це слово: “дорогий брате”. Від імени українців, що знали й любили тебе, кладу земний поклін тобі, як братові. Твої відношення до України і українського

8) М. Славінський. Симон Петлюра. Збірник Пам'яті Симона Петлюри, Прага, 1930. ст. 12.

9) О. Лотоцький. Цитована праця, ст. 347, 348.

народу було воістину братнім в цивілізованому і істинно найглибшому розумінні цього слова. Інтересам нашого народу ти віддав усе, що міг дати: безмежне знання і палке, любляче серце. Відстоюючи права народностей, і в тому числі української, ти клопотався за надання цим народностям права на самовизначення і необмежений розвиток. Цю братську твою допомогу і послугу ніколи не забудуть на Україні, де смерть твоя відгукнеться глибокою скорботою. Ти знав душу душі нашої — нашу рідну мову. Мовою цієї душі прийми останнє “прости” від українського народу”. Далі по-українськи: “За щирю порадоньку, за слово сердечне, за добрий привіт і дружню допомогу прийми щире спасибі і земний поклін!”.

Московський період життя С. Петлюри був для нього багатозначним щодо його національно-політичного світогляду. Там остаточно дооформився і закріпився його здоровий український націоналізм, людяний та універсальний. Там створив він свою концепцію становища України, як політичної одиниці не тільки в межах багатонаціонального Сходу Європи, а й у площині міжнародних загальноєвропейських взаємовідносин. Виявом цього останнього був відомий маніфест-деклярація, що написав С. Петлюра на початку 1-ої світової війни 1914 року.

Про цей маніфест проф. Д. Дорошенко, що з Петербургу до Києва переїздив через Москву, розповідав так¹⁰⁾: “У Москві я просто з двірця поїхав до С. В. Петлюри, мого давнього товариша й приятеля... Петлюра редагував тоді в Москві місячник “Украинская Жизнь”, що виходив тут від 1912 року і був свого роду офіціозом організованого українства в Росії й нашою тодішньою трибуною перед російським громадянством. Місячник цей згуртував навколо себе найкращі наші літературні сили того часу по обох боках австро-російського кордону. Старий і досвідчений журналіст Петлюра дуже добре редагував “Укр. Жизнь”... “Ви дуже до речі опинились тут, — звернувся до мене Петлюра, — ми саме зараз випускаємо замість чергової серпневої книжки “Украинской Жизни” особливе екстренне видання, свого роду деклярацію з приводу війни. Серед народностей, представники яких заявили про свою лояльність з трибуни Державної Думи не знайшлося українців, так нехай така

¹⁰⁾ Дмитро Дорошенко. Мої спомини про недавнє минуле (1914-1918) ч. I і II, Львів, 1923, ст. 12, 13, 14.

деклярація з'явиться від редакції "Украинской Жизни", як єдиної української трибуни перед лицем російського громадянства. Ось ми зберемось по обіді з деким із тутешніх земляків, прочитаємо проект нашої деклярації, а ви перекажете про це киянам."

"По обіді зійшлося нас усього четверо людей: крім Петлюри та мене, ще тільки Ол. Хруцький адвокат у Москві, та Яків Шереминський, адвокатський помічник і номінальний видавець "Украинской Жизни". Більшість московських українців була, як і в Петербурзі, на виїзді. Автором тексту деклярації був сам Петлюра. В ній говорилося, що для українців є лише один вибір між Росією та Австрією, -- вибір на користь Росії, і що українці повинні чесно та совісно виконати свій обов'язок перед державою... Зазначалося, що в Росії офіційні кола з недовір'ям і неприхильністю ставляться до українських домагань, але ця війна, де українці литимуть свою кров поруч інших за спільну батьківщину, війна, що має провадитись передусім на українській землі, повинна розвіяти всяке недовір'я і забобони та дати українцям усе те, чого вони заслуговують і на що мають право.

"Петлюра аргументував потребу такої деклярації про лояльність тим, що в цей історичний момент, коли відбувається "примирення" російського громадянства з своїм урядом і робиться немов перегляд усіх народностей імперії, мовчанка українців може служити скріпленням того погляду, ніби вони або не існують, або що для них в межах російської державности не може бути місця. А такий останній висновок мав би між іншим дуже лихі практичні наслідки для українського життя в теперішню пору. Треба також рахуватись із тим, що широкі кола громадянства й народніх мас на Україні, принаймні тепер, в перші дні, піддалися загальному захопленню і дивляться на війну так, як на необхідну оборону від ворога, що нападає на нашу хату. Отже деклярація "Украинской Жизни" є справжнім висловом настроїв широкого українського загалу і тому її треба оголосити. Ми ухвалили прочитаний ним текст і він скоро потому появився, замість чергової книжки "Украинской Жизни", яка вийшла пізніше."

Проф. О. Шульгин вважає цю деклярацію, як перший вияв Петлюри в закордонній політиці України, коли про цю державу можна було говорити лише пошепки. У цій деклярації визначилася політична орієнтація не лише на Ро-

сію, а і на Антанту і в цьому особливий сенс цього документу. “Коли настала революція і в травні 1917 року Петлюра приїхав до Києва, щоб почати свою бурхливу політичну кар’єру, то виявилось, що його міжнародні симпатії мало різнилися від 1914 року¹¹⁾”, додає О. Шульгин.

Проф. М. Славінський з приводу цієї декларації так висловився¹²⁾: “У тому маніфесті Україні виказано місце в складі західно-європейських народів, по боці держав, що представляли собою столітні традиції європейського політичного демократизму.”

Слушні аргументи Петлюри щодо потреби видати декларацію, яку подав проф. Д. Дорошенко, мають лише значення внутрішньо-російське. Важко одначе припустити, щоб у Петлюри не було більш широких мотивів, про які він дипломатично промовчав. Мотиви ці полягали в орієнтації не стільки на Росію, скільки на її союзників — великі демократії Заходу. І в останньому випадку Петлюра виявив велику політичну далекозорість. Він не хотів в’язати долю України з осередковими німецькими державами. Тут орієнтація Петлюри зійшлася з розрахунками чеського професора Т. Г. Масарика, пізнішого президента-визволителя Чехо-Словаччини. Політичний прогноз Петлюри блискуче підтвердили німці, коли вони окупували Україну наприкінці 1-ої світової війни та вдруге намагався зробити з неї колонію під час 2-ої світової війни.

У Москві остаточно зформувалася особиста й політична індивідуальність С. Петлюри. В московському оточенні С. Петлюра став таким, яким бачимо його трохи пізніше на тлі великої української революції. Міру його сил та можливостей тоді не зауважили українці. Її визначив чужинець, 70-літній росіянин, ушавлений член Російської Академії Наук Ф. Корш, про що ми вже згадували.

Так виростав Петлюра в Москві на державного мужа. Про своє особисте в житті С. Петлюра дуже мало дбав. Про цей бік життя майбутнього провідника українського народу Королів-Старий говорить (цитовані слогади ст. 179, 180): “На самому початку війни я в справах опинився в Москві. Якось укупі з молодим нашим малярем п. С. ми заїхали до Петлюри, до якого С. мав того вечора справу. Ми видирались до-

11) О. Шульгин. “Симон Петлюра та українська закордонна політика”. “Збірник пам’яті Симона Петлюри”. Прага, 1930 р. ст. 172.

12) М. Славінський. “Симон Петлюра” іт. д. ст. 11.

силь високо по сходах і подзвонили біля темних дверей. Увійшовши до хати, пройшли через темну, вбого обставлену кімнату, в якій я побачив малесеньке ліжко, чи колиску, де пицала дитина. Перейшовши ту кімнату, ми увійшли до другої, слабо освітленої, де я побачив Петлюру та кількох ближчих співробітників “Украинской Жизни”. Вони сиділи коло невеликого, підпертого під стіну столика, на якому стояв самовар, тарілка з нарізаною чайною (найдешевший гатунок — В.І.) ковбасою та білий хліб. Господар був дуже вбого одягнений, якийсь надто змучений, надто нужденний, з жовтим, висохлим обличчям.” До такого опису зайві коментарі.

Під час 1-ої світової війни С. Петлюра став на працю до “Союзу Земств і Городів” — допоміжної фронтової організації, де й пробув до самої революції 1917 року.

IV. ПЕРІОД ПО РЕВОЛЮЦІЇ 1917 Р. ДО ДЕРЖАВНОГО ПЕРЕВОРОТУ

З вибухом революції Симон Петлюра скоро появляється в Києві. Всі національно-творчі сили з запалом кинулися до праці з народом і серед народу. І С. Петлюра з головою поринув у ту ж працю. Його бачили скрізь на мітингах, з'їздах і в комітетах, на партійних засіданнях, у земстві і на парламентській трибуні Центральної Ради. Незабаром одначе виявилось, що всю свою творчу енергію він зосереджує не на чисто політичній стороні революційного процесу, де й без нього було досить визначних людей, а все більше й більше уваги присвячує військовій справі. Він береться до тої частини державної традиції, яка завжди була, є й буде найтруднішою, найнеобхіднішою і одночасно найяскравішою в комплексі революційних завдань.

С. Петлюрі належить честь організації українських збройних сил, створення української армії. Він відтворив занедбану традицію збройної боротьби за батьківщину. На такій праці народні маси найлегше і найкраще розпізнають і оцінюють відповідних людей. Для цієї праці потрібна жертвенна ідейність, непохитна воля, вміння наказувати і та глибока інтуїція, що дозволяє за одну мить розібратись в найтяжчих обставинах. Це ж є прикмети, що мають вроджені революційні вожді.

Українське революційне вояцтво майже всім зобов'язане С. Петлюрі, а цей, останній, таксамо майже всім зобов'язаний українському козакові.

1. 1-ий, 2-ий і 3-ій Всеукраїнські Військові З'їзди.

Затяжна війна з непевними тилами остогидла воякам. Тому з самого початку революції українські вояки стали шукати виходу для себе. Його вони вбачали в формуванні власної територіальної української армії. Українських воїнів не задовольняли спільні з росіянами революційні організації. Вони хотіли мати окремі, власні. Так сама собою напрошувалася ідея скликання окремого українського з'їзду вояків

Гніздо українського військового самостійництва поставо незабаром по революції десь у березні 1917 р. в Києві у вигляді українського військового клубу імени гетьмана Полуботка. Клуб очолив поручник Микола Міхновський, відомий український адвокат-самостійник. Трохи згодом цей клуб створив Товариство ім. гетьмана Полуботка. Під проводом цього товариства уже в квітні організовано 1-ий український козацький ім. гетьмана Хмельницького полк. Цей полк мав виступити на фронт, але російська преса з приводу такої формації учинила великий галас. Оте голосіння розпропагувало між усіма вояками-українцями в російській армії ідею творення українського війська.

З ініціативи Товариства ім. гетьмана Полуботка 22 травня 1917 скликано в Києві 1-ий Всеукраїнський Військовий з'їзд. На нього прибуло близько 1,000 делегатів від 1,000,000 фронтового вояцтва. Прибув на нього і С. Петлюра, як представник вояків-українців західного фронту. Ініціатори з'їзду — поручник М. Міхновський, сотник Павелко та інші представники Полуботківського товариства — вважали за єдиний і певний шлях до відбудови української державности якраз створення могутньої власної армії. Тогочасні політичні українські діячі не погоджувались з раптовим проголошенням української самостійности. Через те М. Міхновський з товаришами сподівались підтримки ідеї самостійности на військовому з'їзді. Однак значна частина вояцтва ще була під впливом обіцянок російської революції і вірила російській демократії. З'їзд не пішов за ініціаторами, що його скликали.

Симона Петлюру тоді вояки ще мало знали. Імена ж проф. М. Грушевського та В. Винниченка вже були голосними по цілій Україні. Але вояцтво якомсь інтуїтивно відчуло силу С. Петлюри і, навіть не почувши його промов, обрало його до президії з'їзду. Скромний, непоказний, без будь-яких рангів і відзнак С. Петлюра після кількох виступів опанував з'їзд і став, так би мовити, його душею. Він промовляв просто, по-діловому, без демагогії. Можливо, що він не мав стільки зовнішнього ефекту, як М. Грушевський та В. Винниченко, але до його ради прислухалися більше, в ньому відчували оте своє, рідне. На з'їзді він зайняв середню лінію. У своїх промовах він відкинув демагогію про шкідливість творення українських військових частин. Разом з тим, він заспокоював і палких промовців, що кликали негайно творити

IV. ПЕРІОД ПО РЕВОЛЮЦІЇ 1917 Р. ДО ДЕРЖАВНОГО ПЕРЕВОРОТУ

З вибухом революції Симон Петлюра скоро появляється в Києві. Всі національно-творчі сили з запалом кинулися до праці з народом і серед народу. І С. Петлюра з головою поринув у ту ж працю. Його бачили скрізь на мітингах, з'їздах і в комітетах, на партійних засіданнях, у земстві і на парламентській трибуні Центральної Ради. Незабаром одначе виявилось, що всю свою творчу енергію він зосереджує не на чисто політичній стороні революційного процесу, де й без нього було досить визначних людей, а все більше й більше уваги присвячує військовій справі. Він береться до тої частини державної традиції, яка завжди була, є й буде найтруднішою, найнеобхіднішою і одночасно найяскравішою в комплексі революційних завдань.

С. Петлюрі належить честь організації українських збройних сил, створення української армії. Він відтворив занедбану традицію збройної боротьби за батьківщину. На такій праці народні маси найлегше і найкраще розпізнають і оцінюють відповідних людей. Для цієї праці потрібна жертвенна ідейність, непохитна воля, вміння наказувати і та глибока інтуїція, що дозволяє за одну мить розібратись в найтяжчих обставинах. Це ж є прикмети, що мають вроджені революційні вожді.

Українське революційне вояцтво майже всім зобов'язане С. Петлюрі, а цей, останній, таксамо майже всім зобов'язаний українському козакові.

1. 1-ий, 2-ий і 3-ій Всеукраїнські Військові З'їзди.

Затяжна війна з непевними тилами остогидла воякам. Тому з самого початку революції українські вояки стали шукати виходу для себе. Його вони вбачали в формуванні власної територіяльної української армії. Українських воїнів не задовольняли спільні з росіянами революційні організації. Вони хотіли мати окремі, власні. Так сама собою напрощувалася ідея скликання окремого українського з'їзду вояків

Гніздо українського військового самостійництва поста-ло незабаром по революції десь у березні 1917 р. в Києві у вигляді українського військового клубу імени гетьмана Полуботка. Клуб очолив поручник Микола Міхновський, відомий український адвокат-самостійник. Трохи згодом цей клуб створив Товариство ім. гетьмана Полуботка. Під про-водом цього товариства уже в квітні організовано 1-ий український козацький ім. гетьмана Хмельницького полк. Цей полк мав виступити на фронт, але російська преса з при-воду такої формації учинила великий галас. Оте голосін-ня розпропагувало між усіма вояками-українцями в росій-ській армії ідею творення українського війська.

З ініціативи Товариства ім. гетьмана Полуботка 22 трав-ня 1917 скликано в Києві 1-ий Всеукраїнський Військовий з'їзд. На нього прибуло близько 1,000 делегатів від 1,000,000 фронтового вояцтва. Прибув на нього і С. Петлюра, як представник вояків-українців західного фронту. Ініціатори з'їзду — поручник М. Міхновський, сотник Павелко та ін-ші представники Полуботківського товариства — вважали за єдиний і певний шлях до відбудови української держав-ности якраз створення могутньої власної армії. Тогочасні політичні українські діячі не погоджувались з раптовим про-голошенням української самостійности. Через те М. Міхнов-ський з товаришами сподівались підтримки ідеї самостій-ности на військовому з'їзді. Однак значна частина вояцтва ще була під впливом обіцянок російської революції і вірила російській демократії. З'їзд не пішов за ініціаторами, що його скликали.

Симона Петлюру тоді вояки ще мало знали. Імена ж проф. М. Грушевського та В. Винниченка вже були голосни-ми по цілій Україні. Але вояцтво якимось інтуїтивно відчуло силу С. Петлюри і, навіть не почувши його промов, обрало його до президії з'їзду. Скромний, непоказний, без будь-яких рангів і відзнак С. Петлюра після кількох виступів опанував з'їзд і став, так би мовити, його душею. Він промовляв про-сто, по-діловому, без демагогії. Можливо, що він не мав стільки зовнішнього ефекту, як М. Грушевський та В. Винни-ченко, але до його ради прислухалися більше, в ньому від-чували оте своє, рідне. На з'їзді він зайняв середню лінію. У своїх промовах він відкинув демагогію про шкідливість тво-рення українських військових частин. Разом з тим, він заспо-коював і лалких промовців, що кликали негайно творити

своє військо. Він добре розумів, що росіяни в самому зародку можуть криваво здушити оту раптову самостійність.

1-ий з'їзд ухвалив резолюції загального характеру про організацію українського війська шляхом українізації російських частин. Для реалізації цих ухвал на 1-му Військовому з'їзді обрано ексекутиву з назвою Генеральний Комітет. Головою його обрано С. Петлюру. Ген. Комітет багато зробити не міг. Тоді російська демократія продовжувала дивитися на Україну, як на частину Росії. Їй і на думку не спадала хоч яка-будь автономія України, а ідея про українізацій військо здавалася дикою, якимось святотатством в російській армії. Багато і українських політиків того часу дали автономії в межах великої Росії також не йшли, а при такій концепції не потрібна була і окрема армія. В самому Генеральному Комітеті не було спільної думки, щоб рішуче домогатися самостійности для України від тимчасового російського уряду. Єдиний революційний фронт ще затуманював багатьом голови і відвертав увагу від української плятформи, яка мусіла стати основою для діяльности Ген. Комітету. Через це він вів переважно культурно-організаційну працю.

Таким чином, 1-ий Військовий З'їзд виявив лише могутню демонстрацію пробудженого українського вояцтва. Наслідки цієї демонстрації були в скріпленні національних позицій вояків-українців на фронті. Думка про відокремлення українців в окремі сотні, куріні, полки, дивізії аж до корпусів набрала виразних форм. Цей з'їзд до певної міри все ж налякав російський уряд, що погодився на часткову українізацію 3-ох корпусів. Але далі обіцянки уряд не йшов, а дисципліноване вояцтво ждало наказу з Петрограду чи Києва. Трапились уже випадки і свавільної українізації російських частин та творення українських частин. У цей час Товариство ім. гетьмана Полуботка підготовляло формування 2-го полку ім. гетьмана Полуботка, а в Чернігові спонтанно організувався полк ім. гетьмана П. Дорошенка, в Москві — Український Запорізький полк, в Симферополі — 1-ий Симферопольський ім. гетьмана П. Дорошенка полк, в Хмільнику — курінь ім. Тараса Шевченка і т. д. Цікаво, що ці частини присвоювали собі назви виключно видатних українських діячів-сепаратистів. Ні одна частина не захотіла називатись іменем якогось угодовця, що стояв на плятформі порозуміння з Росією.

Хоч і скромні щодо змісту були постанови 1-го Військо-

вого З'їзду, хоч як не намагалися зберегти єдність фронту з російською революцією, а все ж треба визнати, що українізація війська була бажанням широких мас України. Своїм же військом маси бажали обороняти власну державу. Для автономії така армія була б зайва. Цікаво, що скоро по цім з'їзді в Петрограді відбувався Всеросійський селянський з'їзд, на якому селяни-українці створили окрему фракцію (коло 170 осіб) і домоглися, щоб до кличу "Російська демократична республіка" вставлено і "федеративна". Коли до Петрограду прибула українська делегація на чолі з В. Винниченком зі скромним проханням признати автономні права України, то російська демократія все це відкинула. Це відношення дуже обурило українських діячів, а особливо вояків.

У таких обставинах, на пропозицію Центральної Ради, С. Петлюра скликав на 18 червня 1917 р. II-ий Всеукраїнський Військовий З'їзд. О. Керенський, як військовий міністер російського тимчасового уряду, заборонив скликання цього з'їзду. При чому, міністер наказав усіх, хто захоче їхати на з'їзд, віддавати під воєнно-польовий суд з загрозою смертної кари. С. Петлюра не злякався погрози міністра, О. Керенського, і делегати, не зважаючи на всілякі перешкоди російського командування, прибули до Києва в кількості 2,308. Вони заступали 1,600,000 озброєного українського народу. Настрій у присутних був піднесений. Вояцтво бачило, що від російської демократії нема чого сподіватися, що вона добровільно Україні нічого не дасть.

Довідавшись про те, що російський тимчасовий уряд не погодився на автономію України, коли до нього звернулися делегати на чолі з В. Винниченком, багато делегатів ремстувало і на Центральну Раду. Вони вважали за непотрібне посилати делегацію "просити ласки у віковічних ворогів українського народу. Не проханнями, не переговорами, не доводами справедливості треба на них впливати, — з ними треба розмовляти кулаком...¹³⁾"

Не легко було С. Петлюрі втримувати в певних рядах прибулих делегатів. З'їзд мав загальний настрій зовсім не автономістичний. II-ий З'їзд виніс цілу низку ухвал, що своїм тоном були майже рівнозначні проголошенню незалежності України. Головніші з них такі¹⁴⁾:

¹³⁾ В. Винниченко. "Відродження нації", Відень, 1920, ст. 174.

¹⁴⁾ В. Прохода. "Вождь та військо". Збірник пам'яті Симона Петлюри". Прага, 1930. ст. 115, 116.

“1. Тимчасовий Російський уряд цілковито не розуміє національних відносин на Україні й не оцінює як слід великої зорганізованої та стихійної сили пробудженої української демократії.

“2. Цим непорозумінням і систематичним опором домаганням української демократії Тимчасове центральне правительство загострює національні конфлікти на Україні, перешкоджає великій організаційній роботі українського народу і викликає анархістичні настрої серед населення різних національностей на Україні сущих.

“Зважаючи на це, II-ий Військовий З’їзд постановляє:

“1. Поставити на увагу Тимчасовому Російському Урядові, що коли він дорожить збереженням здобутків революції по всій Росії, а зокрема спокоєм і пляною організацією народних мас на Україні, то першим засобом для цього є одміна постанови уряду в справі домагань, які були представлені йому Центральною Українською Радою, й негайне визнання тих домагань...

“... З’їзд, з свого боку, запевняє найактивнішу й найрішучішу піддержку Центральній Раді в усіх її заходах і кличе весь зорганізований український народ одностайно й неухильно виконувати всі її постанови.

“3. Підтримуючи постанови I-го Всеукраїнського Військового З’їзду про українізацію війська, З’їзд доручає Українському Військовому Генеральному Комітетові якнайскорше розробити детальний плян українізації війська й ужити всіх заходів для негайного переведення його в життя.

Отже, наведені постанови говорять, що Петлюра, що був головним керівником з’їзду, тримає вояків в цілковитій підпорядкованості Центральній Раді, як найвищому органі України і в той час до Тимчасового Російського уряду зберігає певну толеранцію, щоб не дати приводу до збройного конфлікту, до якого Україна ще не була підготована.

На II-ому З’їзді в допомогу Генеральному Комітетові була обрана ще Всеукраїнська Рада Військових Депутатів. На цьому з’їзді було зарепрезентоване й селянство у вигляді представників “Вільного козацтва”, яке формувалося з добровольців. В деяких повітах “Вільне козацтво” мало солідні організації. Оскільки “Вільне козацтво” мало значення як військова сила, дає відповідь полковник советської армії Мурав’їов, що перший розпочав згодом офензиву проти

України. Він в “Ізвестіях ВЦК” так охарактеризував “Вільне козацтво”¹⁵⁾: “На Україні прийшлося натрапити на оригінальну організацію буржуазної самооборони. Особливо дався взнаки Звенигородський повіт, де Український шовіністичний націоналізм збудував собі фортецю у формі т. зв. “Вільного козацтва”. Ця організація не тільки не допустила нашої влади в повіт, а, навпаки, сама перейшла до наступу, чим зробила чималу шкоду нашим військам. Я дуже шкодую, що мені не пощастило зруйнувати це гніздо і втопити в крові тих, що посміли піднести руку на червону армію.”

Але Центральна Рада не виробила собі певного погляду на формації “Вільного козацтва”, а через те воно організувалося стихійно.

Як вислід рішень II-го Всеукраїнського Військового З’їзду, 23 червня 1917 р. Центральна Рада видала свій I-ий Універсал до українського народу, що на Україні й поза її межами перебуває. В цьому універсалі говорилось: ... “Тимчасове Російське правительство відкинуло всі наші домагання, відштовхнуло протягнену руку українського народу. Правительство не встані створити для нас правопорядок... віднині ми самі будемо творити наше життя... Хай буде Україна вільною... але не одділяючись від усієї Росії, не розриваючи з державою Російською...”

Універсал проголошено з особливою урочистістю, спершу на Військовому З’їзді, а потім всенародно на Софійській площі перед пам’ятником Богданові Хмельницькому. Отой II-ий військовий з’їзд з репрезентацією 1,600,000 вояків ніби став підпорою для Центральної Ради в її діяльності.

За цим же універсалом був створений і виконавчий орган, цебто уряд, який названо “Генеральним Секретаріатом”. Першим Секретарем Військових Справ призначено Симона Петлюру, головою Ген. Секретаріату соціал-демократа В. Винниченка. На засіданні 27 червня Ради говорилося, що українська демократія “не має ворожости до Петрограду, але проявляє до нього цілковиту байдужість, бо вона розпоряджає власною владою...”

Цей перший уряд України мусів з нічого творити свій державний апарат. У нього не було ні армії, ні фінансових, ні матеріальних засобів. Центральний російський уряд нічого не давав і нічого не дозволяв. Центральна Рада була лише морально сильним і авторитетним органом. Найбільшим же

---

¹⁵⁾ В. Прохода. Цитована праця, ст. 117.

лихом було те, що бракувало своєї підготованої до відповідної праці інтелігенції. Перед революцією майже всі міста в Україні були чужонаціональними, неукраїнськими. Тільки темне, неорганізоване і мало свідоме село в масі своїй було українським. Головний контингент буржуазії, інтелігенції і почасти робітництва творили росіяни та євреї. Отже не дивина, що старі урядовці різних державних установ на Україні, які залишалися ще всюди на своїх місцях і держали в своїх руках весь адміністративний апарат, були здебільшого росіяни та змосковщені “малороси”, що вороже ставилися до української справи.

Особливо ж тяжке становище було в військовому міністерстві, що його мав організувати С. Петлюра. До всього наведеного слід згадати ще цілковитий брак навіть зародку якогось апарату. Старшинство в російській армії здебільшого було політично неграмотним, національно свідомі українці в армії траплялися рідкими одиницями і то переважно в нижчих рангах. До того всі потрібні люди були розкидані головню по фронтових частинах, підлеглих російському командуванню. В таких надзвичайно несприятливих умовах С. Петлюра мав не тільки організувати апарат міністерства, а ще й провести якнайшвидше українізацію частин. А в цей же час всю Україну заливали большевицькі агітатори та маси дезертирів з фронту. І С. Петлюра, цивільна людина, з запалом взявся за організацію армії й керівного для неї апарату.

Проголошення I-го універсалу занепокоїло Петроград. Далі ігнорувати події в Києві там уже не наважувались. Найправіший член рос. Тимчасового уряду військовий міністер А. Гучков мусів дозволити формування українських частин у межах російської армії. Самі салдати-українці почали були свавільно формувати українські частини. Військова влада тоді дозволила формування 3-ох українських корпусів. Перші формування Петлюра робив головню в запіллі.

Тимчасовий уряд послав для переговорів з Центральною Радою 3-ох міністрів: Керенського, Церетелі й Терещенка. 16-го липня 1917 року названі міністри склали з Центральною Радою умову, за якою Генеральний Секретаріят визнано “носієм вищої краєвої влади Тимчасового уряду на Україні”. Про цю умову був виданий спеціальний акт Тимчасового уряду і II-ий Універсал Центральної Ради. Так склалася формальна легалізація органів влади на Україні і

Перший Генеральний Секретаріят (Уряд) Української Центральної Ради в 1917 році.
Сидять справа на ліво: Симон Петлюра, С. Єфремов, В. Вшшиченко, Х. Барановський, І. Стещенко.
Стоять: Б. Мартос, М. Стасюк, П. Христюк .

всього того, що на той час устиг по армії зробити Симон Петлюра, починаючи з Генерального Комітету.

Від'їжджаючи після проголошення II-го універсалу, Керенський чув себе переможцем і кинув фразу: "Росія мусить бути велика, сильна й неподільна, а коли хтось посміє порушити її цілість і протягне до того руку, ми скажемо — руки геть!"¹⁶⁾ А в цей самий час (15-17/VIII) на вулицях Петрограду проти Тимчасового уряду большевики підняли повстання, яке цього разу пощастило придушити. У Києві ж на другий день після II-го універсалу виступив полк ім. гетьмана Полуботка і захопив місто, не зважаючи на численну в ньому російську залогоу. Полуботківці протягом двох днів тримали міст у своїх руках (панував зразковий порядок) і домогалися, щоб Центральна Рада до скликання Українських установчих зборів проголосила себе Верховною Владою. Тимчасовий уряд телеграфом вимагав від свого начальника Київської військової округи полк. Оберучева негайно придушити повстання. Полк. Оберучев же, замість ліквідувати повстання, утік до Житомира. Центральна Рада також опинилася в безпорадному становищі, бо її авторитет через оту угоду з рос. тимчасовим урядом захитався. Спроби полків Оберучева усмирити полуботківців силою російських частин — були марні. Тоді виступив С. Петлюра і наказав від Військового Генерального Комітету полуботківцям скласти зброю і вирушити на фронт¹⁷⁾. Цей наказ був виконаний. Скромний, витриманий С. Петлюра продемонстрував свою владу над душами українських вояків. Однак цей жест Військового Генерального Секретаря не багато хто зрозумів і належно оцінив.

Військовий Генеральний Комітет безугавно засідав, виносив постанови про українізацію тощо, але вони (постанови) частіше не виконувалися, а саботували російськими начальниками. У справі українізації російських військових частин представники Центральної Ради побували в кінці 1917 року і в ставці Верховного Командування Російської армії, все того ж Керенського. Там їм сказали¹⁸⁾: "Ви домагаєтесь українізації великої кількості дивізій, але в вас нема ж для них командного складу. Ви ж не маєте в себе старшин вищих рангів?" Побувала делегація і в Петрограді у Керенського,

16, 17) В. Прохода. Цитована праця, ст. 118.

18) В. К. Всеукраїнський військовий генеральний комітет і Тимчасове правительство. Л.Н.В. за 1923 р.

який туди від'їхав. Знову приобіцяв щось зробити. Проте українізація... сама собою відбувалась. Кількість українських частин росла. Досить зазначити, що в червневих "наступах" Керенського взяли участь майже самі українізовані частини, чехо-словаки та бельгійський автопанцирний дивізіон.

Тимчасовий уряд, ліквідувавши липнєве повстання большевиків, почав обмежувати українську владу. Він відмовився затверджувати опрацьований на підставі умови "Статут". Замість нього видав "Інструкцію 4-го серпня", якою територія України, замість умовлених 12 губерній, зменшена до 5, обмежено також компетенцію Генерального Секретаріату, виключивши з нього справи військові, шляхів, міжнародних зносин, продовольчі, пошти й телеграфу. Всі ці справи повинні були бути підпорядковані безпосередньо загально-імперським органам влади. Таку куцу конституцію нав'язував Україні російський тимчасовий уряд.

Та все ж український рух у Росії за короткий час став зразком для інших. На нього звертають увагу, за ним ідуть національні рухи інших країн Росії. Тільки що визволена Україна повела перед в національному пробудженні інших народів. Найкращою для цього ілюстрацією є "З'їзд поневолених народів", який у вересні 1917 р. Центральна Рада скликала до Києва. На з'їзді взяли участь представники: грузин, естонців, латишів, євреїв, литовців, білорусів, татар, донських і кубанських козаків і бурятів. З'їзд заманіфестував єднання недержавних народів Росії. Про державний устрій Росії З'їзд уже в той час декларував: "Росія повинна бути федеративною демократичною республікою"¹⁹).

Першому українському кабінетові, Генеральному Секретаріату, доводилося часто дебатувати питання закордонної політики. Поодиноким же секретарям часом треба було конкретно так чи інакше достосувати закордонну політику. Найчастіше з закордонними зносинами натурально мали діло секретарі закордонних (О. Шульгин) та військових справ (С. Петлюра). І тоді виявилось, що С. Петлюра залишився на тій позиції, орієнтації на Антанту, на якій був ще у 1914 р. Вся діяльність Військового Комітету, душею якого був С. Петлюра, скерована була на творення українського війська і на заповнення ним, і тільки ним, південно-західного фронту, що проходив по українській території. Російський уряд таку

¹⁹) І. Мазепа. Большевизм і окупація України. Львів-Київ. 1922. Ст. 71.

розв'язку питання тоді вважав за анархічну, проте пізніший досвід переконав, що це було єдиним порятунком від анархії, руїни й погромів. Якби це вдалося здійснити, антинімецький фронт бодай на цій частині міг довше затриматися. Це розуміли союзні військові місії, і з осені 1917 р., коли вони почали оселюватися в Києві, стали ходити до С. Петлюри, бо ставилися до нього з симпатією.

Як зазначає О. Шульгин у своїх спогадах, у таємних нарадах у кабінеті голови Центральної Ради М. С. Грушевського С. Петлюра одверто виступив за переговори з Антантою, а не з центральними державами.

Добре розуміючи, що військо є носієм і оборонцем певної ідеї, у цьому випадку ідеї української державности, Петлюра докладав всіх зусиль, щоб відновити традиції українського війська. Досягти ж такого стану можна було — тільки створенням єдиної української армії. Поки українські козаки перебувають розпорошено між російськими салдатами, приступу до їх душі не було, повернути їх до ідеї боротьби за власну батьківщину не було як. Тому з усією своєю енергією С. Петлюра прискорює українізацію війська і творення власної армії. Перешкод цій праці було безліч як від білих, так і від червоних росіян. І ті й ті жахалися думки про озброєння українців. І на початок листопада 1917 р., коли владу захопили в Петрограді більшовики, С. Петлюрі пощастило українізувати: 6-ий, 10-ий, 17-ий, 21-ий, 34-ий і частково 3-ий Сибірський та 11-ий армійські корпуси. Доведення цих частин до повної боєздатности, коли навколо бушувало море анархії, що роздмухувалась по всіх усюдах більшовиками, натикалося на надзвичайні труднощі. У той же час швидко назрівав конфлікт із владою в Петрограді.

Уже по державному перевороті в Петрограді, коли там анархію почали опановувати більшовики, 2—11 листопада 1917 року в Києві відбувається III-ий Український Військовий З'їзд. Цей з'їзд відбувся вже хаотично. Скільки було на ньому представників і які конкретні рішення прийнято, докладно не занотовано. Обговорювали на з'їзді військові статuti, але що саме ухвалено, ніде не зафіксовано. Петлюра на цьому з'їзді активної участі не брав. У нього виникли непорозуміння з прем'єром В. Винниченком, що захоплювався "лівим курсом". Нарешті С. Петлюра змушений був залишити пост секретаря Військових Справ. Його заступив Микола

Порш. Цей видав нещасливий наказ про скасування ранг. Це було плентання за юрбою, наслідування російського наказу ч. 1, яким прискорювано руйнування російської військової машини, полегшувалось ліквідування Тимчасового уряду в Петрограді.

2. III-ий та IV-ий Універсали Центральної Ради.

Большевицький переворот у Петрограді прискорив проголошення Центральною Радою незалежності України. 20-го листопада 1917 р. Центральна Рада III-ім Універсалом проголошує Українську Народню Республіку: “Тяжка і трудна година, — заявляла в цьому Універсалі Ц. Рада, — впала на землю Республіки Російської. На півночі в столицях іде міжусобна і кривава боротьба. Центрального Правительства нема, і по державі шириться безвластя, безлад, руїна. Наш край так само в небезпеці. Без влади дужої, єдиної, народної, Україна теж може впасти в безодню усобиць, різні, занепаду.

“Народе Український! Ти разом з братніми народами України поставив нас берегти права, здобуті боротьбою, творити лад і будувати все життя на нашій землі. І ми, Українська Центральна Рада, твоєю волею, во ім'я творення ладу в нашій країні, оповіщаємо: Від нині Україна стає Українською Народньою Республікою, не відділяючись від Російської Республіки і зберігаючи єдність її... До скликання українських установчих зборів вся влада творити порядок на нашій землі, видавати закони і правити належить нам, Українській Центральній Раді, і правительству нашому, Генеральному Секретаріату...²⁰⁾.

У час цієї сесії Центральної Ради вже відбулися вибори до Всеросійських Установчих Зборів, які перевищили всі сподіванки: українські партії одержали 69% всіх мандатів, єврейські сіоністи, що не тільки були льюальні, а цілком тісно співпрацювали з українцями 5.2%, а російські й русофільські партії разом одержали лише 25.8% (між ними большевики 19%. На Чернігівщині, наприклад, де кандидували найвизначніші російські провідники, як Брешко-Брешковська, з 14 мандатів українці одержали 9, російські с-революціонери — лише 1 і большевики — 4. Це за умов, коли по

²⁰⁾ І. Мазепа. Цит. праця, ст. 71, 72. И. Чериковер. Антисемитизм и погромы на Украине. 1923. Ст. 46.

українських містах значно переважало російське та єврейське населення.

III-й Універсал особливого враження на Україні не зробив, а большевиків він страшенно роздратував. Коли вони не були при владі, то на I-му з'їзді Советів засудили політику Тимчасового уряду проти України "як контрреволюційну і антидемократичну" і пропонували визнати за Україною право на цілковиту державну незалежність і на відділення.

Захопивши керму влади, большевики таврують українців "національними шовіністами" тощо. Вони повели шалену агітацію серед українських уже виділених частин війська. Настав час найбільшого розкладу української військової сили, що вже витворилася. З відходом С. Петлюри з посади Військового Секретаря українське військо лишилось без національно-державного керівництва. Була спроба творити вже не українізовані, а українські частини. У Києві взяли до формування сердюцьких дивізій, до складу яких приділили полки: ім. Богдана Хмельницького, ім. Полуботка, ім. Сагайдачного, ім. Богуна, ім. Наливайка, ім. Кармелюка тощо. Але робилося це якось невиразно, без певного національно-політичного напрямку, без визначення ясної політичної мети. Частини через це легко підпали невгаваючій большевицькій агітації, яка велась привабливими кличами. Скоро вислід цієї агітації виявився в тому, що на початку активної боротьби з большевиками полки в Києві, за виключенням кількох десятків з Богданівського, Наливайківського і Полуботківського полків, оголосили себе неутральними.

С. Петлюра в ті часи організував на Слобідській Україні (Лівобережжя) чисто українські полки. Він створив з патріотичної молоді кіш Слобідської України, що складався з червоних та чорних гайдамаків. Це було молоде революційне військо, яке й очолив С. Петлюра. До цього війська входила і 2-а Київська військова школа.

III-й же Універсал загарантував свободу національного розвитку іншим народам на Україні: . . . "народам великоруському, єврейському, польському і іншим на Україні предоставляється національно-персональна автономія". Після цього український уряд поповнився 3-а секретаріатами справ: великоруських, єврейських і польських. Цей акт мав велике позитивне значення особливо для євреїв, про що буде мова нижче.

Конфлікт з більшовиками насувався протягом листопада. Нові можновладці Петрограду проголошували, що “визнають Українську Народню Республіку” і її цілковите відділення від Росії”, а одночасно проголосили Ц. Раді “негайну війну”, даючи 48-годинний ультиматум. Формальні обвинувачення цього ультиматума полягали в тому, що Ц. Рада “дезорганізує фронт, відкликуючи свої війська”, що вона обеззброїла в Києві військові частини, що перейшли на бік більшовиків і головне, що вона визнала Дон і Кубань, які деклярували себе незалежними та пропустила донські й кубанські військові частини, що йшли з фронту, а в той час відмовилась пропустити советські війська на Дон для здушення повстання ген. отамана Каледина. Рада відповіла на ультиматум своїм правом на неутралітет та що “Правительство Великооруської Республіки не має права втручатися в справу України.”

Після цього Совети, користуючись неспокоєм на Україні, пробують роздмухати в ній громадянську війну. Напочатку грудня вони скликають у Києві Всеукраїнський з'їзд Советів селянських, салдатських і робітничих депутатів. З'їхалося 2,500 депутатів, між якими більшовиків було лише 60. Спроба загрознити війною Ц. Раді на цім з'їзді кінчилась загальним обуренням. Тоді більшовики відділилися і скликали новий з'їзд у Харкові, де створили Виконавчий Комітет, як орган советської влади на Україні і проголосили Центральну Раду розв'язаною. Водночас Совети з Петрограду всемірно стали помагати боротьбі проти Центральної Ради на Україні.

На початку більшовики не мали успіху у своєму поході на Україну. Українське населення підтримувало свою владу. Тоді совети вжили свою вдосконалену пізніше систему агітації з найбільшою й безоглядною демагогією. Вони обіцяли селянам — дати землю негайно, а салдатам мир і відпущення по домах. Ота несамовита агітація скоро принесла свої овочі. Советським військам все легше ставало просуватися в Україну. Їм підпорядковувалася спершу Харківщина, потім Катеринославщина, Полтавщина і в половині січня 1918 року вони вже підійшли до брам Києва.

Лише нові формації С. Петлюра міг палкими промовами тримати боекзатними. Лише вони збройною силою почали доводити своє право на самостійне існування держави української.

Симон Петлюра — Кошовий Слобідського Коша.

На початках цієї боротьби, в перших днях січня 1918 року, відбувалися вибори до українських установчих зборів. Вибори відбувалися при шаленій агітації большевиків, що вже розпоряджали фінансовими й іншими матеріальними ресурсами російської держави. Не зважаючи на це, вибори дали величезну перевагу українським політичним партіям, а особливо українським соціал-революціонерам. Лише Центральна Рада була морально сильним і авторитетним органом у країні. Але ні поважної армії, ні фінансів чи інших матеріальних державних засобів вона не мала. Урядовий апарат допіру творився. Бракувало також власної сильної інтелігенції. Головний контингент буржуазії, урядової інтелігенції на Україні тоді складали переважно росіяни та євреї.

Скликання українських установчих зборів III-ім Універсалом було визначено на 22 січня 1918 року. Але наступ советських військ перешкодив їм зібратися. У день установчих зборів (22. I. 1918) Центральна Рада спромоглася лише проголосити IV-ий Універсал, що починається словами "Від нині Українська Народня Республіка стає самостійною, від нікого незалежною, вільною, суверенною Державою Українського Народу..." Цим власне документом проклямувався повний і цілковитий розрив з Росією. У той час Україні загрожували з півночі (Советська Росія) і з заходу, де стояв відкритий російсько-німецький фронт. Видавши IV-ий Універсал, Центральна Рада змушена була залишити Київ.

На підступах до Києва армія советського полк. Муравйова в Крутах зустріла нечуваний опір натхнених С. Петлюрою молодих ідейних вояків. То був "Студентський Січовий Курінь". Він складався зі студентів та учнів вищих клас середніх шкіл та військової фельдшерської школи. Багато серед них було й таких, що й не вміли добре стріляти. В курені був ще відділ юнаків 1-ої Київської військової школи. Ці недосвідчені у військовій справі, але сильні духом діти дали надзвичайний опір советській армії. Тут вони загинули всі до одного освятивши своєю кров'ю тільки що проголошений IV-ий Універсал. Цей бій слід вважати початком збройної боротьби за Українську Державність. День цей (29. I. 1918) всі українці святкують, як українські Тернопіли.

По Крутах полк. Муравйов поніс далі на південь на багнетах ідеї російського імперіялізму. Він поспішав до Києва, де його агенти уже підняли повстання проти Центральної Ради. В Києві розпочався бій за арсенал. Боронили сто-

лицю декілька сот (розбитих групами по 10—15 чоловік) вояків.

С. Петлюра у той час на чолі Коша Слобідської України сберігав Лівобережжя від російсько-большевицької анархії й навали.

3. Повстання в Києві і його ліквідація.

У Києві з повстанням ніяк не могли впоратись через метушню й відсутність єдиного керівництва. Займались ліквідацією повстання то одної, то другої вулиці. Нарешті послали за Петлюрою. І він поспішив на поміч зі своїм кошем Слобідської України, отими Червоними та Чорними Гайдамаками й окремою гірською півбатереєю полк. Алмазова, яка складалася виключно з львівських студентів. С. Петлюра зі своїми гайдамаками ліквідував повстання і здобув арсенал 4-го лютого 1918.

У цих боях скрізь у небезпечних місцях, де гайдамаки натикалися на великий спротив, з'являлася постать середнього зросту в сірій салдатській шинелі та чорній звичайній смушковій шапці, без будь яких відзнак. То був С. Петлюра, що підбадьорював своїх гайдамаків, часом даючи їм потрібний наказ. Його спокійне обличчя і велика віра в перемогу та в правду цієї боротьби запалювала гайдамаків до чину. Вони йшли вперед, не рахуючись ні з кількістю ворога, ні з гураганним вогнем. Для характеристики чину С. Петлюри можна навести декілька прикладів.

Для успішної боротьби проти росіян були потрібні Чорним Гайдамакам на ст. Яготин гармати, яких вони не мали. Через те кілька гайдамаків приїхало до Петлюри в Київ, де він ліквідував повстання, з проханням дати їм гармати. С. Петлюра, вислухавши спокійно прибулих, дав наказ: "На Дарниці є два українізованих гарматних дивізіони. Зараз майже всі вони большевики. Підіть, обезбройте їх, заберіть гармати з кіньми і негайно відправляйте на фронт!²¹⁾" Чорні гайдамаки пішли й виконали цей наказ, наче б їх були сотні, а ворогів десятків, а не навпаки.

Після звільнення від большевиків Слобідки в Києві, ще перед взяттям арсеналу, півсотня Наливайківців, переслідуючи ворога на Ланцюговому мості, натрапила на дуже серйозний опір. З протилежного боку надїхав большевицький пан-

²¹⁾ В. П. "З життя нашої еміграції". Спогад пор. Киричка. "Табір" ч. 8.

церник. Ворожу піхоту, що йшла за панцерником, Наливайківці розігнали, але з панцерником не могли дати ради. Вони то атакували його, то ховались від кулеметних стрілів з панцерника. В цей мент надійшов С. Петлюра. Побачивши командира Наливайківської півсотні, С. Петлюра суворо запитав: “А ви чого тут граєтесь?” — “Он там . . . панцерник!” — одержав відповідь. “Ну, то котіть гармату!” За деякий час з’явилась тяжка гармата, яку дістали в напівукраїнській збільшевиченій тяжкій гарматній батареї, що була на Слободці. Ворожий панцерник за допомогою гайдамаків був далеко відігнаний²²⁾.

Арсенал без гармат також не можна було взяти. Там довго стріляли ті гармати, що раніше їх здобув десяток чорних гайдамаків. Після гураганної гарматної підготовки, С. Петлюра наказав вистрілити набої для димових завіс. Коли з темних клубів диму витворилась завіса, С. Петлюра наказав: “Отамане, починайте! Ну, гайдамаки, з Богом вперед! Вперед прапор! Гайдамаки, вперед!”

З неймовірним спокоєм і витривалістю С. Петлюра керує боєм за арсенал. Нарешті він у наших руках. На подвір’ї зігнали тисячну юрбу полонених большевиків. Перед ними лави гайдамаків та розставлені кулемети. Юрба перелякана, хвилюється. З’явився Петлюра і наказав зняти кулемети; гайдамакам відійти. Заспокоєну юрбу вишикувати в колону, на чолі якої була відома жорстока комуністка Євгенія Бош, і під вартою “Отаманської сотні” рушила до Лаври.

Але, очистивши Київ від місцевих повстанців, треба було організувати оборону його від “військ советського правительства, які вів полковник Муравйов. Багато було плянів і проєктів цієї оборони, але не було єдиного керівництва. Відсутнє було і “державне й стратегічне почуття”, — як зазначає ген. В. Петрів²³⁾. Переможці над внутрішніми ворогами залишились без ширших перспектив, без політичної орієнтації. У той час С. Петлюра був лише кошовим отаманом і в розпорядження вищої військової влади не втручався. Він чекав розпоряджень цієї влади, як один із військових начальників. Часи були такі, що за прояв більшої самодіяльності легко було попасти на підозріння в диктаторстві. Тут С. Петлюра виявив себе як глибокий демократ і по-

22) О. Шпілінський, сотник. “Замітки до історії 3-го пішого полку ім. гетьмана Наливайка”. “Табір”, ч. 12.

23) В. Петрів. Ген. Штабу ген.-хор. “Спомини”, ч. 1. Львів, 1927.

літично та громадськи дисциплінований діяч. Популярності йому не бракувало. Всі частини, що взяли участь у ліквідації повстання в Києві, без вагань підпорядковувалися б йому. Але С. Петлюра уникав самочинної отаманії у війську, яка не будує, а руйнує одержані осяги. Через те він чекав на розпорядження українського секретаря у військових справах.

4. Умова в Бересті.

У той час, як С. Петлюра очищав Київ від повстання і готувався до його оборони проти насуваючої з півночі советської армії, Центральна Рада прийняла пропозицію Центральних Держав (Німеччини, Австро-Угорщини, Болгарії та Туреччини) увійти в сепаратні переговори про мир. Положення України в ту пору було надзвичайно тяжке; з півночі насувалася советська армія, а з заходу могла окупувати Центральні держави без будь якої угоди, або за умовою, яку складуть совети іменем України. Через це Рада бачила вихід лише в участі її делегації в переговорах з Центральними державами.

При таких несприятливих умовах Ц. Рада назначила делегацію на чолі з молодим с-р. О. Севрюком. Від Росії, чи вже тоді Советського Союзу, делегатами були два євреї: Л. Троцький і А. Йофе. Сепаратні мирні переговори з німцями, які провадила делегація Ради, сплутали пляни большевиків і значно погіршили їх позицію. Голова советської делегації Л. Троцький був притиснутий до визнання незалежності Української Республіки, хоч про це вже деклярував советський уряд передтим. У такому випадку не можна було не визнати права на окремі (сепаратні) переговори України. Спроба ж у Києві зробити ніби самим українським населенням переворот на користь советів кінчилась провалом завдяки гайдамакам С. Петлюри і дрібнішим загонам київського гарнізону. Лишалось советам або припинити наступ своєї армії, або віроломно, нехтуючи всякі міжнародні норми, підбивати ще слабкі і як слід ще не організовані українські військові частини. Советський уряд вибрав друге. Очевидно, ліквідація повстання в Києві дуже допомогла в Бересті праці делегації Ц. Ради на мировій конференції.

Л. Троцький з усією силою свого красномовства, не зупиняючись ні перед якою неправдою і перекручуванням фак-

тів, домагався перешкодити українській делегації заключити окремий мир. Коли ж мир з Ц. Радою 9 лютого 1918 р. все ж був підписаний, то Л. Троцький заявив офіційно різкий протест. Ще перед тим на засіданні конференції 1 лютого на очах представників центральних держав сталася бурхлива сутичка між Л. Троцьким і українською делегацією. Л. Троцький всіма засобами намагався дискредитувати уряд Центральної Ради в очах членів конференції, заперечуючи українським делегатам говорити від України. У відповідь на це Українці накинулись на большевиків. Член української делегації М. Любинський сказав: “Порожні заяви большевиків про повну свободу народів Росії є лише грубий демагогічний зворот. Правительство большевиків, яке розігнало Установчі Збори і спирається на багнети наємної червоної гвардії, ніколи не рішиться перевести в Росії справедливі принципи права на самовизначення . . . Тільки з страху перед розвитком національних революцій большевики висунули, з властивою їм демагогією, як у Росії та і тут, на мирній конференції, тезу про права націй на самовизначення²⁴).” У висліді цієї суперечки граф Чернін склав іменем центральних держав заяву, що вони “признають Українську Народню Республіку тепер самостійною, вільною, суверенною державою, яка має право робити незалежно інтернаціональні умови”.

Так була складена мирова умова України з центральними державами. Це була значна поразка для советів, при якій їм довелося піти самим на тяжкі умови. Зате вони ще з більшою ненавистю накинулись на Україну. С. Петлюра під час цих переговорів був у війську. Він ніякої участі в них не брав і вважав зроблену умову з центральними державами за помилковий політичний крок.

5. Перша окупація Києва і України російською армією.

Ураховуючи швидкий повний розвал західного проти-німецького фронту, большевики, захопивши в Петрограді владу, поспішали якнайшвидше опанувати Україну. Для цього вони пробували шаленою агітацією підняти місцеві повстання проти уряду Центральної Ради. Але їм це не вдавалося, повстання хутко погасили, бо українці швиденько орієнтувалися і горнулися до своєї влади. Особливо ж велике

---

²⁴) И. Чериковер. Антисемитизм и погромы на Украине. 1923. Ст. 75, 76.

значення мало захоплення Києва. Посідання столиці означало б поширення влади советів на цілу Україну. Через те ліквідація повстання в Києві прискорило марш советської армії до цього міста. В половині січня 1918 р. советські війська підступили до Києва. 11 діб нещасливе місто й його оборонці підлягало безупинному бомбардуванню гармат всіх калібрів, які були в розпорядженні. При цьому панувала звіряча ненависть до українців і обстрілювалися безоглядно всі об'єкти міста. 26 січня 1918 року в Київ вступила советська армія під командою відомого полк. Муравйова.

Переможець 30. І. 1918 видав свій знаменний "наказ ч. 15", в якому дослівно говорилось таке: "Цю владу (Советов) ми несемо з далекої півночі на вістрі своїх багнетів, і там, де ми її встановлюємо, цілковито її піддержуємо силою цих багнетів і матеріальним авторитетом революційної-соціалістичної армії. Кров'ю і вогнем ми пройшли по краю," заявив полк. Муравйов на засіданні Київського Совета...²⁵⁾.

Захопивши Київ на декілька тижнів, совети знищили до підвалин все, що було створено українським національним рухом. Уряди й рештки оборонців встигли вийти з міста, але те, що лишилося, підлягло страшному погрому. Міністерства розгромили, гроші анулювали, українські національні елементи безоглядно переслідували і винищували. Всі національні досягнення були знищені. Фактично і національно-персональна автономія для меншин була відмінена. В. Винниченко, що у 1920 р. перейшов до советів, про ці дні писав: "Що торкається національної української культури, то вся вона була підведена під категорію контрреволюційної і без найменшого милосердя придушена. Пресу заборонили, українські друкарні конфіскували, книгарні позачиняли, школи були закриті... Найтемніші большевицькі елементи зривали зі стін портрети найбільшого поета України Т. Шевченка і топтали ногами. Українських учителів по селах ловили, знущалися над ними й потім розстрілювали за те лише, що вони були свідомими українцями²⁶⁾..." А. П. Христюк у своїй "Історії революції" додає: "По всій Україні був переведений жорстокий погром української інтелігенції. Розагітоване і розлючене московське військо вбивало кожного, хто говорив українською мовою." Він наводить прізвища розстріляних большевиками українських соціалістичних дія-

---

²⁵⁾ И. Чириковер. Цитована праця. Ст. 107, 108.

чів”. “Замість Советів, управляли революційні комітети і різні комісарі. Скрізь господарив багнет²⁶⁾.”

У той період першого приходу в Україну совети відкрито виступали як централісти й фактично як русифікатори. То був час так званої “Пятаковщини”, за прізвищем надхненника цієї політики, головача київських большевиків Пятакова. Цей бік советської політики поділяли й росіяни, що були великими ворогами большевиків в іншому відношенні. Так київський голова міста російський с-р Рябцов привітав прихід большевиків, які “відновили єдиний загальноросійський революційний фронт”.

Таке тяжке положення склалося на час заключення миру з Центральними державами. Совети всі свої сили напружували, щоб загорнути під свою владу цілу Україну. Ц. Рада ж і уряд тоді мав пару тисяч війська, до того розкиданого по різних місцях фронту.. Порятунок Центральна Рада шукала у зверненні до німців, що вони дозволили допомогти Українським Січовим Стрільцям, що входили в австрійську армію, та сформованим з полонених на той час в Австрії й Німеччині українським частинам. Німці таку пропозицію відкинули. Вони хотіли бути на Україні господарями самі і тому висунули свій плян: допомогти своїми регулярними військами. Ц. Рада мусіла погодиться і полки Німеччини і Австрії рушили на територію України.

Після угоди з німцями С. Петлюра вагався, як пише він О. Шульгину²⁷⁾, чи не відійти йому зовсім від справи, зберігаючи добрі стосунки з представниками Антанти. Але думка про те, що чужинці будуть визволяти нашу столицю була для нього дуже тяжка. Оцей, власне, сентимент казав С. Петлюрі залишитись на чолі своїх частин і ними зайняти першому Київ 1 березня 1918. Коли ж слідом за українськими козаками увійши німецькі війська, С. Петлюра вважав свою ролю покінченою і перейшов на становище приватної людини. Це одначе пізніше не позбавило С. Петлюру від закидів, що він співпрацював з німцями.

Протягом кількох тижнів окупаційні советські війська були зліквідовані чи вигнані з України. Советську окупацію заступила німецька. Центральним державам дуже бракувало хліба й інших продуктів виживлення. Все вони сподівалися

²⁶⁾ И. Чериковер. Цит. праця. Ст. 107, 109.

²⁷⁾ О. Шульгин. “Симон Петлюра і т. д.”. “Збірник пам'яті Сим. Петлюри”. 1930. Прага. Ст. 173.

в необмеженій кількості одержати з України, в яку вони ніби формально ввійшли з метою допомогти в боротьбі проти советів. Зовні німці ставилися до України, як до самостійної держави. Скоро однак українські демократи відчували дійсний замір німецьких окупантів. Німці потребували Україну замирену й слухняну, яка вже перемогла революційні емоції. В дійсності ж вони зустрінули країну, де бушували революційні пристрасті. При кермі держави були радикальні національно-соціалістичні партії з такими ж органами на місцях. Ці органи влади не допомагали німцям реквізувати в довільній кількості все, чого вони потребували. Німці частенько натикались на критику своїх поступовань. Так швидко дозрів конфлікт окупаційної влади з демократичною українською.

У. ДЕРЖАВНИЙ ПЕРЕВОРОТ НА УКРАЇНІ.

1. Загальні завваги.

28 квітня 1918 р. німці зробили на Україні державний переворот. Прийшов у той день на засідання Центральної Ради німецький лейтенант з військом і розігнав її. Ліквідували і уряд. Декілька міністрів арештували. Знівечено цілий період української революції. Середні й великі українські землевласники вибрали генерала Павла Петровича Скоропадського гетьманом України. П. Скоропадський, старшина російської гвардії, мав великі земельні посілости на Україні. Він був жонатий з росіячкою, перебував більше в Петербургу і серед українських громадських діячів не був відомий.

Про те, що переворот зробили німці, говорить і український історик Д. Дорошенко²⁸⁾ такими фактами: "... На моїй Львівській вулиці (в Києві) були казарми Січових Стрільців... Телер, проходячи повз них, я бачив німецьку варту коло воріт. Звідти виходили Січові Стрільці, вдягнуті як на дорогу, але без зброї, і розходилися, ішли переважно в напрямку двірця. Боляче мені було на них дивитись, — гарні то були хлопці, безмежно віддані українській національній ідеї..."

"... І біля квартири Василенка (міністер нової влади) стояла варта: два озброєних німецьких вояки в шоломах стерегли вхід до його скромного помешкання..." Ясно, що українська незалежна влада не потребувала роззброювати Січових Стрільців... "відданих українській національно-державній ідеї...", а міністер України щонайбільше мав би українську варту.

Новий курс нового уряду був режимом реставрації під декорумом гетьманщини. В перші часи реставрація не відбувалась так відверто, особливо в області національній. Але в області політичній — зокрема соціальної ліквідація революційних досягнень наступала швидко. Скоро командуючий німецькими військами ген. А. Айхгорн видав наказ по Україні

²⁸⁾ Д. Дорошенко. Мої спомини про недавнє минуле (1914-1918), Львів. 1923. Стор. 86.

про обов'язковий засів полів і віддачу німцям хліба "по поміркованих цінах". В середині травня оголошено "Тимчасові правила про земельні комісії". У них наказувалось "повернути власникам їх господарства і змусити населення до добровільного повернення відібраного майна і покрити збитки". При цьому губерніяльні й повітові начальники повинні були допомагати тим акціям з уживанням збройної сили.

Трохи згодом проявилась реакція і в ділянці національній. Поміркована українська орієнтація змінюється на тісний союз з російськими добровольчими організаціями, що одверто пропагують "єдину Росію" і були різко ворожі до українського руху. Київ став центром контрреволюційних монархістичних "білогвардейських" угруповань. Уже в травні 1918 р. твориться об'єднання російських ліберальних елементів у "Руському союзі". Останній постав нібито для об'єднання російських сил на Україні для захисту російської культури й російської школи, а в дійсності для боротьби за "неділиму Росію" і проти українців в Україні. В цей союз увійшли різні російські партії — від кадетів до народніх соціалістів. 7-го липня відбулася велика монархістична маніфестація в храмі св. Софії. 23-го липня в Києві відбувся великий монархістичний з'їзд. На ньому обговорювалися питання відновлення Російської Імперії у старих кордонах "під скіпетром монарха". 24-го липня в Києві служиться панахида по Миколі II-му з участю урядовців із міністерства фінансів гетьманського уряду. 9. VII. 1918 р. касується закон про національно-персональну автономію і ліквідується єврейське міністерство.

2. Арешт С. Петлюри.

У день, коли С. Петлюра став приватною людиною, його запросив до редакції "Книгаря" на розмову д-р В. Королів-Старий. З ним С. Петлюра починав колись вчитися в бурсі. Розмову переказуємо за спогадами Королева²⁹⁾:

— Сидячи от тут за письмовими столами, ми три, — Петрушевський, Синицький та я — вирішили, що ми не можемо вам дозволити відпочинку. Ви скучаєте за затишним кабінетом і добрим письмовим столом, а ми саме й вирішили вчора вам його запропонувати.

²⁹⁾ В. Королів-Старий. "З моїх споминів і т. д.". "Збірник пам'яті Сим. Петлюри". Прага. 1930. Стор. 182-184.

У Петлюри радісно заграли очі:

— В “Часі” (в часописі)!

Я покрутив головою: — В кабінеті голови Київського Губерніяльного Земства.

Петлюра схопився з стільця, почав стягати з лівої руки рукавицю і великими кроками заміряв підлогу. За хвилину став проти мене і сказав:

— Я сподівався, що ви справді хочете говорити зо мною по приятельському. А це ж кат зна що? Мені йти в земство? Та ж я нічого там не розумію.

Я почав говорити про те, що, раз вступивши до числа активних творців України, він уже не має права переривати тяглість своєї чинности, бо ж насамперед це на шкоду справі, а подруге, що він уже здобув симпатії народніх мас. Коли він усунеться, то по відпочинку йому буде тяжче вернутися, бо з необхідности його місце обсядуть інші. Навіщо ж було починати? А взявши провід земства в свої руки, він матиме змогу пізнати інший світ, котрий, зрештою, повинен у прийдешньому творити кадри мирного відвойовування України від Москви. Тепер він знає військових, а за якийсь час знатиме інтелігентів, на яких сьгодні треба впливати більше, як на армію, бо армія звикла коритись, а інтелігенція — “висловлюватись” і критикувати. Я говорив довго, а Петлюра запалював цигарку від цигарки й міряв кабінет.

— Теоретично маєте рацію, — нарешті сказав він, — але ж я не можу й не хочу. Треба буде, то я знов вернусь до війська, але в “шпаки” (цивілі) вже мені нема дороги.

— Подумайте. Маєте три дні. Вибори будуть, а Громадський Губерніяльний Комітет доручив мені їх підготовити. Я й мої приятелі не маємо ліпшого за вас кандидата.

— Спасибі за ласку, але я рішучо відмовляюсь.

— Подумайте.

— Не буду й думати. Не піду. От до “Книгаря” — це інша річ! Що вам написати?

— Та ви ж самі сказали, що візьмете відділ військовий. Дайте коротку вступну статтю.

— Так я напишу вам про потребу української військової літератури. Ви ж уявіть собі не можете, яка в цьому гостра потреба. А це в нас абсолютно незоране і несіяне поле. І коли доля присудила нам бути й орачами, й сіячами, мусимо кинути ми й перше зерно, мусимо не тільки говорити, але ж негайно й діяти!

І знову його очі блищали і він з запалом говорив про необхідність мати певну і вправлену національну армію, бо з Москвою нам ще довго доведеться битись, хай там буде не монархізм, а найліберальніший режим...

— Ну, а все ж таки про земство подумайте. Маєте на це три дні, — сказав я, коли Петлюра прощався.

— Послухайте: невже ж ви такі серйозно?

— Запевняю вас, що більше як серйозно. Це необхідно для вас і для успіху національної справи, — почав я знову. — Треба ж, щоб у голові України повставали справжні думки, ви ж бачите, що вся Україна шикуюється по взірцю Києва. Так зрозумійте ж, що земство — це українська інтелігенція, не оформивши якої, не можна оформити ні влади, ні адміністративного апарату, ні навіть нашого війська...

— Ну, добре: подумати я вам обіцяю, але бальотируватись — ні! — були його останні слова.

На другий чи третій день після цієї розмови хоронили письменника І. С. Нечуя-Левицького, що таки дочекався відродження України. На похороні був увесь український Київ. Прийшов до нього і С. Петлюра. У сіро-рудій старій салдатській шинелі з характерним голеним обличчям з уже попелуватим волоссям він звертав на себе найбільшу увагу. “Дивись, і Петлюра прийшов” — чувся шепіт поміж людей. Всі вже знали, що С. Петлюра за час німецької окупації рішучо відмовився від будь-якої відповідальної участі в українському уряді до того часу, поки на Україні пануватимуть німці.

Під час процесії по Володимирській вулиці зіткнувся з С. Петлюрою проф. К. А. Мацієвич. Привіталися й обмінялися декількома фразами відносно небіжчика. Далі С. Петлюра сказав проф. К. А. Мацієвичеві: “Між іншим, дуже радий вас тепер в цей момент бачити, бо хотів би де про що поговорити та порадитись. Справа полягає ось в чому. На якийсь час я мушу знову стати людиною “вільної професії...”

— Чув про це і цілком поділяю ваші думки про те, щоб не заангажуватись у сучасну комбінацію...

— Ну, ось бачите, а мене за це жорстоко лають. А втім я певен, що ми мусимо мати людей і цілі групи діячів, які б стали осторонь від сучасної “орієнтації”, бо це тимчасовий і дуже короткий момент у нашому відродженні, який може бути для нас і дуже небезпечним. Особливо це обов’язково

для тих діячів, що мають зовсім інші концепції та перспективи щодо нашого майбутнього співробітництва та зв'язків з Європою. Дуже б радий був, аби й ваші товариші підтримали мою лінію та теж більше віддалились громадській організаційній праці, а не політично-урядовій роботі...

— Але це все загальні слова, треба щось робити реально, і мене дуже цікавить, куди ви хочете направити свою працю.

— Отут я й хочу мати вашу пораду. Мої політичні і громадські друзі умовляють мене, щоб я йшов у голови Київського Губерніяльного Земства і став на чолі земської праці. Мене ж тягне до іншого. Найбільше мені хотілося б стати на чолі великого, європейського типу, щоденника, що мав би розповсюдження по цілій Україні і який почав би систематичну боротьбу проти монополізування нашої преси російськими журналістами. Щодо земської праці, то тут у мене багато сумнівів і перш за все з того боку, що я зовсім мало її знаю, мало підготований до такої відповідальної та центральної ролі... Як ви думаєте?

— Трудно мені щось тут певне порадити, бо обидві позиції заслуговують найуважнішого до них відношення. Одно лише можу вам щиро сказати: по довгій своїй земській праці я переконався в тому, що для земської керівної роботи зовсім не потрібно якоїсь спеціальної підготовки — для цього є фахівці. Найбільше значення має адміністративний хист, уміння впливати на людей та організаційні здібності, а все це ви виявили вже давно, і тому ті сумніви, про які ви тільки що говорили, — нехай вас на цьому шляхові не спляють...³⁰⁾.

Невідомо, що вплинуло на С. Петлюру, але на передвиборчі збори він з'явився і виступив з програмовою промовою, яка викликала ентузіазм та голосну овацію. Другого дня С. Петлюра був обраний головою Київського Губерніяльного Земства майже одноголосно.

Хоч головним мотивом відмови взятися за земські справи у Петлюри була його повна неознайомленість з цією установою, проте з перших же днів він зумів опанувати ситуацію. Треба мати на увазі, що по реформі земств Тимчасовим Російським Урядом, яку прийняла й українська влада, у виборці попало багато т. зв. "третього елемента" (служ-

³⁰⁾ К. Мацієвич. "На земській роботі". "Збірник пам. Сим. Петлюри". Прага. 1930. ст. 195, 196.

бовців), що здебільшого належали до лівих партій без особливих знань і підготовки до адміністративних обов'язків. Очевидно, Петлюрі на перших кроках довелося зустрінутися з діловим бойкотом, менторством тощо. Але все те швидко припинилося, бо, як говорили видатні фахівці в земській роботі, С. Петлюра виявив надзвичайний такт і дуже швидко зорієнтувався в діловій структурі земської роботи. Склад співробітників у земстві був здебільшого зросійщений. Треба признати, що політику дерусифікації С. Петлюра провадив твердо, але так тактовно, що вона не вражала більшості співробітників, які були покликані до праці за часів головування камергера Суковкіна — неприятеля українців.

Та зорієнтувавшись, С. Петлюра почав вводити і власну організаторську лінію. Вона була широко задумана в напрямі всеукраїнської земської організації. Ця об'єднуюча організація могла вдатися тільки С. Петлюрі з уваги на його популярність в народніх масах. Цим кроком він урятував цінні земські установи, проти яких тоді ширилась шалена й цілком невинуватена ненависть. С. Петлюра з особливим натиском змагав розгорнути діяльність Союзу Земств, як суто-національної організації в протизагугу тому русифікаторському напрямку, що вже почав зазначатися в діяльності гетьманського уряду. Останній поповняв уряд міністерств та інших вищих урядів "досвідченими адміністраторами", що тікали з Петрограду та Москви.

Першим кроком С. Петлюри як голови Земського Союзу, мала бути авдієнція у гетьмана П. Скоропадського. Делегація була обрана Всеукраїнським Земським З'їздом. На чолі її був С. Петлюра, а до складу входила ціла управа і по одному від кожної землі української. В гетьманських палаці гетьман Скоропадський в супроводі свого осавула привітав С. Петлюру, який представив кожного делегата. Коли представлення закінчилось, гетьман Скоропадський запитав "Чого ж ви хочете від мене, земські люди?"

"Хочемо ми спільними об'єднаними силами всіх українських земель творити свою національну культуру," — відповів йому С. Петлюра. Потім в стислій, але яскравій, ґрунтовній промові він звернув увагу П. Скоропадського на ті перешкоди, що зустрічають земства в своїй праці, на свавілля адміністрації, на арешти й заслання українських діячів, на скасування розпочатої Центральною Радою земельної рефор-

ми. Скоропадський уважно вислухав промову і обіцяв допомогу в праці земств.

Останній виступ С. Петлюри, як голови Земського Союзу, був на зібранні Сільсько-Господарського Товариства в Києві, що було скликане для обговорення засад земської реформи, яку мав переводити гетьманський уряд. Зібрання було надзвичайно імпозантне і численне. Основну доповідь зробив проф. Сльозкін, який виступив за збереження великої земельної власності.

С. Петлюра почав промову від зазначення, що він є представником організації, яка найбільше зацікавлена в соціальному замиренні. Вона всіма засобами, що їй приступні, прагне до піднесення добробуту цілого населення. З тим більшою силою він, як представник цієї всенародньої організації, протестує проти того шляху, на який кличе доповідач. Спинившись на огляді того, як утворилось українське наше велике землеволодіння, підкресливши, що зараз воно тримається лише військовою силою і то чужоземною, він попросив зважити ті наслідки, які можуть наступити, коли ця чужоземна сила піде собі геть з України. Нарешті С. Петлюра апелював до державної мудрости зібрання і радив не йти проти вимог історії...

Ця промова зробила колосальне враження. Здавалося, наче б то справді сама історія обрала його своїм речником.

На свято Петра й Павла (29 червня по старому стилю і 12 липня по новому), в день іменин гетьмана — В. Винниченка і С. Петлюру арештовано. Цей арешт викликав загальне обурення. Посипалися різні протести, робітники земських установ рішили страйкувати. Колеги по праці вирішили негайно їхати до Голови Ради Міністрів і вимагати звільнення С. Петлюри з арешту.

В. Винниченка на прохання міністра Д. Дорошенка, звернене персонально до гетьмана, на другий день з арешту звільнено. С. Петлюру тримали далі. Прем'єр Ф. Лизогуб прийняв Управу Земського Союзу офіційно-холодно. Він зазначив, що уряд не може терпіти того, щоб під прикриттям земських установ підготовлявся замах на державний лад. Він підкреслив, що уряд має відомості, що головним керівником антидержавної змови є С. Петлюра. Якщо виясниться, що ці відомості неправдиві, то Петлюра зараз же буде звільнений. Важко припустити, щоб В. Винниченко, коли й була змова, був менше заангажований, ніж С. Петлю-

ра, але його звільнили. Кому належить, добре розуміли, що В. Винниченко скрізь, в тому і в революції та змовах, лишається поетом, а С. Петлюра до кожної дії підходить поважно і доводить розпочате до кінця. До цього популярність С. Петлюри, особливо серед військових, росла і ставала все голоснішою. За два місяці праці в земстві він виявив стільки додатньої ініціативи, з'єднав собі стільки прихильників, що не вважати його небезпечним було неможливо. Німецький штаб також непокоївся зв'язками С. Петлюри з представниками Антанти. Отже С. Петлюра опинився під арештом на бажання влади гетьмана й військової німецької.

3. Проросійський напрямок гетьманського уряду і протидіяння українських патріотів.

При звільненні від советської окупації Києва С. Петлюра при першій на Львівській вулиці зустрічі з Дмитром Івановичем Дорошенком мимохідь кивнув: "Ну, Дмитре, піде тепер реакція, побачите!³¹⁾" Це передбачення після німецького перевороту скоро відчула більшість українських патріотів. Про це свідчить і той же проф. Д. Дорошенко, говорячи: "Українські національні круги, з самого моменту проголошення гетьманства вважали, що українська державність серйозно загрожена... замість того, щоб самим взяти участь в правительстві, ці круги вважали за краще, ставши до правительства в гостру опозицію, робити на нього зорганізований натиск³²⁾).

Українське суспільство повело боротьбу спочатку легально, домагаючися лише слухних прав для української нації в українській державі. І тільки тоді, коли стало ясным, що в "українській державі" нація українська жадних прав не має, коли зникли останні ілюзії щодо шляху, яким ведеться Україна, тільки тоді українські патріоти оголосили безоглядну війну гетьманському режимові. Вони поставили на ноги цілу Україну і, боронячи ідею української державности, повалили чужий режим та вигнали з своєї батьківщини шкідників.

Зараз же після німецького перевороту й встановлення на Україні гетьманату скликано міжпартійну нараду всіх українських партій і поставлено питання: що робити? Яке

³¹⁾ Д. Дорошенко. Мої спомини про недавнє минуле (1914-1918). Львів. 1923. ст. 71.

³²⁾ Проф. Дм. Дорошенко. Ілюстрована історія України. Ст. 103.

зайняти становище супроти нової влади? Склад нового уряду, зформованого гетьманом, був виразно російський. Після дискусії вислала нарада делегацію до німецького ген. Гренера. Він заявив делегації, що Німеччина підтримуватиме П. Скоропадського і що гетьманський переворот не буде замахом на українську самостійність. По доповіді делегації нарада ухвалила, що в інтересах української державности співпраця українців з новою владою потрібна.

3-го травня 1918 року делегація передала ген. Гренерові такі умови для співпраці з ген. Скоропадським:

“Твердо стоячи на ґрунті української державности, українські делегати ставлять ген. Скоропадському такі умови:

1. виключення з кабінету міністрів членів, що мало тямлять в українських справах, або настроєні вороже до української державности;

2. призначення більшости міністерських портфельів українцям, і

3. призначення українських кандидатів на становище прем'єра, міністра закордонних справ, міністра земельних справ і міністра освіти³³⁾.”

Цих здавалося б слушних і не так великих вимог українських громадян гетьман не прийняв. Натомість у Києві й по Україні нова влада арештувала багатьох активних українських діячів. Цю тактику гетьманський міністер Василенко в розмові з кореспондентом “Киевской Мисли” назвав “мірами обережності заздалегідь”³⁴⁾.

Так виключилася співпраця українського суспільства з гетьманом. Уже в половині травня українське громадянство організує “Український Національно-Державний Союз”, що поставив собі метою “рятувати загрожену українську державність та сконсолідувати всі сили для праці над будовою незалежної Української Держави”. (Проф. Д. Дорошенко. Цитована праця, ст. 103.)

Свою діяльність Союз розпочав з подачі 24. V. 1918 меморіялу гетьману, в якому виступив проти кабінету міністрів “не українського по своєму складі і по своїй політичній орієнтації,” проти адміністрації, яка веде нагінку на українців і український національний рух, проти нехтування українською мовою в судівництві й гетьманських урядах, обурюючися на факти поширення “антидержавної і ан-

³³⁾ Проф. Дмитро Дорошенко. Ілюстрована Історія України, т. II, ст. 56.

³⁴⁾ П. Христюк. Українська революція. Т. III., ст. 13.

тиукраїнської діяльності росіян на Україні та на “войовничий настрій російської церкви” і т. д. — Союз доводив, що тільки “національний кабінет, складений в більшості з відомих українських діячів, які б мали довір'я широких українських мас”, може завести лад на Україні.

Тиждень пізніше Нац.-Держ. Союз подав меморандум з гострою критикою гетьманського режиму також до німецьких військових чинників.

Обидва меморандуми лишилися без відповіді. Гетьман і німці на жадний компроміс не пішли.

Боротьба за права української мови, культури й нації почалися далі на всіх відтинках життя. Страйкують нижчі урядовці міністерств, подаються протести, творяться різні “фонди” для підтримки українського національного руху, українські газети, хоч і виходять з білими плямами, обкромлені гетьманською цензурою, — ведуть вперту кампанію проти росіян, в обороні рідної мови, шкільництва й національних домагань.

Урядовці міністерства закордонних справ подають міністрові записку в справі державної мови, в якій домагаються, щоб “всі уряди і інституції вели своє діловодство на тій мові, якою говорить більшість населення України.” Громадянство Києва творить . . . “фонд одшукування помешкань для українських державних гімназій міста Києва³⁵⁾”.

Всеукраїнський Земський Союз подає австро-угорському й болгарському послам меморандум, підписаний С. Петлюрою, в якому домагається припинення “арештів і ув'язнень без суду та слідства громадян України” (Проф. Д. Дорошенко, Цит. праця, т. II. ст. 112).

Вліті піднялося проти нової влади селянство. У серпні повстанський рух був уже не тільки серйозний, а і загрозовий. По всіх селах спалахнув збройний опір. Німці й гетьман, повернувши поміщиків, відбираючи у селян землю, не сподівалися зустрінути ту величезну революційну енергію, яку ще мало українське село. Центральна Рада перевела радикальну програму земельного питання на Україні. Четвертим Універсалом вона підтвердила положення про “передачу землі трудовому народу без викупу”. Цією постановою Рада лише санкціонувала фактичне захоплення селянами землі. Остаточний закон про соціалізацію землі Рада видала вже в березні за німецької окупації, а тому не-

³⁵⁾ “Нова Рада”, ч. 200. 8. X. та ч. 147. 23 .X. 1918.

ненависть за повернення поміщиків упала більше на гетьманський уряд, ніж на німців. Гетьман на початку хотів опертися на дрібних і середніх хліборобах, потім відкрито став на бік великих землевласників. Незадоволення по селах викликала також харчова політика німецько-австрійської військової влади, що намагалась випомпувати якнайбільше продуктів, не зупиняючись на способах примусу. Людей часами охоплював відчай. до Центрального Комітету Всеукраїнської Селянської Спідки приїздили делегації, сотнями прибували “приговори” (постанови) селянських громад з усіх повітів України з проханням звільнити селянство від біди, “якої їй настарші люди не пам’ятають”. Розстрілюючи селян, спалюючи цілі села гарматним вогнем, німецькі генерали викликали страшну ненависть з боку селян. Німці і поміщики в уяві селян стали єдиним образом лютого ворога³⁶.”

Дехто згадує період німецько-гетьманський як спокійний на Україні. Помилковість цього погляду походить з того, що беруть до уваги лише міста. В останніх, дійсно, почувалась міцна влада, залізна рука німців, що створили лад і спокій. Села ж не прийняли цієї влади і в багатьох випадках ставили їй збройний опір. Стан села в той час найліпше характеризує газета “Россія”, що її видавав В. Шульгин у Катеринодарі, яка була ворожа революційному і селянському рухові. Тим важливіше свідоцтво цієї газети. “Стан на Україні, — пише газета, — можна характеризувати двома положеннями: “німецька окупація і початок народної війни...” “У теперішній час неспівчуття німцям перетворюються у відкритий рух, при цьому останній все більше й більше набуває національного характеру. Бували випадки, коли німці великими карними загонами проходили цілий повіт від одного кінця до другого і вогнем та мечем творили лад. Але німці відходили і знову появлялися повстанці, які били залишену владу. Загально можна сказати, що німці окупають лише великі міста, де вони тримають значні гарнізони. Ціла решта країни перебуває на вулькані, що незвичайно часто вибухає³⁷.”

Так все більше й глибше анархізувалась Україна. С. Петлюра у цей час сидів у в’язниці і мав час думати...

36) П. Христюк. Цитована праця т. 3, ст. 509, 106.

37) “Росія” (Катеринодар), ч. 3, 18. VIII. 1918 стаття: “На Украине”. Ч. 4, ст. “Еще о народной войне на Украине”.

Український Національно-Державний Союз перетворився у нову ширшу організацію — Український Національний Союз, до якого приєдналися всі українські партії, навіть увійшли ті партії, що ще донедавна були в опозиції до Укр. Нац.-Державного Союзу. Це об'єднання було конче потрібне з уваги на зростаючі з дня на день впливи загально російських правих кіл на німецьке командування і на гетьмана. Про значення цього Союзу перший його голова А. Ніковський в “Новій Раді” написав таке: “Український Національний Союз треба вважати явищем найбільшого почуття національної самоохорони . . . Плятформа Національного Союзу може бути прийнята без жадного примусу всіма свідомими громадянами України. А порозуміння всіх українських партій, окрім того, що об'єктивно вказує на небезпечне становище національної справи для українського народу, ще й являється дуже позитивним знаком української солідарности й живої енергії тих сил, які вважалися приспаними, чи ослабленими. Від нині, — кінчає Ніковський, — український національний фронт можна вважати єдиним³⁸⁾.”

У жовтні Союз виступає рішуче проти гетьманського уряду і відверто пише, що “не вважає сучасний уряд на Україні повноправним і законним представником Української Держави” (П. Христюк. Цит. Праця, т. III, ст. 112).

Гетьман П. Скоропадський розгубився: з одного боку російські орієнтації, складений союз з Доном, а з другого — могутня організація, що спирається на волю цілого українського народу. Гетьман несподівано 19 жовтня 1918 р. формує новий уряд, до якого запрошує міністрами і рекомендованих Нац. Союзом осіб, як О. Лотоцький, М. Славінський, П. Стебницький і інші. Українські міністри почали активно протидіяти росіянам.

Особливо міністер ісповідань О. Лотоцький взявся до творення української автокефальної церкви. Він на Церковнім Соборі 12. XI. 1918 р. виголошує високопатріотичну промову: “Основна засада української державної влади, — говорив Лотоцький, — полягає в тому, що в самостійній державі має бути і самостійна церква. Цього однаково вимагають інтереси і держави і церкви. Ніякий уряд, що розуміє свої державні обов'язки, не може згодитися на те, щоб осередок церковної влади перебував в іншій державі³⁹⁾.”

³⁸⁾ П. Христюк. Українська революція. Т. III. Ст. 88.

³⁹⁾ Проф. Дм. Дорошенко. Ілюстрована історія України. Т. II, ст. 334.

Разом з посиленням українського курсу зростала надзвичайно популярність С. Петлюри, хоч він далі сидів у в'язниці. Проф. К. Мацієвич у своїх спогадах наводить такий епізод: На початку листопада святкували ювілей 40-літньої діяльності письменника й громадського діяча Д. Марковича. Святкування відбулося в Українському Клубі при величезному зборі народу. Першим вітав ювілята представник Національного Союзу. Привітання й промову зустрінuto рясними оплесками. Коли ж представники Земського Союзу і Губерніяльної Управи лише нагадали, що вони репрезентують відсутнього, не називаючи навіть імені, — вся зала встала і зробила таку овацію С. Петлюрі, що здавалося, начебто всі ці люди тільки й чекали приводу, щоб однодушно і вселюдно заманіфестувати свою відданість і любов до тієї людини, яку доля призначила наперед вождем всенародного руху, що мав ось-ось вибухнути⁴⁰).

Через декілька днів після святкування згаданого ювілею українські міністри на чолі з А. В'язловим (міністер юстиції) ультимативно вимагали звільнення С. Петлюри. Після більш як чотиримісячного перебування у в'язниці С. Петлюра нарешті знову на волі.

---

⁴⁰) К. Мацієвич. "На земській роботі". Збірник пам'яті Сим. Петлюри. Прага. 1930, ст. 191, 202.

VI. КІНЕЦЬ НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ І ВІДНОВЛЕННЯ ДЕМОКРАТИЧНОГО ЛАДУ.

1. Грамота про федерацію з Росією.

Національний Союз, виступаючи в обороні Української Держави, подав гетьманові протести: 1. проти виступу в Німеччині прем'єра Лизогуба, в якому він говорить про можливість федерації України з Росією і 2. протести-резолюцію в справі порозуміння України з Донщиною, за яким Донови віддано 3 українські округи (Таганрозьку, Донецьку й Ростовську).

На 3-ій день після виступу О. Лотоцького на Церковному Соборі раду міністрів розпущено. Того ж таки дня сформовано новий кабінет міністрів уже реакційно російський. А 14 листопада 1918 р. гетьман видав грамоту про федерацію України з Росією. Вона звучала:

“Перемир'я між Німеччиною й державами згоди заключено. Найкривавіша війна скінчилася, і перед народами всього світу стоїть складне завдання утворити основи нового життя.

“Серед решти частин многострадальної Росії, на долю України випала, порівнюючи, більш щаслива доля. При дружній допомозі Осередніх Держав вона заховала спокій аж до нинішнього дня. Ставлючись з великим почуттям до всіх терпіль, які переживала рідна їй Великоросія, Україна всіма силами старалась допомогти своїм братам, оказуючи їм велику гостинність і піддержуючи їх всіма можливими засобами в боротьбі за відновлення в Росії твердого державного порядку.

“Нині перед нами нове державне завдання. Держави Згоди здавна були приятелями колишньої єдиної Російської Держави. Тепер, після пережитих Росією великих заворушень, умови її майбутнього існування повинні, безумовно, змінитися. На інших принципах федеративних повинна бути відновлена давня могутність і сила всеросійської держави. В цій федерації Україні належить зайняти одно з перших місць, бо від неї пішов порядок і законність в краю і в її межах перший раз свобідно віджили всі принижені й пригноблені большевицьким деспотизмом громадяне бувшої Росії. Від

неї вийшла дружба і єднання з славним Всевеликим Доном і славними Кубанськими і Терськими Козацтвами. На цих принципах, які, — я вірю, — поділяють і всі союзники Росії, Держави Згоди, а також яким не можуть не співчувати без винятку інші народи не тільки Європи, але й всього світу, повинна бути збудована майбутня політика нашої України. Їй першій належить виступити в справі утворення все-російської федерації, якої кінцевою метою буде відновлення великої Росії.

В досягненні цієї мети лежить запорука добробуту як всієї Росії, так і забезпечення економічно-культурного розвитку цілого українського народу на міцних підставах національно-державної самобутності. Глибоко переконаний, що інші шляхи були б загибеллю для самої України, я кличу всіх, кому дорога її майбутність, тісно зв'язана з будуччиною і щастям всієї Росії, з'єднатися біля мене і стати грудьми на захист України й Росії. Я вірю, що в цій святій патріотичній справі ви, громадяне й козаки України, а також і решта людности, дасте сердечну й могутню підтримку.

Новоствореному нами кабінетові я доручаю найближче виконання цього великого історичного завдання.

Павло Скоропадський.”

Грамоту цю інакше як вислів великого російського патріота розуміти не можна. Документ цей був краплею, що перелила через вінець почуття обурення широких мас українського народу. Вся Україна запалала повстанням. Повстанці не дивлячись на грізну німецьку силу, зносили дочиста московський монархістичний намул, витворилась маса повстанських відділів, загонів, окремих сотень, куренів, полків і т. п.

В осередніх державах вибухли революції, відомості про які в мент перетворювали ще вчора грізні німецькі когорти в юрбу озброєних людей. Німецькі вояки ще трималися купи, маючи єдиним завданням добитись до свого фатерлянду. В боротьбі на Україні німецькі війська враз перестали брати участь, здебільшого оголошували “неутралітет” та з поспіхом від'їздили на захід.

2. Вибір Директорії та її початкова діяльність.

Після проголошення грамоти про федерацію Національний Союз обрав директорію і розпочав збройну бо-

ротьбу проти влади гетьмана. У повстанні формально взяли участь три партії: українські соціалісти-революціонери, соціал-демократи і самостійники. Із представників цих партій склалася і Директорія. На чолі її став В. Винниченко, але душею цілої цієї акції незаперечно був вчорашній в'язень гетьмана — С. Петлюра. Хоч він у дечому за 4 місяці перебування у в'язниці і відстав від політичних подій, але відразу орієнтувався, і тепер ім'я С. Петлюри запалювало серця по цілій Україні. З Петлюрою зв'язувалися найліпші бажання українського народу.

Переважаюча маса повстанців висувала гасло боротьби українців проти москалів, боротьби за самостійну Україну проти заборчих росіян, а в таборі гетьмана були самі офіцери, що йшли боротися за відновлення колишньої могутньої Росії, єдиної й неділимої, як зазначає проф. Д. Дорошенко⁴¹).

Крім офіцерських загонів в гетьманському війську були ще дрібні дружини різних генералів Кірпічнікових, Демидових, Святополк-Мірських. Командантами всього того гетьманського війська був граф ген. Келлер та князь Долгоруков. Але все те було дрібне й мало надійне, бо навіть "гетьманські" сердюки, що їх так дбайливо вибирали серед українського селянства, відверто перейшли на бік повстанців.

У середовищі Директорії на початку не було ясної виробленої думки, але проти росіян були всі. Така політична не цілковита зорієнтованість верхів переносилась і на повстанські загони. Кожний отаман повстанської частини діяв незалежно. Виникало недовір'я як до центрального командування, так і до інших отаманів. Траплялися й такі отамани, що ніякої зверхньої влади не визнавали. В той бурхливий період військово-повстанські частини росли, як гриби по дощі, але, не одержуючи відразу ясних вказівок та певного керівництва, вони швидко й зникали. Большевицьки настроєні елементи чи просто агенти советів також робили свою працю, анархізуючи думки й погляди вояків.

Отже завдання Директорії, і Петлюри зокрема, відразу звелися не до підняття повстання, яке спричинили німці й гетьманський уряд, а до надавання йому певного напрямку, треба було все скерувати в одне річище. Лише регулярні частини, міцно спаяні взаємним довір'ям один до одного, не піддавалися жадним агітаціям і провокаціям. Вони віри-

---

41) Проф. Дм. Дорошенко. Ілюстр. історія України, стор. 420.

ли своєму командуванню і стіною йшли за Петлюрою. Кожному ставало ясно, що це повстання цілої Української Нації, якого зупинити вже не вдасться.

“...Саме наші великоросійські тенденції, — пише в своїх мемуарах один із свідків “гетьманщини”, росіянин Станкевич, — і довели до того, що довелося нам справді побачити силу українських течій, побачити українську аргументацію крісами й кулеметами.”

Рівно за місяць від початку повстання, 14 грудня 1918 р., о 4 годині дня війська Петлюри урочисто вступили до Києва.

Про той вступ українських військ уже згаданий росіянин Станкевич пише:

“Петлюра війшов урочисто. Дивно було дивитися на його карні відділи, що йшли стрункими колонами по вулицях міста. Все це були селяни, що повстали на заклик свого народнього героя. В сірих шинелях, мовчки, приспішено, але спокійно йшов відділ за відділом. І мені здавалося, дивлячися на них, що війна ще не вмерла, але навпаки, на багачко років ввійшла в звичку цього народу⁴²⁾.”

Так прийшов кінець нав'язаній Україні німцями владі гетьмана. Лише 1 місяць змогла протриматися ця влада, коли залишилася на власні сили росіян.

Як не багато було справ у Директорії, а все ж вона ще до здобуття Києва уже 10 грудня 1918 року у Винниці відновила закон про національно-персональну автономію такою ухвалою: “Директорія Української Народньої Республіки постановила:

“1. Відновити чинність закону Центральної Ради від дня 9 січня 1918 року про національно-персональну автономію.

“2. Тимчасово до відновлення відповідних міністерств, заснувати при Директорії Відділ по справах національних меншостей.

“3. Тимчасово виконання обов'язків завідуючого цим Відділом доручити завідуючому Відділом праці, бувшому члену Центральної Ради, депутату Єврейського Національного Зібрання Соломону Гольдельману. Голова Директорії В. Винниченко. Члени: А. Макаренко, Андрієвський, Ф.

⁴²⁾ В. Б. Станкевич. Воспоминания 1914—1919. Берлін. 1921. Ст. 338, 330.

Швець, С. Петлюра. М. Винниця, 10 грудня 1918 року⁴³.)”

Після цього закону євреї повинні були мати автономію і мати своє окреме міністерство і представника в Уряді. Росіянам же й полякам ще автономію признавалось, але право мати своїх міністрів в уряді рішуче відмовлялось.

Для цього були такі формальні мотиви: з поляками треба було спершу полагодити справу української меншости в Польщі. Російське міністерство, що існувало за часів Центральної Ради, показало, що воно не представництво росіяно-громадян Української Республіки, а представництво Росії на Україні, яке, звичайно, не може бути в складі уряду.

3. Три документи.

Коли вже війська С. Петлюри підійшли під Київ, гетьман П. Скоропадський цілковито розгубився. До нього 14. XII. 1918 р. прийшла делегація українців, як пише один з членів цієї делегації, В. Королів⁴⁴), гетьман полохливо запитав, що робити. Йому порадили написати негайно відречення і П. Скоропадський підписав приготований текст, а саме:

“Я, гетьман усієї України, протягом семи з половиною місяців прикладав усіх своїх сил, щоб вивести край з того тяжкого становища, в яким він перебуває. Бог не дав мені сил, щоби справитись із цим завданням, і нині я, з огляду на умови, які тепер склалися, керуючись виключно добром України, відмовляюся від влади.

Павло Скоропадський.

14 грудня 1918 року. Місто Київ.”

І того самого дня уряд гетьмана зробив таку постанову:

“Обсудив требованіе Директоріи, Совет Министров постановил сложить с себя полномочія и передать власть Директоріи.

Голова Ради Министров Гербель, Министри: торговлі и промишленности С. Меринг, внутрішніх справ Іг. Кістяківський, финансов Ржепецький, народної освіти В. Науменко, труда Косинский і Державний Контролер Петров. 14 грудня 1918 р. М. Київ”.

⁴³) Вістник Державних Законів, вип. 5, ч. 73.

⁴⁴) В. Королів. “Кінець гетьманату”. “Дніпро” (календар). 1928 р., ст. 87—90.

(Постанови й підписи, опріч Іг. Кістяківського й В. Науменка, — по-російськи).

Наведені документи свідчать, що гетьман П. Скоропадський, як також його рада міністрів добровільно передали владу Директорії. Отже Директорія через це і формально стала, не створений революційним способом демократичною владою, а наступницею влади попередньої.

Чи могли гетьман і його уряд не видавати отих документів? Безсумніву, вони могли розійтися чи виїхати за кордон, що, зрештою, більшість і зробила, не залишаючи будь яких відмов. Вони могли зберегти за собою потенціально не право на владу, яку у них відібрали тимчасово революціонери. Але цього ні гетьман, ні його міністри не зробили. Вони самоліквідувалися на завжди без найменших претенсій на майбутнє.

Сам вчорашній гетьман ген. П. Скоропадський виїхав до Німеччини. Міністри і його одностумці-прибічники розпорошилися хто куди міг.

Директорія, прибувши до Києва, ухвалила:

“На засіданні 17 грудня 1918 року, Директорія Української Народньої Республіки, розглянувши справу про зраду бувшого гетьмана Павла Скоропадського Українській Народній Республіці та про його злочинство відносно Українського Народу і, приймаючи на увагу, що відносно винувности Скоропадського, як у державній зраді Українській Народній Республіці, так і в злочинствах щодо Українського Народу немає сумніву, постановила: бувшого гетьмана Павла Скоропадського за вищезгадані зраду і злочинства об'явити поза охороною закону, а його майно — рухоме й нерухоме, яке є на території Української Народньої Республіки, skonфіскувати. Підписи⁴⁵⁾.”

Звичайно, що постанова Директорії мала цілком моральне значення. Ніякого переслідування з боку Директорії кол. гетьман П. Скоропадський не зазнав.

---

45) “Нова Рада”, ч. 240 з 24 XII. 1918 року.

VII. ДОБА ДИРЕКТОРІЇ.

1. До скликання Трудового Конгресу.

Український Національний Союз, як наспіх створений, не міг за короткий час сконсолідуватися та стати тривалим чинником. Вибравши Директорію, Національний Союз сам зник з обрію, перестав грати будьяку ролю в політиці ним же створеної влади. Остання, себто Директорія, мала у значній мірі випадковий склад. С. Петлюра і В. Винниченко були вже раніше відомі, як політичні діячі, але решта три — Анрієвський, Макаренко й Швець — нові люди, що перед тим у політиці ніякої ролі не грали. Директорія не могла похвалитися якоюсь доброю організацією чи викінченим та опрацьованим політичним пляном. Політичні партії за 7½ місяців під німцями сильно морально потерпіли і втратили багато своїх членів.

Центральній Раді населення ставило у вину закликання німців. Останні й без Берестейського договору окупували б Україну, бо не могли обійтися без її хліба. Однак маси цього не хотіли розуміти, а все складали на політику Центральної Ради, бо вона, мовляв, “привела німців”. Через те під час повстання Директорії й перед ним ніхто з українських політичних кіл не хотів і слухати про відновлення Центральної Ради. Навіть така популярна особа голови Центральної Ради проф. М. Грушевського тепер згадувалась без захоплення. Традиція Центральної Ради переривалася. Треба було творити нову організацію і зовсім з іншою назвою.

За той місяць боротьби набирає надзвичайної популярності ім'я С. Петлюри. Будучи членом Директорії, він стає незаступним командармом, себто Головним Отаманом всього війська, що ніби із землі відродилося на Україні. Всю свою увагу С. Петлюра віддає об'єднанню повстанців і організації армії, що було припинено за період німецької окупації. З другого боку з півночі знову насувала армія червоних росіян. Боротьба за Київ забрала місяць часу, за який ніколи було організуватися чи вести адміністративну роботу. До того ж політичні центри й кадри інтелігенції перебували в Києві і ні з ким було розпочинати систематичну працю. Зрозуміло, що Петлюра ледве встигав відповідати на вимо-

ги дня, а ціла Директорія і цього не в стані була робити. Директорія ніяк не могла зформулювати у законах чи декретах свою плятформу-програму, щоб кожний учасник боротьби знав, за що він б'ється. Найпекучішу земельну справу, яку гетьман затримав, Директорія відклала до цілковитої перемоги над Скоропадським і видала закон аж через 2 місяці після початку боротьби. А за ці два місяці большевики встигли провести по цілій Україні агітацію, що Директорія ніби “не хоче” дати землі селянам.

Не мала Директорія єдиного шляху і щодо організації єдиної центральної влади. Всі розуміли, що Центральну Раду скликати було неможливо, але чим її заступити — думки хиталися. Нарешті прийшли до ідеї скликання народного представництва під назвою “Трудового Конгресу”. На яких же підставах це народне представництво вибирати, — також було не легко дійти до одностайности.

При вступі до Києва Директорія приготувала плян скликати Трудовий Конгрес.

2. Трудовий Конгрес.

Кинувши в маси гасло Трудового Конгресу з правом участі у виборах лише селян, робітників та “трудої інтелігенції” з винятком поміщиків і капіталістів, Директорія не мала певности, яких форм і характеру набере той Трудовий Конгрес. Большевицькі агітатори в той час розвинули надзвичайну пропаганду за встановлення на Україні советської влади. Трудовий же Конгрес большевики називали “витівкою буржуазії”.

Слід відзначити, що в той час в українських політичних партіях була велика дезорієнтованість і розбіжність. Найбільша українська партія, соціялісти-революціонери, розбилися на кілька течій і кожна з них “текла” самостійно. Соціал-демократи уже мали лівий відлам, а соціялісти-самостійники ще не виробили виразного обличчя. Остання партія була притулком всіляких отаманів. Решта партій в боротьбі проти гетьмана участі не взяли і представників у Директорії не мала. Після перемоги очолив уряд соц.-демократ Чехівський.

Російські політичні партії на Україні аж тепер, після успішної і швидкої ліквідації німецької окупації й гетьманщини, побачили, що таке політичний рух на Україні. Вони стали обережніше підходити до українських партій. Єврейські політичні партії прихильно зустріли успіх українських

політичних партій. Однак всі соціалістичні партії у той час з напруженням стежили за боротьбою, що розверталася в Німеччині. Там саме відбувалися повстання комуністів проти уже соціал-демократичного уряду. Багатьом політикам видавалося, що і в Німеччині може запанувати комунізм. Оця примара всеєвропейської перемоги комунізму впливала і на багатьох політиків в українських партіях.

У січні 1919 р. в Києві відбувся 6-ий конгрес української соціал-демократичної партії. Він відіграв визначну ролу в ході подій на Україні. До цієї ж партії належали найвизначніші члени Директорії — голова В. Винниченко та організатор і душа армії — С. Петлюра. З неї ж вийшов весь комітет, що підготував повстання. Голова уряду В. Чехівський був також соц.-демократ. Більшість на цьому конгресі зайняла рішучу протисовєтську й протибольшевицьку позицію. Це дуже вплинуло на В. Винниченка і він рішуче виступив проти совєтської системи. До нього прихилився видатний також член партії М. Порш.

Рішення цього конгресу накреслили й поведінку партії на Конгресі Трудового Народу України. Соціал-демократи виступили з виразними, ясними пропозиціями, за якими пішла більшість Трудового Конгресу, на який прибули делегати майже з усієї України від мальовничих гуцулів і делегатів Закарпаття до кремезних широкораменних “дядьків” із запорізьких степів. Цей революційний парламент зібрався в тривожній атмосфері. Ночами в різних дільницях Києва було чути стрілянину, бо большевицькі боївки пробували викликати паніку й спричинити взагалі неспокій. Недалеко за Києвом уже появилися й частини червоної російської армії.

При цих обставинах в день 1-ої річниці проголошення Центральною Радою Незалежної Української Держави, 22 січня 1919 року, врочисто на площі Святої Софії була видана декларація про “об’єднання України з Західною Україною” (Галичиною). Цей акт соборности стався з ініціативи Західної України, що прислала до Києва свою делегацію від парламенту й уряду. Цей знаменний для українців акт відбувся напередодні відкриття Трудового Конгресу.

У такій неспокійній атмосфері розпочалися 23. I. 1919 р. засідання Трудового Конгресу. На ньому утворилися 3 течії: права базувалася на ґрунті демократичного соціалізму, центр — середня позиція між большевизмом і демократією з бу-

довою влади через “трудові ради селянських і робітничих депутатів” і ліва — “боротьбісти”, що були за радянську плятформу. До центру пристав і проф. М. Грушевський. Однак демократична течія опанувала більшість Конгресу і постанови прийнято за внесками соціал-демократів. В цих постановах Трудовий Конгрес висловив довір'я Директорії і, проголосивши принцип народоправства, доручив їй до скликання наступної сесії Трудового Конгресу вести далі державні справи на правах верховної влади Республіки. Так були зміцнені українською конституантою права Директорії, членом якої надалі залишався і С. Петлюра.

Як під час другого звільнення Києва від німців і решти росіян-гетьманців, так і в період відновлення демократичних установ С. Петлюра безугавно працював над формуванням армії, притяганням до неї самотужки створених повстанських загонів, яким треба було дати зброю й уніформу. Всього ж того було не в достатку. Багато військового майна змарновано при переході фронтів з одних до других ворожих рук. Все ж на початок січня 1919 р. на Лівобережжі українська республіканська армія у своїх рядах нараховувала: 39,800 багнетів піхоти, 1,950 шабель кінноти, 86 різних гармат і 1 панцерник. На Правобережжі — 26,700 багнетів, 660 шабель, 74 різних гармат і 4 панцерників. Разом С. Петлюра розпоряджав: 66,500 багнетами, 6,360 шаблями, 160 гарматами і 5 панцерниками. У процесі формування ще було 55,000 вояків різної зброї. До підрахунку не ввійшли дрібні комендантські частини⁴⁶).

Зібрана нашвидку 130-тисячна армія С. Петлюри мала аж чотири ворожі фронти: російсько-большевицький, польський, російсько-антантський та анархістично-радянський, що очолював Махно.

При закінченні праці Трудового Конгресу червона російська армія підійшла під Київ. Через це в кінці січня 1919 р. Директорія, уряд і державний апарат мусіли залишити Київ і переїхати до м. Вінниці. Цей переїзд відбувався швидко за дуже несприятливих умов. Значне майно держави, особливо військове, при цьому залишилося ворогові.

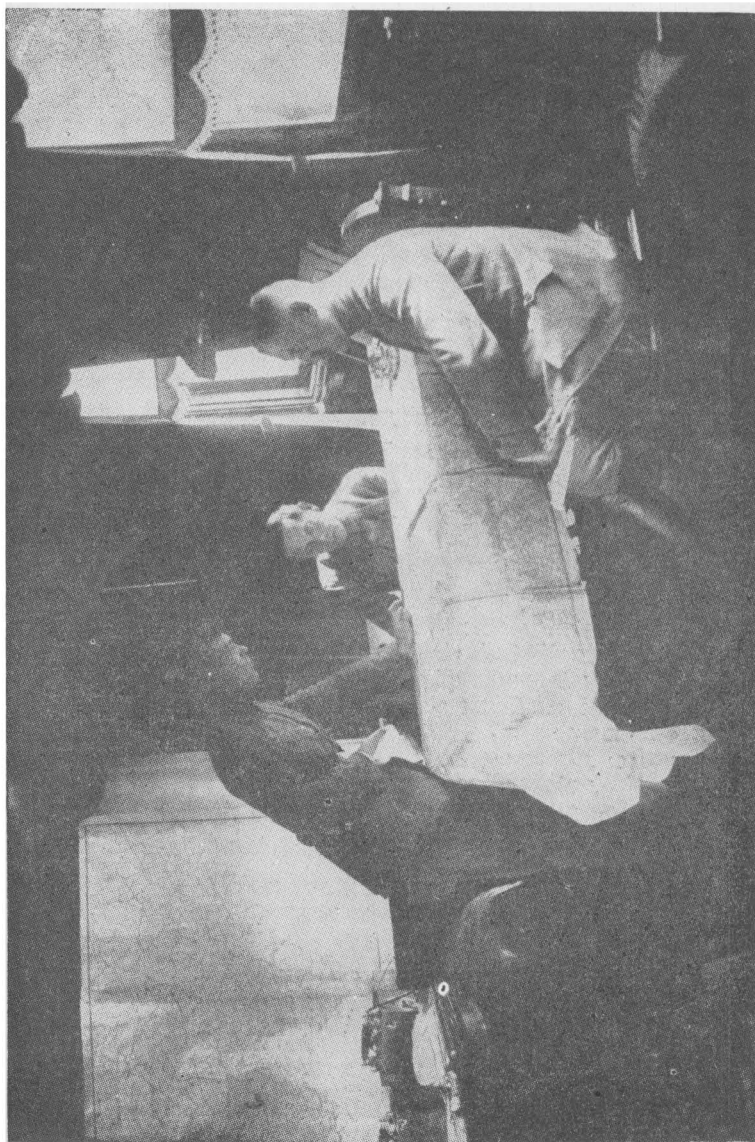
⁴⁶) В. Прохода. “Вождь та військо”. Збірн. пам. Сим. Петлюри. Прага. 1930, ст. 134—136.

3. Західня демократія і самостійність України.

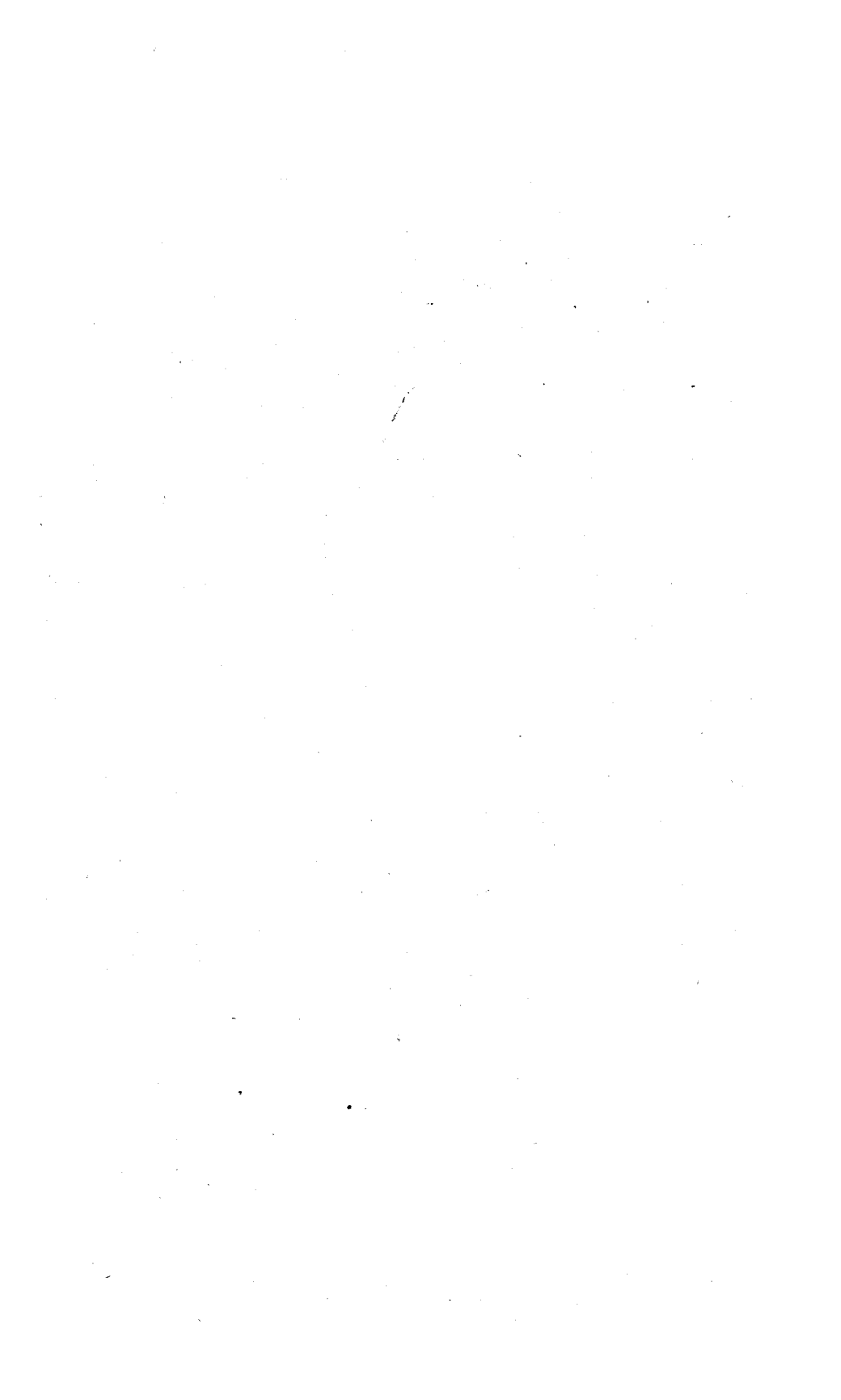
У ту пору в Одесі висадилися війська Антанти: невеликі французькі і грецькі частини. Тоді на цей Одеський десант українські політики дивилися, як на початок поважно задуманого пляну Антанти боротися з большевицькою владою. Для України було два виходи: в союзі з Антантою битись проти большевиків, або з останніми змагатися проти Антанти. Поскільки зговоритися з большевиками не було як, бо вони сунули з півночі з неприхованою метою знищити українську владу, лишилося за всяку можливість порозумітися з представниками Антанти. Досягнути ж отого порозуміння ніяк не вдавалося.

Ще в Києві Директорія пробувала зговоритися з представниками Антанти. І тоді ж з'ясувалося, що представники Антанти були в контакті з російськими реакційними силами. Вони цілком вороже ставилися до ідеї незалежної України. Українці не йняли віри, щоб після проголошення 14 точок президента США В. Вільсона, Антанта не визнала незалежної України. На жаль, треба констатувати, що західні держави тоді захопилися відбудовою "єдиної неділимної Росії" з адміралом Колчаком та ген. Деникіним на чолі. Вони зігнорували всі національні рухи на Сході Європи. "Тигр" Клемансо, що грав першу скрипку в Версалі, створив собі політичну концепцію захисту Франції від майбутньої Німеччини великою Польщею й єдиною Росією. Вільсон і Лойд Джордж трималися пасивно і особливо не опонували волі самовпевненого француза.

Серед українських мас греко-французький десант Антанти викликав великий переляк нової чужої окупації. А ще свіжі були страхиття від "допомоги" центральних держав. Цей переляк мав деякі підстави в самому поступованні греко-французів. Десант відбувся в тісному контакті з монархічним "командуванням півдня Росії", проти якого республіканське військо недавно боролось в Києві. Українське селянство знало, що з Деникіним ідуть поміщики. Нові обставини дуже зручно використовувала червоно-російська пропаганда: ще на Трудовім Конгресі большевики поширили всякі фантастичні тексти "договорів", які ніби склала Директорія з державами Антанти. Говорилося, що начебто Директорія здається на ласку Антанти, не допустить до земельної реформи і т. інш. Нові обставини охолоджували вояків республіканської армії битися проти большевиків. Запал україн-

Симон Петлюра на фронті у вагоні Головного Отамана 1919 р.

ських мас помалу переходив у пасивний стан. Деякі українські частини (як напр., отаман Григоріїв і інші) почали просто ставати на бік большевиків.

Один з учасників тих подій проф. І. Мазепа так характеризує той період⁴⁷): “Французький полковник Фрейденберг вимагав насамперед виходу з Директорії й уряду Винниченка, Петлюри і Чехівського. А вже перед цим Винниченко, Чехівський та інші соціалісти, члени уряду, були настроєні за вихід із уряду. Вимоги французів надали їм більшої рішучості, тай взагалі серед соціалістичних партій поширився погляд, що може участь соціалістів в уряді перешкаджає реальним переговорам України з державами Антанти. В значній мірі це привело до рішення соціалістів про вихід з уряду й Директорії... при тих умовах суб’єктивних настроїв і поглядів, які тоді переважали серед лідерів українських соціалістів у Вінниці, іншого рішення вони прийняти не могли. Об’єктивно ж кажучи, така тактика була неправильна і шкідлива. Негативні наслідки цього рішення соціалістичних партій виявилися дуже скоро.

“В той момент революційний процес на Україні досягав свого найвищого розвитку. Широкі українські маси йшли за найрадикальнішими гаслами. Опановування ситуації, насамперед внутрішньої, було головним завданням моменту і було по силі лише революційним партіям. В тих обставинах вихід соціалістичних представників із уряду був кроком помилковим, бо неревольюційні партії не мали змоги організувати революційні маси, дати їм такі гасла, які повели б їх до боротьби з російським большевизмом. Вожді українського національно-революційного руху в критичний момент втратили голову: замість напружити всі свої сили для усунення проявів внутрішнього розкладу — анархії й “отаманщини”, замість продовження організованої боротьби за певні, ясно поставлені реальні завдання, вони один за одним покинули поле бою. В. Винниченко кинув Директорію і виїхав за кордон, бо французький полковник вимагав виключити його зі складу уряду та Директорії. В. Чехівський давно мріяв усунути від урядової праці, бо був проти війни з московськими окупантами, хоч порозуміння з ними в той момент було такою ж ілюзією, як і порозуміння з Антантою. Микола Шапо-

---

⁴⁷) І. Мазепа. “Творення держави”. “Збірник пам. Сим. Петлюри, Прага. 1930. Стор. 20—23.

вал, вслід за Винниченком і собі рушив за кордон, бо “утомився”. М. Грушевський також виїхав з України.

“Утеча політичних провідників за кордон в той момент — одна з найсумніших сторінок української революційної боротьби. Коли вожді революційного руху тратять голову і в критичний момент кидають поле бою, цим вони не тільки собі виносять політичний присуд, але й катастрофічно впливають на стан бойових сил цілого фронту. Так було в Києві, і ще гірше у Вінниці. Наступ большевиків з півночі і присутність антантського десанту на півдні вносили величезну дезорієнтацію в українські маси і вимагали великої напруженої праці з боку політичних провідників. Але ці провідники лишали маси на призволяще. Тому не можемо дивуватися тим жахливим умовам, що утворилися в цю добу, особливо після відходу від влади соціялістів, які мали в масах авторитет.

“Зміна осіб в уряді внесла дезорієнтацію в народні маси. До влади прийшов С. Остапенко, нікому невідомий і неавторитетний. В масах ширилась байдужість і дезорганізація, що не минула й війська. В кінці лютого, в зв’язку з несподіваним відступом корпусу Січових Стрільців, на нараді команди цього корпусу з представниками українських соціалістичних партій... полковник Є. Коновалець так висловився з приводу тяжкого положення на фронті: “Хитання уряду було для нас фатальним. Було і є дві ясні лінії — або большевизм, або антибольшевизм. У Директорії й уряду не було ні того, ні другого, а тому в результаті ми опинилися майже в безвихідному положенні. Через що кидаємо фронт? Головно через те, що нема резервів, всі стомилися: всяка ідея гасне; хочеться одного: спати”.

Відхід соціялістів від влади і орієнтація на воєнні сили Антанти лише зміцнили большевицьку агітацію проти української влади... Деморалізація на фронті... Панувала не-обмежена гульня командного складу, воювати не йдуть навіть коли обуті, вдягнені і т. д.

“Не дурно люди, які приходили з Києва до Вінниці, дивувалися, чому це наша армія відступає, хоч з большевицького боку наступали дуже невеличкі відділи. Пізніше, після утворення соціалістичного уряду, ці дефекти в нашому війську було усунено... нашій армії коли і доводилося відступати перед большевиками або денікінцями, то здебільшого з інших причин: не з причин браку дисципліни або віри в справу, а з причин недостачі амуніції й взагалі постачання. У

Вінницький період було ще досить матеріальних засобів для того, щоб дати належний опір большевицькому наступові. Та бракувало політичного проводу. Вслід за “авторитетами” все втікало й розлазилосся. Не було ні влади, ні контролю... Зловживанню отаманів не було кінця: вони брали гроші, але при першій нагоді кидали фронт, зникали хто куди хотів, здебільшого до Галичини, і цим вносили ще більшу дезорганізацію як на фронті, так і в запілля. Тільки в атмосфері такого розкладу та сваволі різних здеморалізованих отаманів стали можливі... такі страшні явища, як жидівські погроми в Проскурові, Житомирі..., що були наслідком загальної анархії на Україні.

“Під впливом непевного стану нашої боротьби, багато революційно настроєної української інтелігенції відійшло від активної державної роботи, залишилося на місці, не їхало з Директорією на Захід. Зневір'я в свої сили, пасивність і нездатність до активної боротьби зростали з кожним днем: орієнтація уряду на чужоземну силу, надзвичайно непопулярна в народніх масах, давала для цього особливо сприятливий ґрунт.

“В той момент із старих авторитетів, що набули свою популярність в попередній період революції, за Центральної Ради, не покинув поля бою один Петлюра...”

“Де ж секрет того, що цей скромний соціал-демократ з самого початку революції на Україні висунувся на роль найпопулярнішого її провідника?”

“На мою думку, головний секрет цього полягає в тому, що Петлюра був надзвичайно енергійний, відданий ідеї ентузіаст з великою вірою в українську справу. В початковій стадії революційних рухів особистий вплив грає значну роль. В умовах української революції Петлюра виявив цінні риси характеру: він умів захоплювати своїм запалом других, умів вести за собою маси, кликати їх до тяжкої боротьби й жертв. Тому ім'я Петлюри дуже швидко стало відоме по всіх закутинах України, як символ борця сміливого і відданого. Петлюра був добрий промовець. Свій революційно-національний запал він умів передавати другим. Особливо він умів впливати на козаків, чим пояснюється його велика популярність в армії. Постійно перебуваючи з армією, він сам надавався впливам тих настроїв та інтересів, якими жило наше військо. До вирішення складних політичних питань він завжди підходив з погляду інтересів армії. Армія й її настрої

та потреби були для нього рішачим чинником при наміченні плану боротьби в найрізноманітніших умовах. Він був весь захоплений збройною боротьбою з противником, тому на справі загально політичного характеру, що їх приносило життя, він не завжди звертав належну увагу.”

Коли соціалісти відкликали своїх представників із Директорії й уряду, С. Петлюра не завагався національно-державну справу поставити над партією, він пішов за голосом розуму й сумління. Він лишився один, всі його близькі й далішні товариші залишили державний корабель в той надзвичайно тяжкий для України момент. Всі скористали з нерозумних вимог Антанти, що підпала під впливи росіян, відійшли і зайнялися справами особистими чи партійними. Перспектива відпочинку, життя в утульній Європі перемогла у багатьох почуття відповідальності за долю Батьківщини. Єдиний з провідників С. Петлюра залишився при кермі і, як дисциплінований член партії, вислав до її Центрального Комітету такого листа⁴⁸):

“До Центрального Комітету Укр. Соц.-Дем. Партії.

“З огляду на нові міжнародні моменти в Українській Державній Справі Ц. Ком. Укр. С.-Д. Партії виніс ухвалу про відкликання своїх членів із складу Директорії та Ради Міністрів. Разом з тим Ц. Ком. висловився за те, щоб члени партії не залишали менш відповідальних урядових посад і допомогли Урядові як в обороні України, так і в захисті її суверенітету.

“Виходячи з того, що сучасна ситуація для України незвичайно складна і тяжка, я вважаю, що в даний момент всі сили творчі нашого краю повинні взяти участь в державній праці, не вважаю для себе можливим ухилитись од виконання своїх обов'язків, як сина свого народу, перед Батьківщиною і буду, доки це можливо, стояти і працювати при державній праці. З огляду на це я тимчасово виходжу зі складу членів Укр. С. Д. Партії.

С. Петлюра.
Вінниця 11/II. 1919 року.”

Так ради праці на добро свого народу С. Петлюра залишив соц.-демократичну партію і вже ніколи до неї не повернув.

⁴⁸) І. Мазепа. “Творення держави”. Збірн. пам. Сим. Петлюри. Прага. 1930. Ст. 48—49.

До Центрального Комітету
Кр. Соц-Дем. Партії

З огляду на те, що ми не маємо змоги в ст-
мобілітарній Україні в Ком. Кр. С. Д.,
вони не можуть бути використані для того, щоб
наш Центр. Ком. Кр. Соц-Дем. Партії
був би

... згідно з нашими інтересами ... по-
... ...

... з огляду на те, що ми не маємо змоги в ст-
мобілітарній Україні в Ком. Кр. С. Д.,

вони не можуть бути використані для того, щоб
наш Центр. Ком. Кр. Соц-Дем. Партії
був би

... згідно з нашими інтересами ... по-
... ...

... з огляду на те, що ми не маємо змоги в ст-
мобілітарній Україні в Ком. Кр. С. Д.,

вони не можуть бути використані для того, щоб
наш Центр. Ком. Кр. Соц-Дем. Партії
був би

... згідно з нашими інтересами ... по-
... ...

... з огляду на те, що ми не маємо змоги в ст-
мобілітарній Україні в Ком. Кр. С. Д.,

вони не можуть бути використані для того, щоб
наш Центр. Ком. Кр. Соц-Дем. Партії
був би

... згідно з нашими інтересами ... по-
... ...

... з огляду на те, що ми не маємо змоги в ст-
мобілітарній Україні в Ком. Кр. С. Д.,

вони не можуть бути використані для того, щоб
наш Центр. Ком. Кр. Соц-Дем. Партії
був би

Власноручний лист С. Петлюри до Ц.К. Української Соціал-
Демократичної Партії 11 лютого 1919 року.

При залишенні В. Винниченком головування в Директорії, на його місце обрано С. Петлюру. Отже до обов'язків Головного Отамана (Головна Команда) Української Армії на С. Петлюру з 11 лютого 1919 року покладено ще й обов'язки Голови Директорії, що відповідало президентові в європейському розумінню.

Ставши президентом України, С. Петлюра далі найбільше часу й уваги віддає армії, бо йшла жорстока війна на багатьох фронтах при надзвичайно несприятливих умовах для України. Страшенно тяжкий психічний стан і брак всілякого постачання від амуніції й медикаментів до одягу й взуття. До цього була сувора зима й ширилися пошесні хвороби. Ці труднощі значно збільшувалися ще і тим, що на зміну старших, відомих масам провідників політичних партій, що здебільшого всі відійшли від безпосередньої праці, прийшла молодша, менш досвідчена генерація, яка мусіла до певної міри "самотужки" шукати способів рятування положення.

В політиці взагалі, а особливо в критичні моменти життя нації, велику роль відіграє особистий авторитет провідників, яким маси вірять, за якими йдуть часто й на тяжку й криваву боротьбу. Провідник, вождь не той, що сміливо й хоробро рішає проблеми на папері, проповідує "революцію" або "диктатуру" із затишного кабінету та "у мріях скликає численні полки, що за край свій повстати охочі". Дійсний вождь той, хто з відвагою й дерзанням думки з'єднує ще й моральну відвагу, яка йому велить не кидати поля бою, поки ще йде боротьба, не ховатися за чужі спина, а, в разі потреби, собою давати приклад іншим. С. Петлюра у ті несамовиті часи був дійсним вождем, але цілком самотнім, бо всі інші "потомилися". С. Петлюра кидався з одного фронту на другий, жив переважно у вагоні, цілковито позбавлений затишного кабінету, на які, як президент держави, мав усі права.

Уряд, на домагання Антанти, створили несоціалістичний. Прем'єр його Остапенко всі надії покладав на визнання й допомогу з боку держав Антанти. Між тим військові представники Антанти прагнули поставити Україну на послуги єдиної невідомої Росії Деникіна-Колчака. Зрозуміло, що всі українські патріоти відштовхнулись від таких переговорів з Антантою. Ці переговори підірвали і довір'я українських мас до Директорії. Уряд же Остапенка дуже скоро виявив свою цілковиту непрацездатність. Він не мав жадного опертя

серед народніх мас. Думка опертя на власні сили свого народу, яка все більше опановувала активними учасниками, була чужа для уряду Остапенка.

Події ж на фронті та в заплілі показали, що треба знову притягати до урядування соціалістичні елементи, бо лише через них можна було нав'язувати контакт з повстанцями, що піднімалися і зростали вздовж Дніпра. Вони завзято почали боротися проти російської (большевицької) окупації. Керівництво у цих повстанців було виключно радикально ліве. Соціялісти (с-р. і с-д.) спохватилися, що вони відходом від уряду нанесли велику шкоду визвольній боротьбі. Через це по залишенні Вінниці соціалістичні партії запропонували Директорії: а) негайно припинити переговори з Антантою, як цілком безнадійні і шкідливі, б) нав'язати тісніший зв'язок з лівими українськими угрупованнями, які розчарувалися в большевицькому режимі і вже почали ставати в опозицію та в) почати переговори з большевиками на умовах визнання ними незалежності України, щоб таким способом показати українським масам, що большевицька влада має окупаційні стремління у відношенню до України. (І. Мазепа. Цит. праця, ст. 28).

Одночасово соціялісти пропонували переформувати уряд з перевагою соціялістів. С. Петлюра вагався, бо армія відходила до Галичини, де уряд складався з несоціалістичних елементів і був ворожий до соціалістичних реформ. До цього ж тоді Петлюра ще не цілком втратив надію на переговори з Антантою в Одесі. Він все ще сподівався одержати для армії поміч від Антанти (амуніція, ліки тощо). Тимчасом полівіння все більше почало захоплювати й військові маси. Зокрема Січові Стрільці (полк. Коновальця) у своїй відозві, виданій в березні 1919 р. в Проскурові зазначали, що вони готові охоче "підпирати радянську владу на місцях, яка заводить лад і порядок". Цілий південно-західний фронт на чолі з Волохом, Воскобійником і інш., відрізаний від решти армії, утворив революційний комітет, який висловився за радянську систему, хоч переговори з большевиками ні до чого й не привели.

Надія на порозуміння з Антантою перешкодила перевести найдоцільніший військовий відступ після залишення Києва. Найдоцільніше було відійти відразу в Галичину, там реорганізуватися і тоді почати новий наступ проти большевиків. Бажання зберегти контакт з Одесою привело до віді-

рвання Запорізького корпусу і частини південно-східньої групи військ від головної армії. Вони мусили рятуватися потім переходом через р. Дністер до Румунії, яка підписала з командою цих частин умову перепустити їх з усім військовим озброєнням і майном до Галичини. Однак, коли частини перейшли румунський кордон, їх обеззброїли і забрали все майно, не рахуючись з підписаними умовами. При цьому втрачено: 80 гармат різних калібрів, 700 кулеметів, 15,000 рушниць, 34,000 гарматніх набоїв, 7,000,000 мушкетних патронів, 2,500 ручних гранат і 140 ешелонів різних припасів⁴⁹).

Так частини цієї групи приєдналися в Радивиліві-Новий Почаїв до головних сил, але обеззброєні й очевидно морально пригнічені. Несподівана руїна південно-східнього фронту, а особливо втрата військового майна надзвичайно ослабила армію С. Петлюри.

Советські ж війська, захоплюючи міста й села України, насамперед їх без милосердя грабували. Ленін на 8-му з'їзді комуністичної партії в Москві (березень 1919) наказав до 1 травня привезти на Московщину 50 мільйонів пудів хліба. "Як не привезете, — писав Ленін комісару Шліхтерові, — то ми всі дамо дуба". Комісар же Шліхтер 25. III. 1919 подав такі інформації про свою діяльність на Україні, як фахівець і керівник отієї грабіжки: "Всі ви пам'ятаєте, що коли Україна почала робитися советською, то з кожним днем руху червоної армії вперед у вас і в нас лекше на душі: здавалося, — ось уже кінець усім бідування! Багата Україна, хлібна Україна — наша. За найобережнішими підрахунками Україна має тепер лишків 278 мільйонів пудів⁵⁰)..."

На цю політику безоглядного грабування советських військ українське населення відповіло повстанням. "Кожний пуд заготовленого хліба був облитий каплями крові...", пише пізніше Шліхтер. А Петлюра 23. III. 1919 по прямому дроту з фронту переказує І. Мазепі про великі народні рухи проти большевиків над Дніпром.

Уже 24. III. 1919 р. С. Петлюра з фронту телеграфує членові Директорії Ф. Швецеві: "Треба організувати другий кабінет, який би не мав нічого спільного з теперішнім" (П. Феденко, Цит. праця, ст. 86). У той час С. Петлюра мав дум-

⁴⁹) М. Капустянський. Похід українських армій на Київ-Одесу в 1919 р. Ч. 1—11. Львів, 1921, ст. 24.

⁵⁰) П. Феденко. "Повстання Нації". Збірник пам. Сим. Петлюри. Прага. 1930, ст. 87.

ку опертися як на єдину підпору — на силу української армії, яку малося на увазі реорганізувати, та на повстанчий рух. Решта 3 члени Директорії певної лінії не мали і чинили від випадку до випадку. Вони підлягали всіляким порадам, часом дуже дрібно суб'єктивним. На такий крок, як зміна кабінету вони самі піти не могли. Через це лише аж 9. IV. 1919 р. С. Петлюра покликав представників соціалістичних партій до Рівного і утворив коаліційний з с-р. та с-д. соціалістичний уряд з прем'єром Б. Мартосом на чолі.

У той час молода українська держава уже перебувала в стані фактичної бльокади з боку сусідніх держав. Найвища Рада Союзних Держав дала дозвіл, а Франція і допомогла, окупувати Галичину, щоб забезпечити населення цієї країни перед “звірствами большевицьких банд”. Таким чином, навіть український рух в Галичині, де був право-ліберальний уряд, Антанта зробила небезпечним щодо большевизму. Через це щодо українців в їх зв'язках з Західньою Європою до певної міри установили такі ж заборони, що й до большевиків. Навіть друковані в Берліні паперові гроші Польща й Румунія не дозволили перевезти звичайним транзитним способом. Сама Німеччина наклала формальний арешт на ці гроші. Румунія, як уже згадано, захопивши у квітні 1919 р. велике військове майно українських частин, не зважаючи на всі заходи, його не повернула. Поляки в травні захопили велику масу українського військового майна, що було звезено на базу Броди-Тернопіль-Волочиськ, і також повернути відмовились. Таке міжнародне положення, особливо ж вороже відношення до України її сусідів, які захопили і частини української території, ставило уряд, а зокрема справу постачання армії в надзвичайно тяжке положення.

4. Співпраця наддніпрянських українців з наддністрянськими.

При розпаді Австро-угорської імперії була проголошена Західня Українська Народня Республіка із українських земель, що були в цій державі відомі під назвою Галичини, чи рідше Наддністрянщини. Тут була скликана конституанта, яка 1-го листопада 1918 року проголосила незалежну республіку і створила свій окремий уряд. Галичина перебувала під конституційною владою Австро-Угорщини, мала певну політичну й культурну свободу. Вона посилала своїх послів до

парляменту у Відні і до місцевого сейму у Львові, мала українські школи, свою пресу і взагалі жила національно значно вільніше, ніж Наддніпрянина — Україна під Росією. Революція в Австрії відбулася потиху, без тих вибухів, що в Росії. Головне, що в Австрії не було екстремних большевиків з німецькими грішми, як це було з Леніним і його товаришами. Соціальних проблем у Галичині також напочатку ніхто не роздмухував.

Отже в Галичині створилася демократична республіка з урядом, що складався з ліберальних, а не соціалістичних елементів. Інтелігенція в Галичині була поміркована і дисциплінована. Військові частини хоч і тут творилися спонтанно-революційним шляхом, але ядром вони мали Українських Січових Стрільців, з уже витвореною військовою традицією ще за Австрії. Допомогли у формуванні галицької армії також організації “Сокола”, який тоді нараховував до 50 тисяч членів, та “Січей”. Зформовані в різних місцях Галичини окремі сотні, курені й полки у процесі боротьби проти поляків скоро об’єднувались у більші військові групи-бригади, а потім і корпуси. Брак військово-досвідчених керівників тут поповнили німці. Лихо було в тому, що і на Галичину, як уже згадано, з’явилися претенденти — поляки. Треба було відразу по сформуванні збройно боронити молоду державу. З перших же днів галичани відчули недостачу артилерії та інших бойових припасів і амуніції.

Скоро уряд Західної України звернувся до Директорії з проханням про військову допомогу. Наддніпрянина тоді сама потребувала великої збройної сили, щоб боротися на чотири фронти, але вона допомогла, виділивши для цього 1 і 2-гу Сіру та Волинську дивізії. Вони були направлені на Холмський фронт. Особливо важлива була допомога кіннотою, гарматами й технічними частинами, яких бракувало галицькій армії. Антанта, власне Франція, поспішила з допомогою полякам, посилаючи їм армію ген. Галера. Ця армія значно перевищувала чисельно українські формації, а головне, вона мала наймодерніше і в достатку озброєння.

У боротьбі проти поляків почався спільний бойовий чин наддніпрянської і галицької армій. С. Петлюра був відомий в Галичині не лише серед інтелігенції, а і поміж ширшими масами. Для ілюстрації популярності Головного Отamana в Галичині можна згадати факт існування “1-го Тернопільського полку імені С. Петлюри”. Галицька армія під

натиском армії ген. Галера мусіла залишити територію Галичини і перейти на терени Наддніпрянщини. Відступ цей стався головно через брак воєнного постачання. Галицька армія прийшла без амуніції.

З прибуттям галицького уряду й армії на Наддніпрянщину дуже ускладнилися внутрішні взаємовідносини. До спільної праці мусіли стати два цілком протилежно наставлені уряди. Наддніпрянський уряд палав у вогні революції, кликав до революційних методів боротьби, а уряд Галичини такого революційного руху в себе не мав і тому він поборював запальні прояви. Почалася нова доба в діяльності соціалістичного уряду. Доба трагічного співжиття двох сил, які різно думали і тому по різному підходили до своїх завдань в спільній боротьбі. В умовах тяжкої і надзвичайно складної революційної ситуації, для спільної праці зійшлося два уряди, що саме в той час знаходилися в особливо ненормальних взаємовідносинах. Політично і соціально це були протилежності. Галицький уряд був представником правої частини галицького суспільства. Ліва частина цього суспільства, що об'єднувалася коло галицьких соціал-демократів та радикалів, стояла в гострій опозиції до цього уряду. Наддніпрянський уряд навпаки складався з соціалістів, а всі праві угруповання ставилися до нього олозиційно.

З тактичних мотивів наддніпрянські соціалісти намагалися не загострювати відносин з галицьким урядом. В Рівному по створенню нового соціалістичного уряду до нього на посаду міністра освіти було покликано галицького радикала А. Крушельницького, потім були ще два галицькі с-д. В. Темницький та О. Безпалко призначені міністрами закордонних справ та праці. Та це розбіжності між двома урядами не зменшило, а що далі вона більше зростала. Тут треба згадати, що перед цим С. Петлюрі і його урядові загрожували державним лівим переворотом отамана Оскілка. Він командував північним фронтом і 29. IV. 1919 р. раптом арештував раду міністрів, а себе проголосив Головним Отаманом. Та ні одна з його частин не пішла за ним і Оскілко мусів утікати до Польщі. Цей випадок показав всіляким пройдисвітам, охочим до переворотів, що армія вірить С. Петлюрі, і така постава спинила багатьох від деструктивних спроб.

У той період Україна палала від повстань, якими старалися опанувати різні отамани й нашвидку творені комітети. Кожний отаман, кожний повстанчий комітет хотів всіх

інших собі підпорядкувати, але всі дуже швидко кінчали свою діяльність. Народні маси в боротьбі проти чужинецького насильства шукали авторитетного центру, бажали спертися на організований фронт української армії. Звичайно, що консолідації народних мас перешкоджали всі оті ефемерні індивіди. І в той же час все гучніше ставало ім'я голови Директорії, Головного Отамана С. Петлюри й уряду Української Народньої Республіки. 8. V. 1919 р. Мусій Федьченко з Чернігівщини прийшов на Волинь з доручення від с-д. організації з заявою:

“Большевики вивозять із підприємств машини, знаряддя, метали в Росію. Це викликає велике незадоволення серед пролетаріату. Селянство рішуче стоїть за владу Директорії. “Якби він (Петлюра) тепер вертався, то ми б його, як бога зустріли. Ми б самі большевиків передушили”.

Павло Ковжун у середині травня 1919 р. прибув з Києва до уряду УНР від “Комітету об'єднаних українських організацій”. Селяни в тих районах України, де йому довелося побувати, заявляють: “Де отаман Петлюра? Чом він нам раніш не пояснив, хто такі большевики?”

Повстанці дедалі росли й поширювали звільнені від большевиків терени. Однак ідеологічно повстанці не були виразні, ні одностайні. Цей рух складався головню із селян і творився він насамперед проти чужинецького економічного визиску. Спільне гасло, що всіх повстанців об'єднувало, була **самостійна Україна**, устрій якої не всі собі уявляли.

С. Петлюра й уряд УНР поставили собі завданням об'єднати цей рух під кличами народоправства, демократії.

У травні партії с-д. і с.-рів, з яких складався уряд, видали відоzву з підкресленням, що “Правительство й Директорія (на чолі з С. Петлюрою) твердо додержуються тих постанов, які зробив Трудовий Конгрес у Києві . . . Ціль правительства . . . дати народові землю, мир і демократичний порядок⁵¹.” Трохи пізніше ті ж партії звернулися з листом до революційних партій в Україні, в якому зазначили, що . . . “всякій партії, яка стане у нас на Україні на ґрунті совітської влади, загрожує доля большевиків. Ми . . . пропонуємо всім повстанцям проти большевиків не роз'єднувати сил, а об'єднати їх довкола одної ідеї — демократії і Української Народньої Республіки. Ми згодні реформувати Директорію і прийняти нових членів у соціалістичне правительство. Але це соціалістичне правительство має бути признане всіми

повстанцями на Україні. В іншому разі нам, — всій українській демократії, — загрожує повний розпад, а Українській Республіці — реакція і розділ поміж імперіялістичними сусідами... Реакція насуває, грозить нам, і горе буде, коли вона в останню тяжку минуту застане нас роз'єднаних і розпорошених⁵².”

Ще 12. IV. 1919 р. новосформований соціалістичний уряд видав деклярацію, в якій заявлялося: “Народне правительство Української Республіки простягає руку всім українським соціалістам та селянам і робітникам, поставшим по той бік фронту, які, не стерпівши чужинецької неволі російських комуністів, піднялися на боротьбу за вільну і незалежну Україну. Правительство урочисто заявляє, що **не буде кликати собі на допомогу чужої військової сили, з якої б то не було держави.**” (П. Феденко, Цитована праця, ст. 92).

Орієнтацію на власні сили зустрінuto на цілій Україні з великим захопленням. Селянство почало відвертатися від радянських гасел, які йому накидали деякі ідеологи, і шукало контакту з урядом Директорії. За місяць травень-червень 1919 р. ситуація на фронті проти большевиків покращала. Перебування на території Галичини українські військові чинники використали для реорганізації армії. Було скасовано “окремі загони” й “окремі курені”. Рішуче вжито заходів проти самочинних формувань. Боездатність армії піднялася, активність збільшилася. Наступ проти большевиків очистив невелику частину Поділля і в червні уряд з усіма установами отаборилися в Кам'янці.

Але і червоні росіяни не заспокоїлися. Вони стягали все більші сили, щоб ліквідувати український уряд в Кам'янці. На початок липня положення на фронті було критичне, і можна було сподіватись, що в Кам'янці все загине, бо відступати вже не було куди, а маса російської армії все зростала. Та саме в той час з Галичини почала відступати під натиском поляків, а головніше за браком зброї, Українська Галицька Армія. В Кам'янці в липні зустрілися сили Східньої й Західньої України і їхні уряди, різnorodні щодо своїх світоглядів. Галицький рух репрезентував адвокат д-р Є. Петрушевич, а на чолі Східньої України стояв голова Директорії і Головний Отаман С. Петлюра.

---

^{51, 52}) П. Феденко. “Повстання нації”. Збірн. пам. Сим. Петлюри. Прага. 1930, ст. 91.

Та крім Галицької армії до Кам'янця почали приходити повстанські сили. З Херсонщини через Київщину прибули повстанці Юрка Тютюнника і з'єдналися з армією УНР. Опинившись між червоними й білими (ген. Деникіна) арміями українські повстанці почали шукати своєї української регулярної армії. Незабаром за Тютюнником прийшов повстанський штаб з повстанськими Верхнедніпровським полком аж із Запоріжжя.

Стомлена галицька армія трохи відпочила і рушила спільно з наддніпрянською з кличем "через Київ на Львів" проти російських окупантів. Про стан загальної армії у цей період і ролю в ній С. Петлюри підполковник В. Прохода так висловився⁵³):

"... Загальна кількість усієї армії була — біля 20 тисяч багнетів та шабель, 400 кулеметів і 120 гармат. Але загальна кількість вояків з кулеметчиками, гарматчиками, технічними силами й немуштрованими складала біля 35 тисяч. Крім того, в різних тилових частинах було до 15 тисяч..."

"В рядах цих 12 дивізій залишилися найкращі патріоти України, що ціною власного життя бажали здобути Батьківщині незалежність. Весь авантюристичний елемент-шумовиння кожного стихійного руху зник. Але ця збройна сила для свого руху вимагала тих матеріальних засобів, без яких ніяка війна неможлива. Бракувало зброї, амуніції, харчів, одягу, взуття й т. інш. Мільярдове українське військове майно попало в руки сусідів — поляків та румунів, а ще більше залишилось його на зайнятій російським совітським військом території.

"Треба було все це тепер дістати й дати армії. Українська держава нічого не мала й дістати не могла, бо крім ворогів поза територією, що займала українська армія, приятелів у неї не було. Помилки в попередньому державному керівництві та брак матеріальних засобів для збройної боротьби часом викликали серед вояків глухе незадоволення, але без глибших тенденцій..."

"... Головним зв'язковим між урядом та військом був Головний Отаман, Симон Петлюра. Він розумів цих сірих лицарів, а вони розуміли свого ідейного вождя. Петлюра закликав, не дивлячись ні на що, битись до останнього. І військо виконувало його заклик-наказ. Воно обідране, босе,

⁵³) В. Прохода "Вождь та військо". Збірн. пам. Сим. Петлюри. Прага. 1930. Ст. 141, 142

голодне, хворе, без технічних засобів, якими були озброєні його вороги, билосся до кінця.

“Але все це в порівнянні з найлютішим ворогом нашого війська — тифом — була дрібниця. Тиф буквально викошував поріділі в боях ряди нашої армії. Не російські добровольчі та червоні армії, але тиф переміг українське військо, та не зовсім.

“І тут була величезна заслуга перед Батьківщиною вождя українського війська — С. Петлюри. Він майже весь час проводив на фронті і дуже часто сам без жадної охорони їздив на позицію, де підбадьорював вояків своїми простими, повними глибокої віри в остаточну перемогу, розмовами з ними. Не дивлячись на дуже несприятливу ситуацію на фронті, Петлюра на всіх робив враження якоїсь веселої бадьорости. Побачивши батька Петлюру, той вояк, що, може, перед хвилиною тяжко нарікав на свої страждання, зразу ж про них забував. Здавалось, що вони вже минули і що знесилений організм набрався свіжих сил для нових переживань.

“Петлюра дуже часто бував у штабі дієвої армії. Там він детально знайомився зі становищем на фронті.

“Петлюра був вождь зв'язаний з духом нації, з її землею. Він відчував те, чого не могли передбачити інші політики. Характеристичною рисою його вдачі був творчий оптимізм. Він бачив лише майбутню Україну, боротись за яку до останньої краплі крові закликав усіх. В цьому була, є і буде сила впливу Петлюри не тільки на сучасні, але й на майбутні покоління.”

Так об'єднані механічно (організаційні форми були в кожній армії цілком незалежні) армії Східньої й Західньої України, починаючи з липня й кінчаючи серпнем, наступали безупинно. Положення червоної армії на Україні було безвиглядне. Її шарпали по цілому обширу повстанці, з заходу наступала українська армія, а зі сходу приспінено тиснула російська ж, але біла армія ген. Деникіна. Він з усіх сил поспішав захопити Київ, бо найбільше боявся, щоб не постала Україна. 30 серпня 1919 року в Київ вступила українська армія і майже одночасно з другої сторони увійшла Добровольча армія ген. Деникіна. Ця зустріч стала фатальною для обох. Щоправда, ген.-штабу ген. Капустянський вважає це заняття Києва апогеєм успіхів українського війська⁵⁴). Однак цю

⁵⁴) М. Капустянський. “Похід Української армії на Київ-Одесу в 1919 році, Ч. III. Львів, 1922 р.

зустріч з білими росіянами треба вважати початком найтрагічнішого періоду української визвольної боротьби.

5. Питання боротьби з біло-росіянами.

С. Петлюрі й усім уполітикам-наддніпрянцям було ясно, що боротьба з ген. Деникіним неминуча. Для них же не було сумніву, що цю боротьбу треба починати негайно. В революційній боротьбі наступ рішає справу. Однак Є. Петрушевич бачив вихід лише в негайному творенні правого уряду, з яким міг би говорити Деникін. Останній, на думку Петрушевича, мав розбити червону армію і відновити єдину Росію. Директорія і уряд наддніпрянців передбачали неминучу поразку Деникіна. Політичне порозуміння з ним вважали неможливим. Але наддніпрянці не відкидали можливості військового розмежування з армією Деникіна.

З наказу Петлюри українська армія залишила Київ із стратегічних причин. В ньому загосподарювали деникінці. Воювати на два фронти українська армія не могла, через це шукалося способу уникнути війни з Деникіним. Після зайняття Києва була виряджена делегація на чолі з ген. М. Омеляновичем-Павленком до Деникіна. Але командування Деникіна заявило, що воно наддніпрянської армії не визнає і з її представниками говорити відмовляється. Ще перед висланням цієї делегації уряд видав окремі відозви до населення України і до держав Антанти, в яких протестувалося проти поведінки Деникіна. Висловлено ще й надію, що "держави Антанти в загально-людських інтересах подбають, щоб Деникін порозумівся з головним командуванням українських військ і звільнив негайно територію, здобуту українською армією. Трохи згодом була ще раз послана делегація з М. Омеляновичем-Павленком для визначення демаркаційної лінії між українським та фронтом Деникіна. І друге делегації заявлено: поки не признаете гасло "єдина неділима Росія" — ніяких розмов..

Після подій у Києві в армії, а особливо серед революційно настроєного населення, запанував настрій за негайне розпочаття боротьби з Деникіним, а галицький уряд і командування цю справу затягало. При таких настроях треба було швидко з'ясувати те чи інше ставлення до Деникіна. І 11 вересня 1919 р. була скликана нарада з участю: Директорії (С. Петлюра, Макаренко), предствників наддніпрянського уря-

ду (Мазепа, Ливицький, Шадлун, Петрів), представники Петрушевича (д-р Ст. Витвицький), шеф штабу головного командування ген. Юнаків, генерал-квартирмейстер цього штабу ген. Курманович і головний державний інспектор В. Кедровський. Коротко вислови присутніх були такі:

Мазепа: “Справа, яку маємо вирішити на цій нараді, має більше військовий, ніж політичний характер. З політичного боку все говорить за те, що далі ждати не можемо. Мусимо перейти в наступ проти Деникіна. Крах армії Деникіна неминучий. Всюди на Україні почалися масові повстання проти Деникіна. Коли ми не перейдемо в наступ, то провід у цій боротьбі серед повстанців можуть взяти большевики. Свіжі відомості з того боку... показують, що наше стояння на місці підриває силу повстанського руху проти Деникіна. Окрім того, це деморалізує впливає на армію. Самі вояки і старшини вимагають наступу. Уряд вважає за необхідне, аби цю справу негайно вирішити з представниками головного командування. Наступ на Київ є важливий з психологічного боку. Але в сучасних обставинах мусимо почати пересування наших військ на Одесу...”

Шадлун, “з уваги на інтереси народнього господарства, підкреслює необхідність якнайскоршого наступу на Одесу.”

Петрів “висловлюється за необхідність наступу. Указує, що при заняттю нових територій можна шляхом мобілізації значно збільшити нашу армію.”

Курманович (представник УГА — В.І.). “Звертає увагу на розмову у Львові нашого старшини О. Луцького з англійським представником, який заявив, що Антанта є рішуче проти боротьби українців з Деникіним. Питання наступу проти Деникіна не є легке для вирішення. Стан галицької армії я числю не більше 9,000 багнетів. Стан наддніпрянської вважаю також коло 9,000 багнетів. Деникін має 240,000 багнетів на всьому фронті. Коли наш фронт в 400 верств складає четвертину його фронту, то на це припадає його сил коло 60,000, а наших лише коло 20,000 багнетів.

“Ще на початку вироблення оперативного пляну я стояв за перенесення головних сил в напрямку Одеси. Але панове мені заперечили, що рух на Київ є важнішим. Ніби коли візьмемо Київ, то Одеса сама впаде. Стоїмо знову перед вибором, чи наступати на Київ, чи Одесу. На оба напрямки ми йти не можемо. Я того погляду, що мусимо йти на Одесу, але операцію цю треба підготувати. Треба десь дістати амуніцію.

Щодо київського напрямку, то треба вважати на небезпеку з боку большевицьких частин, що посуваються з району Христинівки. Наша армія дуже своєчасно відступила з-під Києва до Козятина і тепер ці большевицькі частини вже не можуть так легко пробитися нам у тил. З другого боку, ми не можемо наступати на Київ разом з большевиками. Деникін може заявити перед світом, що ми — большевики, бо йдемо серед большевиків: зліва большевики з Коростеня і зправа большевики з Таращі чи якогось іншого пункту. В кінці мушу зазначити, що я на два фронти битися не можу.”

Лівицький: “Число військ Деникіна, яке назвав п. ген. Курманович, на мене не справило враження чогось великого. Навпаки, воно є замале при тому фронті та силах противника, які виступають проти Деникіна. Сили наші не тільки оті 20,000 багнетів, про які говорив п. генерал, але й значні сили повстанців.”

Юнаків (нач-штабу): “Я стояв за похід на Київ і думаю, що був правий. Але ми не рахували на скорий хід армії ген. Деникіна. Вимоги представників уряду щодо переходу в наступ, на жаль, сьогодні не відповідають нашому стратегічному положенню. Вже ми чули тут, що маємо нині лише 20,000 багнетів. Крім того, ми не скінчили боротьби з большевиками. Зараз майже вся наша армія скупчена проти південної групи большевиків, яких мусимо збити з залізниці на північний схід попід Дніпром. Доки цього завдання не виконаємо, перейти в наступ не можемо. Напрямок на Одесу є легший, ніж на Київ. Але ми мусимо мати якусь гарантію, що нас відтіля англійці не вибомбардують так як Бредов з Києва. Пасивними ми оставатися не повинні. Кожен козак повинен готуватися до наступу. Повстання треба підготовляти. Разом з тим треба закінчити налагодження міжнародніх зносин, аби постачання армії відбувалося нормально.”

Кедровський енергійно доказує, що стояти на однім місці для армії дуже небезпечно.

Витвицький: “Дуже добре, що зліквідовано, хоч і провізорично, польський фронт. Розмова Луцького з англійським майром у Львові справді заслуговує на увагу: Антанта є зовсім противна тому, щоб українці вели боротьбу з Деникіним. Англійці хочуть відродити давню Росію. В цей момент, коли б ми стали у відкриту боротьбу з Деникіним, чи не стала б Антанта всією силою проти нас? Коли ми вдамося в авантуру з Деникіном, то поляки з цілою парою підуть

наперед через Житомир. Ми мусимо грати приязну гру до Польщі. Польща заінтересована в боротьбі проти Деникіна. Тому не можемо відразу виповідати війну Деникіну, так легко йдучи на руку Польщі, мало добувши від неї вигод для себе.

Іменем Галицького уряду заявляю, що галицький жовнір бореться не за галицьку справу, а за цілу Україну. Отже, не наш місцевий патріотизм керує нами, коли ми кажемо: у нашого жовніра після п'яти літ війни може захитатися психічна сила, якщо ми кинемо його разом проти большевиків і проти Деникіна. Чи йти на Київ, чи на Одесу? Київ зв'яже велику силу наших військ. Пан президент Петрушевич, який мене сюди делегував, є того погляду, що нашим військам треба дати відпочити, але коли буде вирішено питання наступу, то бажаю йти на Одесу. На думку п. президента, наступ на Одесу має велике політичне значення. Взявши Одесу, дістанеться безпосередній доступ до світу і зносини з Антантою.

“Тут говорили про повстанців. В теперішній момент, коли нас зараз ніщо не примушує ризикувати, ми зовсім не можемо і не повинні покладатися на цей хисткий чинник.

“Галицький уряд стоїть на тім становищу, що з Деникінцями треба порозумітися за всяку ціну. (Підкреслення тут і далі І. Мазепи. — В. І.) Галицький уряд вважає, що коли б не можна було заключити чисто військового союзу, то чи не слід зійтися з ним на ґрунті політичному. **Постулят самостійної України мав би бути поставлений з нашого боку, як початкова вимога, а далі могли б бути якісь уступки в цій справі.**”

Шадлун: “Я хотів би знати, чи галицький уряд вважатиме необхідним послати свою армію на війну з Деникінцями в тому разі, коли український нарід повстане проти нього і коли наш уряд також вимагатиме від армії переходу в наступ проти Деникіна.”

Витвицький: “Це би залежало від фактів, оскільки би ця боротьба подавала надії на успіх.”

Лівицький: “Для боротьби з большевиками нам не треба заключати ніякого союзу з Деникіним, бо власне нема того фронту, де б ми могли провадити цю спільну боротьбу. До розпочаття нашого наступу проти Деникіна ми повинні остаточно порозумітися з галицьким урядом, щоб у процесі боротьби не виникло якихось непорозумінь.”

Мазепа: “Коли військові начальники заявляють, що зараз в ніякому разі не можемо перейти в наступ, то уряд примушений прийняти цю заяву до відома, але з тим, що справа наступу проти Деникіна мусить бути вирішена в найкоротшому часі. Щодо заяви представника галицького уряду, то мушу зазначити: з Деникіним у нас не буде і не може бути ніякого політичного порозуміння. Коли б ми стали на шлях політичної згоди з ним, то зрадили б свій народ. Інша справа — військове розмежування з армією Деникіна. На це ми з самого початку згоджувалися і всім заявляли. Але Деникін на це не піде. Він стоїть на ґрунті єдиної неділимної Росії і під цим поглядом українці для нього більші вороги, ніж большевики.

“Боротьба з Деникіним є для нас необхідна не тільки для збільшення нашої армії в зв'язку з збільшенням території, але й для виявлення нашої сили перед самою Антантою, про яку тут говорилося. Не вірмо, нібито ми будемо боротися на два фронти. Большевицького фронту не буде. Будемо мати лише один фронт проти армії Деникіна.”

Макаренко: “Мушу одверто сказати представникам галицького уряду і галицького війська, що ми один одного ніколи не зрозуміємо. Я переконаний, що галичани, які знаходяться на нашій території, поділяються на дві категорії: одні з них будуть мріяти про “Ханаанську землю” і не зрідняться з нашими завданнями, другі — зіллються з наддніпрянською масою в ім'я єдиної Соборної України... Коли вас поляки витіснили з рідного краю, то мрії про поворот туди примушують вас шукати виходу хочби ціною порозуміння з Деникіним.

“... Наша боротьба спирається на народні настрої. Народ не може скоритися перед насильством Деникіна. Ні Польща, ні Румунія проти нас не виступлять. Тому проти Деникіна ми мусимо боротися. Коли галицька армія з нами не піде, то, звичайно, ми примушені будемо списати її з свого рахунку, але боротьбу будемо провадити хочби й своїми лише силами.”

Закінчив цю нараду С. Петлюра такою промовою: “Загальне стратегічне становище нашої армії під Києвом і на півдні примусило нас відтягти свої війська на захід після нападу Бредова. Як ми чули з докладів, ми займаємо нині таке вихідне становище, яке дає нам можливість робити опір всяким нападам на нас як Деникінців, так і большевиків (північних і південних).

“До певної міри нас провокують різні закордонні чутки та звістки. Суперечність поглядів різних агентів Антанти свідчить, що для самої Антанти неясно, на чий бік вона має стати і зокрема, як має поводитися з українцями. **Імперативом для нас є одне: ми не можемо одірватися од свого народу.** Міжнародні відносини остільки заплутані, що зв'язатися нам з якоюсь комбінацією держав і одірватися від свого народу — це значило б наразитися на катастрофу: загинути самим і розбити свій нарід. В англійському парламента іде сила запитів і велике обурення в справі Деникіна і Колчака. **Мусимо звернути всю увагу на організацію і підготовку регулярної армії проти Деникіна. В народ ми повинні кинути гасло боротьби за Україну проти деникінської окупації.**”

“Є лише один момент, якого не можемо оставити без уваги — це заява п. президента Петрушевича. На наше запитання, яке буде становище галицького уряду, коли ми, не одриваючись від свого народу, підемо проти Деникіна, — а після всіх наказів Деникіна та його губернаторів це для нас очевидно неминуче, — ми від представника галицького уряду ясної відповіді не одержали. Цей невияснений момент мусить бути розглянутий нами ще раз на спільній нараді обох урядів⁵⁵⁾.”

Такі ось були погляди на боротьбу з Деникіном, себто біло-росіянами. Всі без винятку, з ними й С. Петлюра, наддніпрянці висловилися за необхідність боротьби з Деникінцями і то як найшвидше, а галицька верхівка стояла за порозуміння з Деникіним за всяку ціну. Та сам Деникін мав інші пляни. Приблизно 21. IX. 1919 р. було перехоплено наказ Деникіна про наступ добровольчої армії проти української. Цей несподіваний факт вирішив справу. Петрушевич також погодився на проголошення війни Деникіну.

Ще перед вступом до Києва виник клопіт з прем'єром Б. Мартосом, на якого ремствували с.-р. і права опозиція, але С. Петлюра був у згоді з тою лінією, яку провадив уряд: опертя на народні маси. Щоб внести більше спокою в роботу уряду і уникнути дрібного тертя, 27. VIII. 1919 р. була персональна заміна прем'єра: Б. Мартоса заступив І. Мазепа. Як зазначає останній, це була більше формально-організаційна зміна, а не політична. Щоб задовольнити несоціялістичні елементи, було запрошено до уряду по персо-

⁵⁵⁾ Мазепа. “Творення держави”. Збірн. пам. Симона Петлюри. Прага. 1930. Ст. 37—42.

нальному принципу декого з ліберальних груп, як проф. І. Огієнка. Ужито також заходів до поліпшення відносин з галицьким урядом.

У такій розрідженій атмосфері протягом місяця вересня пощастило Директорії й урядові перевести низку відповідних рішень: оголошено війну Добрармії Деникіна. З цього приводу 24. IX. 1919 року видано спеціальну декларацію до населення за підписом Директорії та Петрушевича та уряду. За участі Петрушевича 22. IX. 1919 р. реорганізовано постачання армії, з утворенням для цього окремої колегії. За згодою ж Петрушевича 3. X. вислана дипломатична місія до Польщі на чолі з А. Лівіцьким і в порозумінні з ним же 27. X. 1919 р. через швайцарського комуніста Плятена почато переговори з урядом Леніна з метою заключення військової конвенції проти Деникіна. В кінці ж вересня була скликана державна нарада з участю Директорії, Петрушевича, членів уряду й представників всіх політичних партій з метою об'єднання громадських сил. Провалилася також підготовча праця до скликання передпарляменту.

Однак дуалізм урядів і армій продовжував далі існувати. Особливо небезпечне положення було в армії. В оперативному відношенні галицька армія підлягала об'єднаному командуванню на чолі з ген. Юнаковим. Політично ж ця армія була цілком незалежна від наддніпрянського уряду. І от 25. X. 1919 р. командуючий галицької армії ген. Тарнавський потайки післав делегацію до деникінської армії, а 4. XI. він уже одержав проєкт договору від цієї армії. По одержанні проєкту, ген. Тарнавський вислав ультиматум Петрушевичеві, що як він не погодиться, то Тарнавський сам підпише договір. Далі, не діждавшись відповіді від Петрушевича, делегати Тарнавського 6. XI. 1919 р. в Зятківцях підписали договір про перехід УГА під команду Деникіна.

Того самого дня, 25. жовтня 1919 р. із Москви повернувся швайцарський комуніст Плятен з докладом про згоду московського уряду на заключення з ним військової конвенції проти Деникіна. Київ тоді ще був у руках Деникіна і московська влада була дуже зацікавлена придбати союзника проти Деникіна. Центральний Комітет комуністичної партії на засіданню з участю: Леніна, Чічеріна, Карахана, Літвінова, Раковського, Троцького й інш. ухвалив⁵⁶⁾:

---

⁵⁶⁾ І. Мазепа. "Творення держави". Збірн. пам. Сим Петлюри, Прага. 1930. Ст. 58, 59.

“1. Советська Росія згоджується на військову конвенцію проти Деникіна, як перший крок порозуміння з нами.

“2. Советська республіка готова очистити певні території для зайняття їх нашими військами з тим, що на цих територіях не буде переслідування большевиків.

“3. В разі нашої на це згоди треба вислати обосторонніх уповноважених: з нашого боку до 12-ої большевицької армії, з їхнього — до армії, яка росташована найближче до советського фронту.

“4. Після цього починаються політичні переговори.”

Плятен при цьому заявив, що резолюцію ЦК комуністичної партії він залишив у командуючого 12-ою армією Муралова, від якого привіз дозвіл на приїзд українських делегатів. Далі Плятен додав, що коли советська Росія знайде підтримку проти Деникіна, то безумовно стане на ґрунт визнання незалежності України. Ленін, як Плятен переказував, у приватній розмові з ним сказав: Нам врешті байдуже, чи буде на Україні форма правління радянська чи демократична, аби при владі стояли соціялісти. Краще добрий соціялістичний уряд, чим поганий радянський.

Директорія на чолі з С. Петлюрою, Петрушевич і уряд Української Народньої Республіки ці умови прийняли і однозгідно призначили делегацію до большевицького фронту із 3-ох осіб: Гладкий, О. Красовський і Неїло. Та ще делегація не від'їхала, як ген. Сальський (29. X.) прислав повідомлення про катастрофічне становище на фронті. Надійшли відомості і про сепаратні кроки ген. Тарнавського. Негайно були вжиті заходи, щоб перешкодити самочинній акції галицького командування. 3—4. XI. 1919 р. в Жмеринці відбувається нарада з участю С. Петлюри, Петрушевича, представників уряду та армії. На другий день (5. XI.) Петрушевич наказав звільнити ген. Тарнавського і начальника його штабу — полковника Шаманека та потягнути їх до відповідальности. Було одначе пізно. 7. XI. 1919 р. стало відомо і в Кам'янці, що галицьке командування з наказу Тарнавського підписало договір з армією Деникіна.

Стан фронту був катастрофічний. Він значно утруднював переговори з Польщею й тількищо розпочаті переговори з Москвою. 13-го листопада 1919 року на засіданні уряду в Кам'янці в присутності С. Петлюри ухвалено за всяку ціну зберегти армію, хоч ряди її значно проріділи, крім

боїв, від жахливої пошести тифу. Користуючись військовим перемир'ям з Польщею і початими переговорами з Москвою, уряд рішив відступити в напрямі Проскурів-Старо-Костянтинів. Був намір розташувати армію на якийсь час в районі Старо-Костянтинів-Шепетівка-Чуднів, звідки розпочати новий наступ проти Деникіна. Були відомості, що при евакуації українцями Кам'янця, лінію Кам'янець-Проскурів займе польське військо і так забезпечиться правий фланг української армії від денікінських армій.

Щодо плянів уряду в справі порозуміння з Польщею, то перші тимчасові директиви для української місії в Варшаві було дано в Кам'янці 26. IX. 1919 р. (коли ще існував нормальний фронт) на спільному засіданні Директорії (С. Петлюра, Швець, Макаренко) і уряду (І. Мазепа, А. Лівіцький, Одріна, Шадлун) і галицького уряду (Голубович і Витвицький). Директиви були:

“1. Місія повинна заявити, що договір, підписаний Курдиновським (не мав уповноважень), але також заяви Пилипчука — недійсні.

“2. Серйозні переговори почати з поляками лише після їх заяви, що вони не будуть піддержувати Деникіна і підтримуватимуть Україну.

“3. Домагатися, щоб кордонів між Польщею та Україною не встановляти до звільнення всієї України, а заключити покищо військовий договір з тим, що поляки охоронятимуть наше ліве крило.

“4. В найтяжчій ситуації йти на уступки Холмщини та Підляшшя і то умовно до скликання Українського Парляменту, який остаточно має вирішити цю справу⁵⁶).”

15. XI. 1919 р. на останньому засіданні в Кам'янці (під час евакуації) з участю С. Петлюри, Шевця, Макаренка і членів уряду: Мазепа, Черкаського, Шрамченка і Красного ухвалена така таємна постанова в зв'язку з писаним докладом голови Варшавської місії А. Лівіцького в справі надання йому останніх директив:

“Маючи на увазі всі ці умови й обставини, в яких перебуває УНР в сучасний момент, визнати необхідним дати згоду на встановлення кордонної лінії між УНР і Республікою Польською по лінії Бертелемі через територію Галичини і по річці Турії через територію Наддніпрянської України, а в випадку необхідности — по річці Стирі. Зазначений територіальний кордон є той максимум, на який може піти уряд.

“Щодо поставленої вимоги негайного принципового визнання урядом у справі аграрній — принципу власности, то визнати можливим лише заявити, що остаточне вирішення принципових і інших основ, на яких має бути переведена аграрна реформа, належить лише до парламенту УНР.”

Примітка: Лінія Бертелемі була запропонована галицькому урядові 28. II. 1919 р. комісією держав Антанти, що складалася з представників Англії, Франції, Америки та Італії під головуванням французького генерала Бертелемі. Ця комісія була у Львові з доручення Паризької Мирової Конференції і старалась допомогти заключенню польсько-українського перемир'я. . . Галицький секретаріат відмовився прийняти умови комісії Бертелемі, і тому перемир'я не було підписано⁵⁷⁾.

Коли військові й політичні керівники УНР різними способами перебравися до Старо-Костянтинова, то в ньому відбулася (26. XI. 1919) політична нарада, у якій взяли участь члени уряду, представники політичних партій та військових частин. В цій дуже тяжкій ситуації найхарактеристичніші були промови прем'єра І. Мазепи та президента, головного отамана С. Петлюри. Головніші місця промови першого такі⁵⁸⁾:

“Наші невдачі, — заявив на початку промови І. Мазепа, — на жаль, збіглися з моментом, коли почало значно поліпшуватись міжнародне положення України. Держави Антанти, бажаючи відновити єдину неділиму Росію, не хотіли й не могли нам допомагати, бо ми боремось за **незалежну Україну**. Тепер, як видно з усього, пляни відбудови єдиної Росії розбилися. Справа Деникіна програє. Ліквідація білої армії вже тільки справа часу.

“Які ж перспективи стоять перед бувшою Російською імперією? Єдиний плян, на мою думку, реально виринає на політичній поверхні: визнання національних республік, що повстали на території колишньої Російської імперії і визнання державами Європи советської Росії. Радіотелеграф приніс нам промову Ллойд Джорджа, в якій він каже, що більшовики переможуть Деникіна. . . Можна думати, що незабаром Західня Європа вирішить східньо-європейську справу. . . І коли б ми в цей момент перестали існувати, як дер-

^{56, 57)} І. Мазепа. “Творення держави”. Збірн. пам. Симона Петлюри. Прага. 1930. Стор. 66, 67.

⁵⁸⁾ П. Феденко. “Повстання нації”. Збірн. пам. Сим. Петлюри. Прага. 1930. Ст. 101, 102.

Три члени Директорії.

Справа на ліво: С. Петлюра, проф. Ф. Швєць та А. Макарєнко.

жавна організація, то тоді про Україну немає чого говорити: міжнародня політика, як і політика взагалі, оперує лише з реальними силами: **Наше завдання в цей момент за всяку ціну удержатись військово й політично на поверхні життя...** Нам потрібно в цих обставинах “передішка”, спочинок. Ми не можемо йти на чужу територію, ми повинні удержати хоч малу частину власної землі, щоб дати нашій армії відпочити. Армія потребує реорганізації, постачання й санітарії. Наші козаки босі й неодягнені...

“... Треба прогнати ці настрої безнадійности й одчаю. Мусимо знати, що в цій боротьбі переможе той, хто має міцніші нерви. Я переконаний, що армія Деникіна почуває себе багато гірше, чим наша, бо добровольці терплять удари і з боку большевицького фронту і від українських повстанців, які борються під прапором Української Народньої Республіки.”

Промова С. Петлюри була:

“Панове старшини й козаки! Дивлячись на всіх вас тут, пригадую й пізнаю не одне ім'я й обличчя тих людей, з якими мені пощастило почати роботу й боротьбу за волю України. В тому тяжкому стані, в якому перебуває українська армія в цю хвилину, може, декому в серце закрадається думка, — чи не пора, мовляв, нам сказати: “Не тратьте, куме, сили, пускайтеся на дно”.

“Немає більшої помилки, коли б хто з нас так подумав. Чи ми своєю боротьбою здобули для України щонебудь? Так, **наша боротьба в історії українського народу буде записана золотими буквами.** Ми виступили на арену історії тоді, коли весь світ не знав, що таке Україна. Ніхто не хотів її визнати, як самостійну державу, ніхто не вважав нашого народу за окрему націю. Єдино боротьбою, упертою й безкомпромісовою, ми показали світові, що Україна є, що її народ живе й бореться за своє право, за свою свободу й державну незалежність. Ті, що легковажили наш рух, тепер побачили, що ми така сила, якої не можна не брати на увагу. **Самі російські большевики словами Леніна заявляють, що тільки через боротьбу з Україною большевизм не дійшов до Західної Європи.** Признаймося без гордощів і без зайвої скромности, що за час двохлітньої нашої боротьби **ми створили українську націю,** яка й надалі активно боротиметься за свої права, за право самостійно й ні від кого незалежно порядкувати на своїй землі.

“Знаю, що в наслідок наших невдач багато слабших духом піддаються настроям безнадійности, про які передо мною говорив голова ради міністрів. “Фахівці” від нас одсі-ялись. Будемо робити наше військове діло тими силами, які ми маємо. Я знаю втому й злидні, які підточують армію, її дух і віру. Ми перейдемо на спільний котел, а таки буде наше зверху! Тільки не треба одчаю. Коли ми тут дамо собі присягу, що й далі непохитно будемо боротися, то ми переможемо. Деникіну приходить кінець, бо вже взяли большевики Курськ і Бахмач. Проти добровольців ідуть народи Кавказу й Кубані. Нам треба вирватись із цього тісного кутка, виспатись і відпочити, а тоді ми підемо вперед. Дехто думає, що ми повинні розійтись по Україні й нищити Деникіна з сільських закутків. Це неправильно, **бо, розпустивши військову організацію, ви все знищите.** Я попереджаю, щоб ніхто не йшов на той бік фронту без наказу. Сепаратні вчинки в армії недопустимі. За порушення наказів винні будуть відповідати по закону аж до розстрілу. Я дав вказівки командуючому армією звести частини докупи. Не треба зайвих посад і зайвих людей. Военний плян ми можемо виконати тільки тоді, коли будемо виконувати накази.

“Не повинно бути хаосу в політичній думанні. Наша політика оправдала себе. Самостійна Україна коли буде, то буде **тільки як демократична республіка.** Переговори з большевиками не роблять нас самих большевиками. Ми будемо завжди самі собою. Наше становище не безвихідне. Ми на короткий час відходимо на північ, щоб відтіля рушити на південь проти деникінських частин, які самі вже розпадаються. Не думайте, що нам можна базуватися тільки на повстанцях. В нашій боротьбі рішачою роллю грало й гратиме регулярне військо. Отже, панове старшини й козаки, візьмемось до праці в цей тяжкий момент, щоб зберегти єдину надію України, регулярну армію, бо тільки наша боротьба й перемога може визволити Україну від чужого панування!”

Отже і в такій тяжкій ситуації С. Петлюра не зневірився, а мав досить здорового оптимізму, щоб підбадьорити оточуючих його людей.

Промовляли ще начальник штабу головної команди армії ген. Юнаків та командуючий армією Василь Тютюнник. Один з присутніх старшин Волох спробував демагогічно знеохочувати присутніх, але С. Петлюра, ударивши кула-

ком об стіл, гукнув до нього: "Пане отамане, треба говорити всю правду!" і спинив провокаційний вискок.

Через ослаблення української армії російські більшовики перемінили відношення до УНР. Замість того, щоб вести переговори, вони призначили свій революційний комітет для України з трьох осіб — Затонського, Мануїльського й Петровського — і посувалися слідом за армією Деникіна, яка стрімголов летіла до Чорного моря.

15. XI. 1919 р. ще перед залишенням Кам'янця членам Директорії Шевцеві й Макаренкові уряд УНР видав уповноваження на працю за кордоном і вони виїхали. Галицький уряд також виїхав за кордон. 27. XI. 1919 р. в Любарі уряд УНР ухвалив, щоб С. Петлюра в інтересах державних від'їхав за кордон разом з представниками від уряду О. Безпалком та Л. Шрамченком.

6. Зимовий похід.

Перед виїздом за кордон, 4 грудня 1919 року, в Новій Чорторії Симон Петлюра відбув важливе засідання. В ньому взяли участь: уряд, командуючий армією генерал Василь Тютюнник і всі командуючі окремих груп військ: ген. М. Омелянович-Павленко, полковник Євген Коновалець, ген. Ю. Тютюнник, ген. О. Загородський і ген. В. Трутенко. На цій нараді уряд запропонував представникам війська проробити похід армією по запіллю ворога. Всі командуючі групами заявили свою згоду на цей одчайдушний похід. Один полк. Є. Коновалець від імени Січових Стрільців заявив, що вони демобілізуються, бо вони не вважають доцільним продовжувати збройну боротьбу в партизанських формах.

Замість тяжко недужого ген. В. Тютюнника Головний Отаман призначив командуючим у Зимовому Поході ген. М. Омеляновича-Павленка.

5. XII. 1919 р. С. Петлюра в супроводі лише начальника штабу та двох осавулів (О. Безпалко й Л. Шрамченко не дістали дозволу) виїхав до Варшави. Починалась для нього нова трагічна пора шукання союзника для продовження боротьби за визволення Батьківщини.

Значення зимового походу в історії визволення України надзвичайно велике. Цей похід засвідчив тяглість боєвих дій, він зберіг армію від деморалізації, яка почалася б, коли б стояли на місці, він показав, що ідея незалежної України, за яку провадилась боротьба в 1919 р., мала реальний ґрунт у

широких масах на Україні, що між українським урядом і народніми масами існував тісний зв'язок. Зимовий похід був маршем віри в свою перемогу. Лицарі зимового походу йшли як оборонці правди й чести своєї нації, вони передавали населенню віру в правоту свого діла, вони утворили легенду про найбільшого борця за незалежність України — Симона Петлюру, вони пронесли перед очами народніх мас національний прапор Української Народньої Республіки.

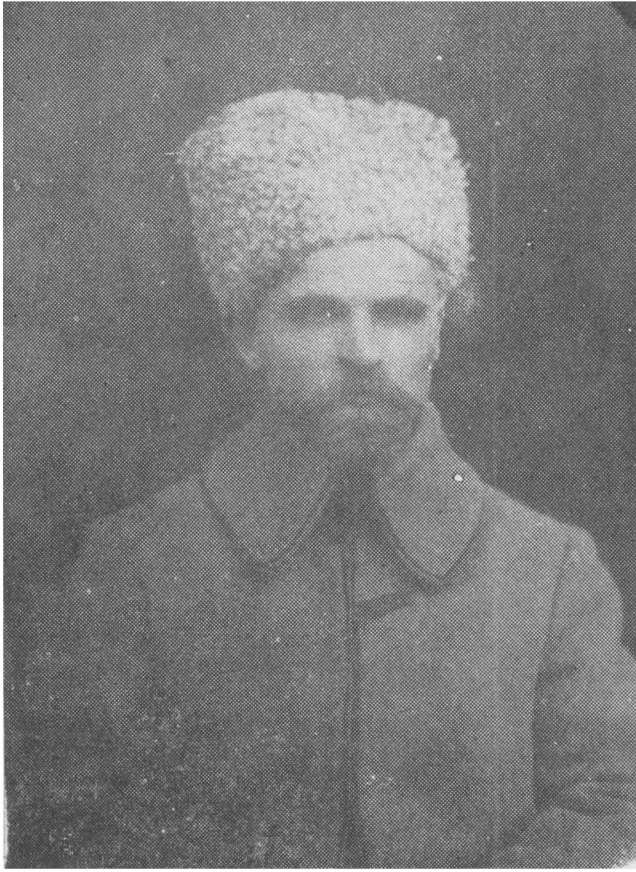
6. XII. 1919 р. уже без С. Петлюри відбулася організаційна нарада уряду й командуючих, на якій вирішено, щоб уряд не їздив з армією, щоб не притягати уваги большевиків. До кожної дивізії уряд делегував політичних референтів. Умовилися, що представники уряду і армії в міру потреби будуть з'їздитися для взаємного контакту.

У той же день 6. XII. 1919 р. армія рушила в Зимовий похід по запілля ворога. Із загальної кількості вояків в тодішній армії 8,000 чоловік до бою було придатних лише коло 2,000 багнетів і шабель та 12 гармат. Решта були хорі. У порівнанні з армією в січні цього року була це жменя знесилених лицарів. І ця жменя ішла по запілля, боролася й доводила, що з ворогом незалежної України можна боротися за всяких обставин. Затуркане радянщиною всяких напрямків населення України зі здивованням питало: "Хіба у Петлюри ще є військо? А нам "товариші" казали, що від вас нічого не залишилось". І ця жменя протрималася в запіллі до 6. травня 1920 р., пів року, добуваючи боеприпаси у ворога, а годуючись та зодягаючись від охоче помагаючого населення. Скрізь по своєму шляху ця армія лишала ядра повстання, приправляючи населення до дальшої боротьби й походу знову на Київ. Всі ж бо знали, що головний отаман Симон Петлюра поїхав за кордон не для відпочинку.

В поході по містах і селах Волині й Поділля (в Хмельнику, Пикові, в Літині) армія не раз натрапляла на частини братньої галицької армії. По військовому віталися, розмовляли й розходились: одні в свій легендарний Зимовий похід, на нову боротьбу, на нові подвиги, а другі лишалися на місці, без волі до боротьби й без надії, з гірким на душі жалем. Перебуваючи в цій нестерпній ситуації, старшини галицької армії почали шукати виходу. 28 грудня 1919 р. з Хмельника сотник д-р Давид телефонував до перебуваючого інкогніто в Любарі уряду УНР, що його частина галицької армії хоче з'єднатися з наддніпрянською армією для боротьби проти

Ісаак Мазепа,
Прем'єр-міністер УНР в Зимовому поході.

Генерал-полковник Михайло Омелянович Павленко.
Командант УГА, Головнокомандувач Армії УНР і Провідник у Зимовому Поході.

Деникіна. Ще пізніше до таємно перебуваючого у Вінниці уряду, де була й начальна команда галицької армії, одержано від неї такі заяви⁵⁹):

“Галицька українська армія переходить із днем зформування уряду УНР з його розпорядження і виконує його накази до того часу, доки вона не буде відкликана до Галичини в порозумінні з урядом УНР. Фактичний розрив УГА з Доброармією має наступити можливо в найскоршому часі, в моменті, в яким уряд УНР і Начальна Команда УГА з практичних і стратегічних міркувань уважатимуть це за відповідне. Галицька українська армія входить у склад об'єднаної армії УНР під спільним командуванням, задержуючи при цьому свою організаційну окремішність. Начальна Команда УГА домагається від уряду УНР регабітації армії і її теперішнього вождя генерала Тарнавського перед українським народом. Вінниця, 22 грудня 1919 р. За Начального Вождя УГА — Лисняк.”

Того ж дня була підписана ще така заява Начальної Команди Галицької Армії до уряду УНР:

“Начальна Команда УГА зобов'язується оцим в міру можливости задержати в своїм віданню район: Вінниця, Жмеринка, Вапнярка з метою забезпечення адміністративної праці уряду УНР та удержання публічного ладу й порядку в згаданім районі.

Вінниця, 23 грудня 1919 р. Начальний вожд УГА Тарнавський генерал-четар.”

Конкретно із цих заяв нічого не вийшло, бо за листами ніяких реальних посушень не послідувало. Нелегально перебуваючий уряд УНР, очевидно, ніякої регабітації дати не міг. Армія ген. Омеляновича-Павленка рухалася далі, уряд УНР з мотивів конспірації також мусів міняти своє місце перебування. Галицьке ж командування дійшло ще й до угоди з більшовиками, а армія при цих хитаннях зазнала майже цілковитої деморалізації.

Притиснуті деникінці також почали “визнавати” і наддніпрянських українців. Так уже 12. XII. 1919 р. представник Добрармії телеграфно звернувся до I галицького корпусу з таким проханням⁶⁰):

“Первый галицкий корпус. Винница. Прошу не отказать

---

⁵⁹) П. Феденко. “Повстання нації”. Збірник пам. Сим. Петлюри. Прага. 1930. Ст. 103, 104.

⁶⁰) П. Феденко. Цитована праця. Ст. 104, 105.

сообщить в штаб центрального революционного республиканского комитета, что я уполномочен командующим войсками Новороссии для ведения переговоров с повстанцами по военным вопросам для совместной борьбы с большевиками и снабжения повстанцев боевыми материалами. Делегат с полномочиями должен прибыть в Гнивань, куда я приеду на паровозе по получении ответа. Жмеринка, 12 декабря. Представитель Добрармии полковник Перевалов”.

Повстанці ж відмовилися вступати в будьяке порозуміння з денікінцями: “Нехай швидше забираються з України!” була їх відповідь.

У Голті командування армії УНР одержало ще й такого листа:

“Начальник Ольгопольського отряда Добрармии 7 января 1920 г. ч. 0341, ст. Голта. Господин Командир! Согласно приказания моего начальства прошу Вас не отказать ответить на следующие вопросы: 1. Согласно ли украинское командование вступить в переговоры с командованием Юга России, возглавляемым генералом Деникиным, о прекращении между этими армиями враждебных действий для совместной боевой работы с нашим общим врагом — коммунистами. 2. Мне приказано передать просьбу, чтобы переговоры, в случае благоприятного их исхода, и будущий союз наш не обуславливался пока никакими политическими обещаниями той или другой стороны, так как политика требует времени, а враг сейчас близок. 3. Если Вы на эти переговоры согласитесь, то будьте добры для ускорения дела прислать кого либо уполномоченного на переговоры на станцию Голованевск, Юзефполь или иную, какую Вам будет удобнее станцию. Какую станцию Вы выберете, благоволиите сообщить, дабы я мог установить с Вами связь. Прошу принять уверение в моем к вам уважении. Полковник Попов.”

Були ще й інші звернення, але командування української армії відмовилось вступати в будьякі порозуміння з уповноваженими ген. Деникіна.

За час Зимового походу уряд УНР міг відбути лише 3 спільні засідання. Він ухвалив навіть Тимчасовий закон, який нормував взаємовідносини між армією, Директорією й урядом. Між іншим, постановою цього уряду були скасовані уповноваження членам Директорії Макаренкові та Швецеві і їх викликано для праці на Україні. Але вони не повернулися.

Один з учасників Зимового походу в 1921 р. у “Вільній Україні” (Львів) так характеризував той період:

“Період між 6 грудня 1919 р. і 6 травня 1920 р. був огневою пробою гасел Української Народньої Республіки. І коли армія, борючись за ідею визволення, за незалежну демократичну республіку, півроку змогла держатися в запіллі у ворогів і не розпалася, а навпаки, зміцнилася, пронесла успішно свою ідею через всю Україну, то це показує на велику піддержку народу, який цю армію зодягав, годував і всякими способами їй допомагав. Недаром у всіх учасників цього українського “Анабазису”, при згадці про похід 6-го грудня, молодим огнем сіяють очі: то незабутні картини святочної зустрічі **свого** війська **своїм** народом встають в їх пам’яті.

“Армія побувала в багатьох містах і селах України, і це було реальним доказом живучости української ідеї. Вона була ферментом відродження і боротьби українського народу за визволення з-під окупації. І не дурно цей фермент “бродив” у розбурханій стихії українських народніх мас. Він допоміг кристалізації державно-політичної думки серед них.

“В цьому полягає історичне значення цього багатого на революційні події періоду.”

Коли, по приїзді до Вінниці із Зимового походу І. Мазепа довідався, що договір з Польщею заключений з недодержанням вище згаданих 15. XI. 1919 р. урядових директив, він у повному складі демісіонував. Новий уряд склав В. К. Прокопович.

Свої спогади про Зимовий похід І. Мазепа закінчує такою оцінкою діяльності С. Петлюри⁶¹⁾:

“Поza всякими неуспіхами і навіть помилками (кожному трапляються невдачі і ніхто не гарантований від помилок) С. Петлюра, якому доля судила стати на чолі великого визвольного руху молоді української нації в р. 1919, лишитья **історичною постаттю, бо своєю вірою в перемогу, своїм завзяттям, непохитністю щодо основної мети — здобути незалежність України — він безперечно цього заслужив.**”

---

⁶¹⁾ І. Мазепа. “Творення держави”. Збірник пам. Сям. Петлюри. Прага. 1930. Ст. 75.

7. 3-ій похід на Київ.

Прибувши до Варшави, С. Петлюра розпочав заходи про формування нових частин української армії і шукав спільників для продовження боротьби з російським окупантом. Європа тоді прагнула спокою після 1-ої світової війни за всяку ціну. В Польщі головою держави був маршал Йосип Пілсудський — польський соціаліст, але непримиримий щодо зазіхань Росії. Він цю державу зміряв від Варшави до Камчатки і ментальність росіян знав добре. В оцінці як чорно-білих, так і червоних росіян Пілсудський сходився з Петлюрою. Отже ці два мужи могли бути спільниками. Пощастило добитися можливості формування 2-ох українських дивізій: 3-ої Залізної та 6-ої Січової. До праці приступлено в лютому 1920 році.

3-тю дивізію формував ген.-штабу полковник О. Удовиченко в Кам'янці-Подільському. 6-а дивізія формувалася під керуванням ген.-штабу полковника Безручка в Бересті. У кадри 3-ої дивізії увійшли ті, що з будь яких причин не змогли взяти участі в Зимовому поході. Вони залишилися на окупованих поляками українських землях. Частина перейшла і з уже окупованих москалями. Ці кадри склали добровольці, — мобілізувати на окупованих польською владою українських землях не дозволялося. Січова 6-та дивізія постала з тих українських вояків, що опинилися в польських таборах, а тепер заявили бажання знову піти в українську армію. Примусу їй тут не було жадного.

Після довгих обговорень і обміркувань українська делегація підписала 21. IV. 1920 р. військовий договір з польським урядом у Варшаві. Цей договір ніколи не був ратифікований ні Україною, ні Польщею. Вже у вступних переговорах українська делегація не дотримала директив, які вона одержала від уряду Української Народньої Республіки, що їй були дані 15 листопада 1919 р. Згідно цього договору відступлено Польщі більші, ніж дозволялося частини території України, а найголовніше, що згідно з цим договором похід на Україну мав відбутися з участю польської армії. У той час усі соціалістичні українські партії були проти закликання будьяких чужоземних сил. Ці ж партії психологічно опанували українське селянство. Не рахуватися з такими настроями було небезпечно.

З другого боку здавалося ж, що нарід так недавно гноблений тими ж таки росіянами, толерантно віднесеться до

свого знедоленого сусіда. Постановня України було вигідним, навіть необхідним, для польської держави. Остання могла покладатися в боротьбі з Росією лише на сконсолідовану потужну українську державу. Польські політики, на жаль, тоді, а в більшості ще й тепер, будують свої концепції без української держави, або з відновленням слабенької України. За таку короткозорість керівники Польщі після нецілих 20 років заплатили втратою своєї державности, а по 2-ій світовій війні ще й фізичним нищенням свого народу.

3-ій похід на Київ розпочався до повороту української армії із Зимового походу. Сформовані 3-тя й 6-та дивізії спершу брали участь у боротьбі проти росіян у складі 3-ої польської армії (6-та дивізія) та 6-ої (3-тя дивізія). Бої армії ген. Омеляновича-Павленка в запіллі російської советської армії та численні повстання дуже сприяли рухові української і польської армій. Найліпше організовані повстанці були в Таращині, що утворили Таращанський Кіш з 2-ма тисячами багнетів та кінний полк ім. гетьмана Мазепи. Варто зазначити, що саме цей район у 1918 р. постачив кадри для советсько-соціалістичної червоної Таращанської дивізії. Тепер таращанці очунали від советської отрути й завзято билися проти росіян. Недобитки цього Коша пізніше приєдналися до регулярних частин української армії.

8. V. 1920 р. польська армія з 6-ою українською дивізією здобула Київ. С. Петлюра по-третє увійшов в столицю України, золотоверхий Київ. Однак і на цей раз події набрали несприятливого для української справи ходу. На великому терені України, від західних меж її до Києва, за виключенням кількох повітів на Поділлі, замість російської советської окупації, настала польська. Ні однієї української військової частини на цьому терені не було сформовано. Лише 3-ій дивізії було дано змогу зробити мобілізацію, але в прифронтовій смузі — в Могилівському й Ямпільському повітах, а в Кам'янецькому і в Новоушицькому було заборонено. Щоправда, пізніше було сформовано ще 3 дивізії. Польща не була зацікавлена в створенні належної сили України. У неї були свої окремі наміри й комбінації. Отже не диво, що через місяць, 10. VI. 1920, Київ знову був залишений ніби через прорив польського фронту кіннотою Буденного.

Перебуваюча на фронті в безупинних боях перевтомлена українська армія з Зимового походу, реорганізувалася в дивізії три бригадного складу, а бригади з три курінним

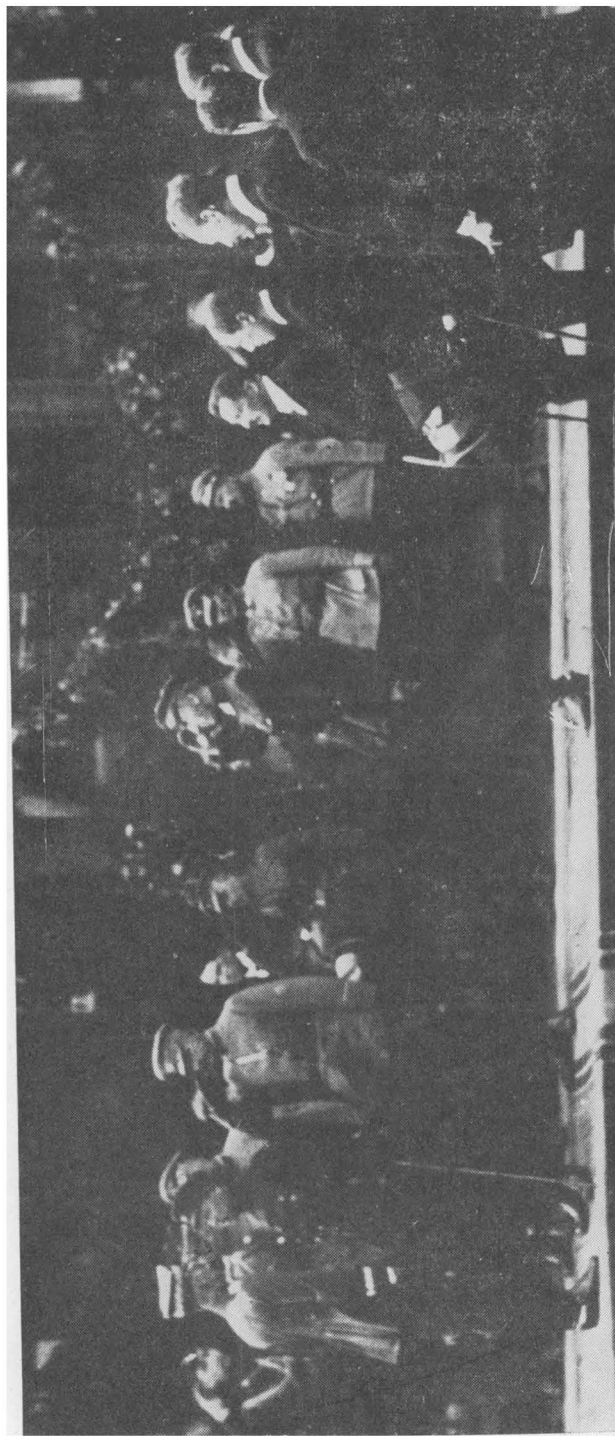
(батальйонним) складом. На кінець липня 1920 р. боєвий склад усієї української армії мав: 10 тисяч багнетів, 4 тисячі шабель, 600 кулеметів, 60 гармат, два панцерники (“Кармелюк” і “Запорожець”) і одну юнацьку школу. Кількісно армія все ж потроху зростала. Найбільшого зросту вона досягла в листопаді 1920 року, коли мала 50 тисяч вояків. Зростання осягнуто мобілізацією в кількох повітах Поділля. Але лихо було в тому, що для мобілізованих вояків бракувало зброї. Поза цим були ще запільні частини, як бригада польової жандармерії, корпус охорони кордонів тощо.

З відворотом від Києва (10. VI. 1920) українська армія все більше відсепарувувалась від польської і одчайдушно билась з росіянами. Але присутність польської армії дуже знеохотила населення, але в окремих випадках стріляло до польських частин. За цей союз особливо незадоволене було населення Галичини.

У липні 1920 р. до українського уряду прибула від уряду республіки “Кубанський Край” делегація в складі: І. А. Білого, І. В. Івасюка і П. М. Сулятицького. Вона з уповноважень уряду в.о. Кубанського Військового Отамана й голови уряду В. Іваниса підписала з делегацією С. Петлюри та його уряду (А. М. Лівіцький, С. П. Тимошенко та І. А. Феценко-Чопівський) умову, на підставі якої Україна й Кубань взаємно визнавали їх незалежність і зобов'язувалися у всьому допомагати одна одній. Так і 3-тя частина території, що заселена вбільшості українцями, території кубанських козаків, бодай формально увійшла у зв'язок з матір'ю Україною. Сталося те пізно, коли армії обох держав були на вичерпанні, але так намітилася ще за С. Петлюри і ця стежина до об'єднання.

Коли заламався польський фронт, то українська армія заступила шлях червоним росіянам на Угорщину й Чехо-Словаччину. Займаючи двохсоткілометровий фронт на ріці Дністрі, українська армія не допустила червону армію в названі держави. На цьому відтинку фронту большевики вели вперті атаки, але вони всі розбились об загартовані шерехи української армії. При відході червоних росіян до Варшави 6-та січова стрілецька дивізія ген-штабу полковника Безручка заступила собою на головному відтинку вступ до Варшави (відоме “чудо над Вислою”).

До половини вересня 1920 р. польська армія оправились від прориву її фронту червоною кінною армією Буденного і знову побідно пішла наперед. Але тепер уже поляків Київ

Генерал Шольської дивізії Рідз-Смігли (пізніше П. маршал) здає рапорт С. Петлюрі на
Київському дворці після 3-го заняття Києва у р. 1920.

не цікавив. Українська ж армія сама зайняла майже все Поділля і в цій частині переводила мобілізацію. Населення охоче йшло до мобілізації і армія скоро зростала. Лихо було в тому, що українська армія не мала матеріяльних засобів для задоволення мобілізованих ані одягом, ані харчами. А найголовніше, не було зброї, ні набоїв. “Союзнаця” ж Польща помагати не хотіла.

Скоро польський уряд почав у Ризі переговори з большевиками, ігноруючи підписаний договір з урядом С. Петлюри. 18. X. 1920 р. скінчилися бої між поляками й росіянами. Ще більше місяця билася сама українська армія проти все зростаючої червоної російської армії, що звільнилася з польського фронту, а трохи згодом і з фронту Добармії ген. Врангеля. При цьому боротьба йшла на вузькій смузці української землі.

21 листопада 1920 р. українська армія змушена була перейти на терен української Галичини, перебривши річку Збруч. Заціпивши зуби, українські вояки здали зброю вчорашньому союзникові — Польщі. Знедолені війська України обеззброєні пішли до таборів інтернування. Уряд Української Держави і її Президент і Головний Отаман С. Петлюра перейшли на азиль, до якого їх прийняли Польща й інші держави. Та не заламалася віра в С. Петлюри і його війська в прийдешнє воскресіння України.

Договір Польщі з Союзом Советських Республік, у тому числі й з Советською Україною, зроблений у Ризі, автоматично ліквідував нещасливий договір С. Петлюри з Польщею з дня 21 квітня 1920 р. підписаний у Варшаві. Про анулювання останнього заявила ще й спеціальна делегація уряду Української Народньої Республіки на чолі з сенатором С. Шелухином. Заяву про уневажнення Варшавського договору повторено ще й 16 липня 1948 року на відкритті першої Сесії Української Національної Ради в Європі.

VIII. ПИТАННЯ МЕНШОСТЕЙ В УКРАЇНІ.

Чисельно помітні меншості в Україні творили: євреї, поляки й росіяни. При цьому дві останні мали за собою-захист держав Польщі й Росії. Євреї тоді ще власної держави не мали і цілковито залежали від ласки адміністрації держави, де вони мешкали.

За царату євреї в Росії були обмежені “смугою осілості”. До шкіл їх приймали в певнім відсотку, до військових шкіл не впускали. Найбільше євреїв мешкало на Україні, складаючи тут коло 10% населення. Євреї займалися торгівлею, промислом і дрібним ремісництвом. Євреї-хлібороби зустрічалися рідко. Росія і Польща євреїв упосліджували. Польські магнати й узагалі шляхта та ксьондзи погордливо й зневажливо відносилися до євреїв, як до нижчої раси. Таке зневажання підхоплювали і ширші маси. Поглузувати над євреєм було звичаєм і якимось “лицарством” у поляків.

За імперії в Україні євреїв роблено “жертвними козлами”. У цій поліційній державі на євреїв завжди перекладали вину за тяжкий політично-економічний стан і всілякі інші невдачі. Проти євреїв підтримувався сталий державний терор серед темних мас. Створювалася опінія, що євреї особливо шкідливі “інородці”. Наміреним обмеженням поселення євреї були скупчені на релятивно малій території України. Це ж сприяло незадоволенню мас за “єврейським засиллям”. Взагалі панування російської адміністрації над різними народностями базувалося і на цькуванні однієї національності на другу.

Прибуваючи в Україну здебільшого з Заходу (Середземно-морського побережжя, Еспанії, Німеччини), євреї уже мали високу європейську культуру. Вони переважно були добре вишколені в торговельно-фінансовому ділі й зуміли організувати різні підприємства. За польського панування євреї здебільшого надавалися на ролю довірених польських господарів, їхніх відпоручників та всіляких управителів. Незадоволення панами-володарями маєтків насамперед направлялося на їхніх відпоручників, виконавців, якими були майже виключно євреї. Через це в часи повстань українського народу, в періодах національно-соціяльних рево-

люцій народній гнів спрямовувався не тільки проти панів, а і проти їхніх прислужників та попихачів-евреїв. Останні в ролі управителів, орендарів тощо були ближчі до населення, ніж пани, що при небезпеці частіше втікали. Євреї ж відповідали і за панські вчинки. Очевидно, що тут спеціально расової чи релігійної ненависти в українського народу до євреїв не було.

Як зазначає єврейський письменник І. Чериковер⁶²), “Стихийне бунтівництво виявилось найбільше властивим українському селянству не стільки по прикметах його характеру, що викувався в козацькій і запорізькій вольниці 16—18 років, оскільки через соціально-економічні умови, в яких український нарід перебував до останніх літ. Ніде в Росії не було таких велитенських і багатих поміщицьких володінь, як на Україні. Ніде, з другого боку, не було такого земельного утиску, як серед українських селян. Малоземелля і безземелля почувалося тут гостріше, ніж де-то не було. За даними сільсько-господарського перепису 1910 року поміщикам в українських губерніях припадало 1/5 цілої площі посіву. В той час для цілої Європейської Росії ця доля дорівнювалася лише 1/10. У висліді багаті хлібородні українські губернії... давали надмір селянського населення і дуже великий відсоток переселенців. Український селянин залишав свій край, шукаючи землі в Сибіру, середній Азії, почасти на Дону й Північному Кавказі. За даними “Статистических сведений по земельному вопросу в Европейской России” за 20 років, з 1885 р. до 1904 р., четверту частину всього переселення до Азійської Росії дали **три** українські губернії — Полтавська, Чернігівська і Харківська. Вони втратили коло 5 чоловік на кожну 1,000 душ сільського населення. Загальна ж втрата по 50 губерніях Росії дорівнювалася тільки 1,4 на 1,000”. Такий стан не міг не викликати незадоволення українського селянина проти чужинців, що осідали на його землі.

1. Погроми на Україні за імператорів.

У Росії антисемітизм був відомий і в далеку давнину, як історичне явище. У році 1563 (за царя Івана Грізного), займаючи м. **Подолицьк** у Білорусії, росіяни зіткнулися з єврейським питанням. При цьому росіяни Івана Грізного, згідно зі старими хроніками (“Memorabilis et perinde stupenda de

⁶²) І. Чериковер. Антисемитизм и погромы на Украине 1917—1918 гг. 1923. Ст. 81.

crudeli Moscovitarum Expeditione naratio”), дали місцевим євреям вибір: або вихреститись, або згинути. Тоді знищено — четвертуванням, або топленням в р. Двіні — 20,000 євреїв. Дореволюційні російські режими не знали іншої розв’язки єврейського питання, більші або менші погроми.

До революції в Росії погроми відбувалися періодично і за певним шабльоном. Переважно погроми організувала сама влада, а в усякім разі вона їм не перешкоджала. Звичайно вигадувано якийсь “бойовий, погромницький клич”. Потім переводилася жвава довша, чи коротша агітація. Далі відбувалася патріотична маніфестація, перед якою відправлявся молебінь. У маніфестації брали участь переважно деклясована міська біднота, до якої домішувалися кримінальні злочинці. Маніфестацію провадили іменем патріотичної організації, як от: “Союз Руського Народу”, “Союз Архангела Михаїла”, “Союз двохголового орла” тощо. Маніфестанти несли звичайно ікони, хоругви, портрети царя, цариці, або й ще когось з царського дому. Керував маніфестацією перебраний поліцай чи жандарм. Після молебня виголошувалася проповідь про “інородчеське за-силля й загрозу православним людям”. “Вождь” такої маніфестації починав з биття вікон в єврейській крамниці і грабунку її. Євреїв, що підверталися при цьому, били, а часом і вбивали. Поліція у такий мент зникала, або удавала, що нічого не помічає. Головна вона пильнувала, щоб маніфестація не набрала якогось політичного характеру. Так розбивали одну по одній єврейські крамниці, а потім переходили і до приватних єврейських мешкань. Такий огидний розбій тягся години, добу, а часом і декілька днів. Розграбовували і нищили маєток головно бідних верств євреїв.

Селянство, як правило, участі в погромах не брало. Але різні агенти, часом вислані самою владою, намовляли селян їхати до містечка, чи міста возами й пожититися викинутим “невідомо чиїм” майном.

Коли влада вважала, що євреї “вже досить провчені”, погром припиняли й заводили “порядок”. Винних в урядженні таких огидних погромів влада майже ніколи “не знаходила”. Через те ж, що погроми переважно відбувалися в українських містах чи містечках, то вони плямували і українську людність.

Особливо погромну діяльність виявив царський міністер внутрішніх справ Плеве та його співробітники. Погроми в Го-

мелі, Смілі, Кролевцю, Києві, Ніжині, Кишиневі і т. д., що супроводилися не лише грабунками, а й вбивствами, належать до організованих з участю поліції. Незначний спротив тодішнім погромам був достатнім, щоб запобігти їм. Про це так переповідає А. Марголін⁶³): “Лубни виявилися одним з небагатьох міст Полтавщини, де не було погрому. Це пояснюється тим, що лубенська міська Дума на чолі з головою Г. К. Взятковим завчасу утворила “Комітет оборони”. До нього вступили: сам Взятків, брати Шемети, А. М. Лівницький (теперішній президент екзильного уряду України), від євреїв Я. О. Коганов і інші. Комітет створив спеціальні загони оборонців, встановив варту і т. інше. І Лубенське єврейство жахіття погромів не зазнало. Але прокурор притяг членів комітету до відповідальності, що вони готували замах проти державного устрою. В суді цю справу досліджували цілий місяць. При цьому в першій інстанції Взятков, один Шемет і Лівницький були визнані винними. Лише друга інстанція суду їх виправдала.”

У 1911 р. було вигадано спеціальну дуже голосну справу ніби ритуального убивства хлопчика Ющинського, якого нібито забив єврей Бейліс. Над останнім відбувся, на цілий світ голосний, судовий процес. По довгому розборі з великою кількістю експертів і оборонців Бейліс був оправданий. Нитки ж цього вбивства тяглися до підпілля “Двохголового Орла”, які розплутувати припинено.

2. Погроми за Тимчасового Російського Уряду.

Антисемітська агітація в Україні почалася майже від виходу 2-ої революції, уже десь у березні й квітні 1917 року. На ґрунті зростаючої анархії, харчових утруднень, нестачі товарів, швидко зростаючої дорожнечі спантеличені міщани обвинувачували євреїв. Все лихо вони знаходили в євреєві-крамарю, євреєві-спекулянтові, євреєві-політичному діячеві, євреєві, що працював в міському уряді, міністерстві, комісаріяті, що став міліціонером. Взагалі єврей за думкою реакціонерів набув через край прав від революції. До того ж він розпоряджає всіма запасами товарів і харчових продуктів.

Перші вістки про антисемітську пропаганду з'явилися в початках 1917 р. в Полтаві на сторінках “Известий Пол-

⁶³) Арнольд Марголін. Україна и политика Антанти. Берлін. 1922. Ст. 25, 26.

тавського Совета рабочих и солдатских депутатов” (ч. 7, 1917). За Полтавою агітація почалась на Київщині у Василькові, а в Брусиліві навіть зроблено спробу погрому, який відразу спинила міліція. В селі Сніжки, Таращанського повіту, пустили чутку, що єврейка з ритуальною метою “виточила кров” з християнської дівчини. В самому Києві почалася погромна агітація також рано і до червня так посилювалася, що 24. VI. для обговорення скликано спеціальні засідання комітетів партій та місцевих громадських організацій. В Одесі агітація реакціонерів почалася також уже в березні. В квітні комісар Тимчасового уряду Л. Веліхов заявив представникам преси, що небезпека погрому тимчасом ліквідована. Однак, як зміняться обставини, то ексцеси можливі. В Балті погромні ексцеси стримані висилкою туди 100 салдатів з кулеметами. В Тирасполі розкрили спробу інсценувати ритуальне вбивство. В Житомирі юрба жінок робила обшuki за харчами в хатах євреїв. У Олександрівську (Катеринославництва) юрба напала на єврейські крамниці й почала погром. 2. VI. в м. Катербурзі (на Волині) спалахнув погром⁶⁴).

Найбільшу роль в політичній дезорганізації держави у той період відіграв катастрофальний розвал армії. На Україні в 1-ій світовій війні припала найдовша лінія фронту: південно-західній та румунський фронти. Літом 1917 р. фронт з Галичини посунувся на Волинь і Поділля. Після поразки під Тернополем дуже прискорився розвал російської армії. Большевицька примітивна агітація серед салдатів мала надзвичайний успіх. Перемучені й здичавілі салдати стали самовільно кидати фронт. Відбувалася самовільна демобілізація, відкрита дезерція, утікання в запілля.

По шляху салдати громили поміщиків і містечка. Розбивали гуральні і розграбовували різні склади держави. Стихія розбою і протестів часом перетворювалася у п'яні погроми й дикі звірства. Відступаюча з Галичини російська армія розгромила м. Тернопіль і Калуш. При цім були грабунки, насильства й убивства здебільшого єврейського населення. По наказу командуючого армією за ці погроми розстріляно 14 салдатів. Як зазначає Чериковер⁶⁵), “Україна була лише територією, де погроми дістали своє хрищення. Учасниками ж погромів були не вихідці з України, у всякому разі не

64) И. Чериковер. Цитована праця. Ст. 30, 31.

65) И. Чериковер. Цитована праця, ст. 50.

лише вони, а взагалі російські салдати. Волинь і Поділля стали театром військових дій російської армії.

Далі згаданий автор наводить ще такі характеристики положення в Україні: “З фронту цілими масами рушили дезертири. Змучені й озлоблені своїми стражданнями в пеклі війни, вони страшною темною силою пішли по краєві. Переповнювали залізниці, збільшували нелад і часто свою злобу й розпач виливали на невинних . . . На Полтавщині поставили непорядки й погроми, які чинили салдати. Такі ж повідомлення подав комісар з Поділля⁶⁶) . . . Особливо в тяжкому положенні опиняється єврейське населення. Люди в салдатській уніформі грабують, громлять та підпалюють. Страхіття не до опису. Салдати в цій місцевості називають себе большевиками. Вони творять жах і посилюють анархію. “Це не наше, ми не українці” — говорять ці бандити.

І. Х. 1917 р. командував південно-західнім фронтом видав наказ, в якому підкреслювалося, що “Ушицький, Могилівський, Літинський, Лятичівський, Староконстантинівський, Із'яславський, Острозький і інші повіти стогнуть під напливом розпропагандованих банд⁶⁷) . . .”

Перший зорганізований погром у широкому розмірі на Україні перевів російський Другий Гвардейський Корпус, який на Поділля випалив та пограбував 17 українських сіл⁶⁸).

У Києві в той час російські монархісти ширили антисемітські проклямації, в яких говорилося: “Проснись, русский народ! Недавно светило солнышко, в Киев приезжал русский царь, а теперь всюду жидаы. Спросим это ярмо, мы не можем этого терпеть. Они доведут родину до гибели. Долой жидов. Соединись, русский народ. Дайте нам царя⁶⁹)!”

30. IX. в Острозі (Волинь) тамтешній полк розгромив і розграбував всі єврейські крамниці й хати, багато попалив і вбив декілька євреїв. 6. XI. в Ямполі (Поділля) група салдатів і селян під проводом матроса підпалили єврейські хати і 4 євреїв убили. Погромщики з Ямполья напали на Томашполь. У Овручі (Волинь) 16. XII. салдати 265 полку вночі підняли по вулицях стрілянина, а на ранок більше 60 єврей-

⁶⁶) И. Чериковер. Цитована праця. ст. 51, 52.

⁶⁷) “Киевская Мысль” 10, X. 1917, приказ за ч. 1021.

⁶⁸) В. Кедровський. “Борьба з погромами на Україні”. “Свобода”, 1933. Нью-Джерзі.

⁶⁹) “Разсвет” , ч. 9, 6. IX. 1917.

ських крамниць були розграбовані. У Сквирі (Київщина) юрба салдатів 23. X. під час ярмарку вчинила погром, грабуючи єврейські крамниці й хати та побивши багато євреїв. Присутній при цьому військовий патруль і міліціонери спокійно на все дивилися, не пробуючи припинити безчинства. 19. XI. салдати зробили погром з людськими жертвами в Монастирищі на Київщині. При кінці листопада салдати з місцевими великоросами в Единці (Поділля) тиждень громили всі єврейські крамниці й мешкання. 267 запасний полк та 288. Пермська дружина I. XII. учинили погром в містечку Деражня (Поділля) (місце їх постою). Протягом тижня 284 запасний полк двічі урядив погром в Рибниці (Поділля)⁷⁰).

На всю цю зростаючу анархію й погромні ексцеси Центральний Тимчасовий уряд в Петербурзі довго не звертав уваги. Він ніби не помічав, що творилося навколо. Проти погромів видали накази деякі військові начальники, як місцеві адміністратори та українська влада, як побачимо далі.

Аж 29 вересня 1917 р. відбулося засідання Тимчасового уряду в Петербурзі під головуванням А. І. Коновалова для обговорення неспокійних повідомлень з місць. Нарада прийняла таку ухвалу:

“Анархія зростає. У цілому ряді міст відбуваються великі неприємності й погроми на ґрунті переважно харчових неполадок. Зворушення часто, особливо на півдні, набирають антиєврейського характеру. Помітну роль в керівництві безладом у деяких місцевостях грають діячі “Союзу Русского Народу”, що поширюють проклямації із закликом до єврейських погромів і відновлення монархістичного ладу.

“Місцева влада не в стані здушити так широко розвинуту анархію через відсутність твердої влади. Одною з основних причин останнього є існування у багатьох місцевостях цілого ряду комітетів, що претендують на владу і взаємно гальмують один одного. Урядовий комісар змушений лавірувати поміж протирічними постановами різних комітетів, а це дуже утруднює його працю.

“Такий порядок Тимчасовий уряд визнає недопустимим. Щоб установити єдину владу, рішено потворити на місцях окремі комітети Тимчасового уряду з участю представників місцевих громадських установ. Головне призначення комітетів полягає в здушенні неприємностей. Виконавча влада дору-

---

⁷⁰) И. Чериковер. Цит. праця, ст. 56—59.

чається у цих випадках державному комісару. В місцевостях, де введено військове положення, цю владу виконують представники військової влади. Комісарам доручається уживати всю повноту влади не тільки для здушення безладу, а і для попередження можливих неприємностей.

“У першу чергу намірялось вжити дуже енергійних заходів у тих місцевостях, які охоплені погромним рухом.

Здійснення всіх визначених заходів по боротьбі з анархією рішено перевести негайно через телеграф⁷¹⁾.”

Цю ухвалу Тимчасовий уряд прийняв менше, ніж за місяць до своєї самоликвідації. Очевидно реалізувати свої заміри уряд запізнився. А між тим уряд мав уже в кінці червня постанову Всеросійського З'їзду Советів робітничих і солдатських депутатів. Постанова була така:

“1. Многочисленна безправність євреїв і антисемітське цькування проти них, що служило одним з головних засобів царату в його боротьбі за владу, яка набрала особливо дикого характеру в час війни, — все встигло пустити отруту людоненависництва, ворожості й недовір'я до євреїв у широкі народні маси.

2. Безсила допомогти повороту старого порядку у відкритій боротьбі, контр-революція прагне використати ці темні пересуди мас, відтягнути їх увагу від дійсних причин кризи, що переживає країна, і дати вихід стихійному невдоволенню і глухому бродінню народніх мас у русі, що направлений проти євреїв.

3. Ця антиєврейська агітація, що маскується часто під дуже радикальними кличами, є величезною небезпекою і для єврейського руху в країні, бо загрожує втопити в братній крові всю справу звільнення народу і вкрити революційний рух вічною ганьбою.

4. Через це прямі інтереси широких народніх мас і справа честі революції вимагають від усієї революційної демократії найбільш енергійної боротьби зо всілякими спробами антиєврейського цькування і здушення в зародку всіляких антиєврейських виступів.

5. Всеросійський з'їзд робочих і солдатських депутатів закликає всі місцеві Совети пильно стежити за всякими шуканнями антисемітських груп і агітаторів, вести безупинну агітаційну й освітню роботу поміж самими широкими народніми масами з метою боротьби з антиєврейським цькуванням,

71) “Разсвет”. Ч. 13, 4. X. 1917.

а своєму Центральному Комітету доручає потурбуватися виданням відповідної літератури по єврейському питанню.

6. Посилаючи свій братський привіт єврейському робочому класу, що бореться в загальних революційних шерегах, з'їзд закликає його вселити в єврейські народні маси тверду певність у тому, що вся організована революційна демократія країни встане грудьми на їх захист від всіляких спроб яких будь насильних дій проти євреїв⁷²).

Ця резолюція прийнята одногосно.

Так Тимчасовий російський уряд дуже мало уваги, навіть паперової, уділяв боротьбі з анархією взагалі, а зокрема погромним виступам проти євреїв. Головну увагу Центрального уряду забирала боротьба за владу.

3. Погроми за української демократичної влади.

Відомо, що в Києві було найсильніше кубло погромників та україножерів. На чолі його стояли "славні" на цілу Росію стовпи цареславія: В. Шульгін, Савенко й інші. Ці верховоди-погромники майже на другий день революції почали проти-єврейську погромницьку агітацію. Вони ж вели роботу і проти українства. Тому Центральна Рада на світанку своєї діяльності вже в кінці березня 1917 видала таку протипогромову відозву⁷³):

“До Української Людности.

“Громадяни!

“Всього місяць, як зійшло нам сонце волі. Пригріло й широко розгорнулося народне життя й скрізь кипить робота на добро рідного краю. Радіючи, поспішає кожна чесна людина, щоб і своїх рук до тієї роботи доложити.

“Та не всі радіють волею. Є такі, що їм вона багато вадить. Темні сили, що за старих порядків смоктали вашу кров, не сплять. Вони тільки притаїлися й чекають, поки їхнє прийде. Ці вовки прибралися в овечу шкуру, але вони вже й тепер показують свою вовчу думку й свій вовчий зуб. Вони сіють непевні поголоски, ширять брехливі чутки, закликають до насильства. Нишком серед ночі гострять ніж на брата.

“Вони кажуть вам, браття, на Великдень узяти хреста й з хрестом у руках чинити грабїж та розбїй іменем Христа,

---

⁷²) “Разсвет”, Ч. 1. 9. VII. 1917.

який велів усіх людей любити. Вони кличуть проливати кров таких як ми людей, наших братів. Підшиваючись під дорогу нам волю, вони підбехтують вас на сусідів — закликають до погромів. “Нема гріха в крові німецькій, не буде теж і в крові жидівській” — Оцим огидним закликком сквернять вони велике християнське свято наше.

“Люде добрі! Громадяни!

“Хай по їхньому не буде. Не йміть віри цим вовкам в овечій шкурі. Не слухайте їх брехонь та підмов. Вони хочуть серед нас кинути вогонь ненависти, щоб видерти в нас волю й долю нашу та знов вернути своє панство. Коли ми встанемо один на одного, прийде наш ворог лютий, старі порядки, і знову убере нас у те ярмо, яке ми скинули. Цього тільки й хочуть оті люди, що іменем Христа кличуть нас на розбій, на зваду й на кров.

“Браття!

“Стережіться цих лихих людей. Не дайте їм вернути давне лихо. Не слухайте облесливих їхніх слів. Голос у них **янгольський**, та чортову думку таять вони в чорних душах. Скиньмо ж усяку полуду з очей своїх і скажім цим чорним душам:

“Гетьте зі своїми брехнями! **Не на те взяли ми волю, щоб різатись та розбивати, а на те, щоб усім людям на нашій землі стало жити краще.** І хто підмовлятиме нас на лихо, відповімо їм словами Шевченка:

“Схаменіться, будьте люде,

“Бо лихо вам буде!”

“Українська Центральна Рада⁷³⁾.” (Підкреслення у відозві).

Цю відозву Центральна Рада видала на зорі свого життя, ще тоді, коли в її складі не було представників меншостей. Видала без будь-чийого домагання, чи прохання. Свідоме українство відразу до всіх меншостей, у тому і єврейської, поставилося толерантно, як до рівноправних громадян.

Українці, як більшість на власній землі, вважали за свій святий обов'язок забезпечити права й вільний національно-культурний розвій усім народам, що заселяють Україну. Ніколи ні в українській літературі, ні в партійних чи інших організаціях, навіть не підносилося питання, що якійсь на-

⁷³⁾ В. Кедровський. “Боротьба з погромами на Україні”. “Свобода”. 1923.

родності України треба обмежити волю чи права. Починаючи від Котляревського, вся українська література завжди толерантно, навіть з любов'ю ставилася до всіх поневолених Росією народів. Спеціально до євреїв був вироблений надзвичайно прихильний сантимент. Такі корифеї української літератури, як Франко та Коцюбинський присвятили євреям деякі твори, які є перлинами не лише в українській, але й у світовій літературі.

Треба брати на увагу також те, що на Україні національні установи поставали самочинним порядком. Першу їх чинність Центральний уряд у Петербурзі ігнорував. Україна довго з погляду Петербургу була лише "Півднем Росії", що не посідав жадних відмін від решти держави. Хоч спостережливий Черіковер зазначає⁷⁴): "Що Україна не була, в соціально-політичному і культурному відношенні звичайною частиною країни, звичайним "півднем Росії" — це стало очевидним зараз же після лютневої революції. Революція тут складалася цілком інакше, ніж в останній частині Росії. На арену політичної боротьби несподівано виступила сила, яка була дуже стійка й актуальна, — **національний український елемент** (підкр. автора). Оцим новим фактором визначився увесь хід революційних подій в країні. Уже в березні, зараз після революції, українські діячі утворили в Києві Центральну Раду, що скоро стала революційним парламентом... Центральна рада домагалася спершу визнання автономії України. Разом з тим вона висунула вимогу, нову для руських політичних кіл, федеративної перебудови Росії."

Щоб стати реальним чинником, Центральна Рада мусіла спершу легалізуватися. Вона мусіла домагатися від Петербургу визнання її, як краєвої влади. Таке домагання Центральна Рада, відбувши 6—8 IV. 1917 Всеукраїнський Національний Конгрес, поставила в травні перед Тимчасовим урядом. Вона вимагала признати її за Краєву владу в межах 12 губерній з українським населенням. До цього додано вимогу про необхідність організації окремих військових частин у складі загальноросійської армії. Проти цих вимог Центральної Ради були загально-демократичні та революційні російські організації (особливо в самому Києві, серед діячів якого було багато й євреїв).

Як уже згадувалось, 22 травня 1917 року у Києві відбув-

---

⁷⁴) И. Чериковер. Цитована праця, ст. 33.

ся 1-ий Всеукраїнський Військовий З'їзд, на якому було 1,000 делегатів від мільйона фронтового вояцтва. Це була перша могутня демонстрація пробудження українського козацтва. На З'їзді були заяви гострого незадоволення чинністю Тимчасового уряду. Але виступи Винниченка, Грушевського й Петлюри внесли заспокоєння. Російська демократія трохи заметушилася від промов на З'їзді. Вона все ще вважала Україну звичайною частиною Росії. З'їзд лишив по собі ексекутиву "Генеральний Комітет". Його очолив С. Петлюра. Ген. Комітет провадив лише культурно-організаційну працю без жадного втручання до околишніх подій.

18 червня 1917 відбувся 2-ий Всеукраїнський Військовий З'їзд, що його скликав С. Петлюра, всупереч суворій забороні військового міністра О. Керенського. Учасників наказано віддавати під військово-польовий суд. На цьому З'їзді психологічно підготовилася ідея незалежності України. Вислідом того З'їзду був проголошений 23. VI. 1917 1-ий Універсал Української Центральної Ради. У ньому декларувалося: "Хай буде Україна вільною..." але "не одділяючись від усїєї Росії, не розриваючи з державою Російською." Далі: "Тимчасовий уряд Російський відкинув всі наші домагання, відштовхнув протягнуту руку українського народу. Уряд (російський) не встані створити для нас правопорядок, віднині ми самі будемо творити наше життя" і т. д.⁷⁵).

Одночасно з 1-им Універсалом Центральна Рада обрала і виконавчий орган — Генеральний Секретаріат, який грав ролю Краєвого Українського уряду. Військовим секретарем обрано Симона Петлюру. З того, власне, часу (кінця червня 1917) частину відповідальності за події на Україні прийняв на себе український секретаріат. Після 2-го Всеукраїнського З'їзду військовий міністер Тимчасового уряду А. Гучков дозволив в окремих випадках формувати українські війська.

Російську демократію 1 Універсал поставив перед фактом народження нової національної сили на Україні. Вона була змушена піти на деякі поступки. В червні-липні 1917 Перший Всеросійський з'їзд Советів робітничих та салдатських депутатів по питанню України "приобіцяв революційній демократії України свою підтримку в здійсненні демократичної автономії України з забезпеченням прав національних

⁷⁵) В. Прохода. "Вождь та військо". Збірник пам'яті Симона Петлюри, ст. 117. 1930. И. Чериковер, цит. праця, ст. 37.

меншин і “висловився за згоду з Центральною Радою. Тимчасовий уряд делегував до Києва трьох міністрів (Керенського, Церетелі й Терещенка). 3-го липня 1917 названа делегація прийшла до згоди з Центр. Радою, що й було опубліковане в урочистім акті Тимчасового уряду та в 2-му Універсалі Центральної Ради. В останньому говорилося: Тимчасовий уряд простягає руку представникам української демократії — центральній Раді.” Генеральний Секретаріят за згодою з 3. VII. “віднині стає носієм вищої краєвої влади Тимчасового уряду на Україні.” Але вироблений Статут Центр. Ради згодом Тимчасовий уряд відкинув, а видав свої “Інструкції 4-го августа”. В “інструкціях” тимчасовий уряд не погодився на поширення України на 12 губерній”, а відвів їй територію лише з 5 губерній. Компетенції Генерального Секретаріату також значно обкраяно. Не дозволено мати секретаріати: військовий, шляхів, закордонних справ, харчовий та пошти й телеграфу. Не зважаючи на таке обмеження, Центральна Рада прийняла до реалізації і такі інструкції. Це була все ж 1-ша “конституція України”, що була погоджена з центральним урядом, як зазначає В. Винниченко⁷⁶).

Одначе відношення між Києвом та Петроградом дедалі дужче загострювалися. Прийняття в жовтні “Малою Радою” постанови про скликання “суверенних українських установчих зборів” особливо загостило відносини. Але до розриву з Тимчасовим урядом усе ж не дійшло, хоч кредити для Секретаріату України Петроград стримав.

Ще у вересні р. 1917 на “З’їзді Народів” проф. М. Грушевський (він і головував) на привітання польського делегата відповів: “Ми, українці, не прямуємо до самостійности... коли Росія є вільною демократичною республікою, ми лишимося вільною автономною нацією у Російській Федеративній Республіці”. Але в грудні, коли вже владу в Петрограді захопили більшовики, той же М. Грушевський, закриваючи 8-му сесію Ради, мусив заявити: “Ми були федералістами, але умови зробили, що ми стали Самостійною, Незалежною Республікою⁷⁷”).

Більшовики до захоплення влади проклямували самостійну Україну, тавруючи Тимчасовий уряд за невизнання цієї самостійности, як контр-революційний та антидемократичний. Однак Совет Народних Комісарів уже в грудні 1917

⁷⁶) В. Винниченко. “Відродження нації”, т. I, ст. 338.

⁷⁷) И. Чериковер. Цитована праця, стор. 43.

пред'явив 24-годинний ультиматум Центральній Раді, щоб вона йому підпорядкувалася. На початку ж грудня большеки скликали Всеукраїнський З'їзд селянських, салдатських і робітничих депутатів. На нього прибуло 2,500 делегатів, але серед них большевиків було лише 60 чоловік. Це був найвиразніше антибольшевицький з'їзд, хоч і ними скликаний. Після такої невдачі большевики скликали окремиї З'їзд Советів у Харкові, обрали на ньому Виконавчий Комітет советської влади в Україні й проголосили Центральну Раду розв'язаною.

Прийняття Тимчасовим російським урядом "Инструкции 4 августа", що обмежувала права й обшир України, викликало протест і з боку всіх єврейських партій, включаючи "Бунд". Представник останнього М. Рафес, найбільший противник федерації, увійшов 3. VI. до складу Генерального Секретаріату, як "секретар контролер". 15 червня 1917 в українському уряді встановлено віце-секретаріат по єврейських справах. Це був перший в історії випадок творення "єврейського міністерства", пише пізніше Чериковер (цит. праця, ст. 67).

20 листопада 1917 Українська Центральна Рада проголосила III Універсал, що починався словами: "Від нині Україна стає Українською Народньою Республікою, не відділяючись від Російської Республіки і зберігаючи єдність її." Далі в ньому була й така точка: "Український нарід, сам довгі роки боровся за свою національну свободу і нині її досягнувши, буде твердо охороняти свободу національного розвитку всіх народів, що живуть на Україні. А тому проголошуємо, що народам великоруському, єврейському, польському й іншим на Україні представляємо національно-персональну автономію." Представники євреїв новим національно-політичним курсом не були задоволені, але все ж універсал привітали всі. Представник "Бунда" А. Золотарев при цьому так висловився: "Коли ми бачимо, що звільнений український нарід дає і нашому народу свободу, ми беремо на себе частину відповідальности за цей акт і від усього серця підписуємось під Універсалом⁷⁸." (Підкреслення автора).

Отже і цей універсал уже за часів советської влади все ж не проголошує відділення від Росії. Однак цей універсал дуже насторожив єврейських провідників. При проголошенні ж суверенних українських установчих зборів російські соціалі-

78) И. Чериковер. Цитована праця, ст. 69.

стичні партії висловилися рішучо проти. А репрезентували ті партії євреї: соціал-демократів (меншевиків) — Балабанов, а соціал-революціонерів — Скловський. Оте приховане незадоволення і репрезентація євреями ворожих російських партій природно викликали в українців якусь до них нехоть.

Та й це ще не все. 22 листопада 1917 на засіданні Малої Ради обговорювалось питання сепаратного замирення з Німеччиною. При цьому всі українці висловилися за прийняття такої угоди, як єдино можливий вихід, а всі євреї й російські партії знову репрезентовані євреями були рішучо проти. Отже масив населення України бачить порятунок у певному акті, а представники коло 10% населення гаряче домагалися накинути свою протилежну думку 90% населенню. Очевидно, що це не могло викликати симпатій до єврейської меншини.

20 січня 1918 був одностайно прийнятий закон про національно-персональну автономію, який євреї зустрінули з надзвичайним ентузіазмом. “Прийнятий нами закон можна рівняти лише з актами великої французької революції. Тоді проголошені права людини, сьогодні проклямовано права націй”, проголосив М. Зильберфарб — генеральний секретар по єврейських справах. Представник “Бунду” М. Рафес так привітав цей закон: “найбільшої ваги акт, якого ще не знає ні одна держава в Європі”. “Стара мрія здійснюється”, пише лідер сіоністів Н. Сиркін. Жидівські діячі з приводу цього закону розіслали вітальні телеграми по всіх осередках: в Петроград, в Америку, в Австрію.

Люди схильні до погромів євреїв не видали б такого високо-гуманного акту, акту, на який не спромоглася ні одна держава світу. А тоді ж у Раді і в уряді вже ролю активного провідника грав С. Петлюра. А на нього, ідейно не залямованого, пізніше посипалися брудні й жахливі наклепи.

22 січня 1918 проголошується 4-ий Універсал, що починався словами: “Віднині Українська Народня Республіка стає самостійною, від нікого незалежною, вільною, суверенною Державою Українського народу...” Цим актом уже проклямувався цілковитий розрив з Росією. З цього моменту провід України відповідає за життя її громадян, в тому очевидно і євреїв.

В час проголошення 4-го Універсалу Україна була в смер-

тельній небезпеці: з півночі сунули большевицькі червона гвардія та червона армія, а з заходу стояв оголений російсько-німецький фронт. Акт про цілковиту незалежність зміцнював внутрішній національний спротив, він давав кожному зрозуміти, що триматися далі федерації шкідливо. Большевики її відкинули, почавши військовий наступ проти України. Проголошення незалежності розв'язувало руки і на німецькому фронті. Це давало можливість безпосередніх переговорів з коаліцією Центральних держав. В. Винниченко так пізніше пояснив проголошення 4-го Універсалу: "Проголошення цієї форми нашої державности (самостійности України) викликалося цілою необхідністю й неминучістю при тій ситуації, яка склалася. Насамперед, оголошення Росією війни Україні само штовхало до розриву федеративних відношень. Українське правительство мало і формальне, і моральне право не вважати себе у зв'язку з тією державою, яка була в стані війни з Україною. Фактично самостійність уже існувала... А що найбільше довершало самостійну форму української державности, так це те, що і Франція, і Англія, і інші держави, нарешті, прислали своїх офіційних представників при Українській Народній Республіці⁷⁹⁾."

4-ий Універсал прийнято лише українськими голосами, бо представники меншин голосували проти (російські меншевики та "Бунд"), або утрималися (російські есери та решта єврейських партій). Таке відношення меншин особливо обурювало українців проти євреїв, яким віддано непропорційно велику кількість (30%) місць у Раді (50 місць в Центр. Раді і 5 місць в Малій Раді). До цього слід додати, що ні один єврей не вступив до соціалістичних українських партій, а в російських їх було повно і вони частіше репрезентували росіян.

Ще більше загострилося відношення до євреїв, коли приступлено до переговорів сепаратного миру з Центральними державами. Боротьбу проти большевиків українці розглядали, як боротьбу національну. "Боротьба, яку ведуть з нами большевики, є боротьба національна. Большевики борються з нами, як великороси," заявив голова українського уряду В. Винниченко на Всеукраїнському З'їзді советів⁸⁰⁾.

Росію ж на мирних переговорах у Бересті репрезенту-

---

⁷⁹⁾ В. Винниченко. Цитована праця, т. II, ст. 231.

⁸⁰⁾ И. Чериковер. Цитована праця, ст. 75.

вали євреї Л. Троцький і А. Іоффе (обидва походженням з України). При цьому Л. Троцький, вимушено признавши незалежність Української Республіки, всіма засобами намагався перешкодити українській делегації заключити окремий мир.

У процесі самої боротьби з Росією було досить багато керівної участі євреїв на боці ворогів. “Міста й містечка України, де євреї склали значну частину, часом переважаючи більшість, ставали головною підпорою большевиків. Більше всього визначалися видатні большевики-євреї в столиці України — Києві (Чудновський — комісар міста, Крейсбер — комісар фінансів, Райхштайн — комісар преси, Шапіро — комісар армії, І. Кулик і інші) і в таких містах, як Одеса чи Катеринослав⁸¹).”

І в таких несприятливих обставинах створена українська влада з самого початку повела боротьбу проти погромів. Її відношення найкраще засвідчив уже цитований не раз Чериковер: “Відношення української влади до насильства над єврейством було спочатку цілком виразне — вона намагалася з ними боротися усіма засобами, якими розпоряджала, як взагалі пробувала спинити анархію в краї. (І. Чериковер, ст. 81).

Після наведеної вже відозви Центральної Ради перший із закликів виступив О. Я. Шульгін — секретар по справах національних меншин. Його заклик був такий: “Із різних місць України надходять сумні відомості про те, що крім звичайних грабунків, підпалів і т. інш. помічаються також спроби зробити єврейські погроми й грабунок єврейського добра. Каригідні агітатори, користуючись темнотою народньої маси, пробують роздмухати почуття національної ворожнечі... всі свідомі українці повинні цілою своєю енергією допомогти Генеральному Секретаріату і місцевій адміністрації в боротьбі проти цього прокляття, яке перейшло до нас у спадщину від царського режиму.

“... Нас пригнічували, але ми нікого не сміємо упосліджувати. Кожний українець повинен пам'ятати, що наша свобода ще не міцна, ми потребуємо як матеріяльних, так і духових сил. Якщо ми припустимо розвинутися національній ворожнечі і єврейським погромам, ми тим самим відштовхнемо від себе цілий народ. Ми цим наложимо темну пляму на

---

81) І. Чериковер. Цитована праця, ст. 110.

наше сумління, і цілий світ стане нас вважати народом, що не вартий свободи⁸²⁾.”

Генеральний секретар у справах національних меншин О. Шульгін.

20 жовтня 1917.

А за тиждень, 27. X. 1917, після цього секретар внутрішніх справ видав таке розпорядження до цілої адміністрації України:

“До Пп. Губерніяльних і Повітових Комісарів.

“В останній час у секретаріят по внутрішніх справах надходять відомості про те, що темні елементи провадять погромну агітацію серед юрби, особливо у дні ярмарків, на базарах та інших місцях скупчення народу. При цьому трапляються випадки, коли така агітація приводила до розгрому крамниць, приватних помешкань, льохів і т. інш.

“Від органів місцевої влади, в особах губерніяльних та повітових комісарів, вимагається зробити розпорядження, щоб у базарні та святочні дні, як також у дні ярмарків посилювати наряди пішої й кінної міліції і викликалися на підмогу міліціонерам військові патрулі. Начальники міліції, в розпорядженні котрих є міська й повітова міліція, — мусять вжити заходів, до користовування зброєю включно, проти порушення ладу і спокою населення.

“Особи, що провадитимуть погромну агітацію, повинні бути затримані і допроваджені до розпорядимости судової влади.

Генеральний секретар внутрішніх справ В. Винниченко⁸²⁾.

Директор адм.-політичного відділу (підпис нечиткий).”

Незабаром після цього, в листопаді, видав відозву проти погромів і анархії С. Петлюра. Вона звучала:

“Я, яко генеральний секретар по військових справах в Українській Народній Республіці, закликаю всіх вас, мої товариші й друзі, в теперішній час до загальної дружньої роботи. Будьте організовані та з'єдинені — всі за одного і один за всіх. Наше військо молоде, воно тільки становиться на ноги, і ви своєю дисциплінованістю доведете, що являєтесь славними потомками великих предків.

“Всі, як один, станьте навкруг Центральної Ради та її Генерального Секретаріату. Не допускайте погромів та без-

---

⁸²⁾ И. Чериковер. Цитована праця, ст. 210, 215—217.

порядків, бо як ви їх допустите, ви ганьбою покриєте славне ім'я українського війська. Ніякі погроми не повинні бути припущені на нашій землі. Я вже викликав українські полки і дивізії, щоб охоронити порядок на Україні. Одночасно з цим я українізую різні частини в тилу: запасні полки піхоти й кінноти, гарматні дружини, саперів і інші батальйони, з метою мати по можливості більше своїх частин. Війська будуть розміщені по цілій Україні, по всіх залізничних лініях і шляхах, аби скінчити з безладом і погромами.

“Знайте, що все це я роблю по уповноваженню нашого правительства, правительства Української Народньої Республіки. Я несу відповідальність перед Центральною Радою, перед Генеральним секретаріатом і перед усім населенням за спокій у нашому краєві. Цю відповідальність я можу нести тільки тоді, коли я буду спиратися на вас, українські салдати.

Генеральний секретар по військових справах С. Петлюра.
15 листопада, 1917⁸³).

Чи міг би видати подібну відозву чоловік, який байдуже ставився до погромів?

Питання погромів самозрозуміло хвилювало тоді єврейські партії і воно обговорювалося на їхніх засіданнях (“Єврейська Народна Рада”). Ця Рада постала при Секретаріаті по єврейських справах із представників партій. 5-го листопада 1917 р. цю Раду повідомлено, що Генеральний Секретаріат разом з Єврейським Секретаріатом, вживають всіх заходів для покарання винних, що багато агітаторів та учасників погрому уже арештовано. Згідно постанови на засіданні цієї Ради, генеральний секретар по єврейських справах, М. Зильберфарб видав таку відозву до єврейського народу:

“До єврейського населення.

“Громадяни-євреї!

“За останній час над багатьма єврейськими містами й містечками пронісся дикий гураган, що лишив по собі сліди жахливих руйнацій. Може здаватися, що повертаються старі часи, коли над нашими головами висів меч Миколая, коли ми всі, наше життя й майно, могло дійсно ставати безкарно здобиччю всякого й кожного.

“Не треба, одначе, забувати, що ціла Росія переживає тепер тяжкі часи, що в житті всіх народів настала велика ме-

⁸³) И. Чериковер. Цитована праця. ст. 217, 218.

тушня, яка сполучається з нещастями й спустошеннями. Війна, яка косить направо й наліво; дорожнеча, предвісниця голодного жаху; спекуляція, ще більше загострююча тяжку нужду бідноти, — все це являється приводом до ексцесів, нападів, грабунків, анархії й погромів взагалі.

“При такій анархії в країні, коли населення виведено з себе й так розбурхано, не дивина, що зла рука може направити маси на єврейські доми й крамниці, у висліді чого виникають спеціально єврейські погроми.

“Покищо ж євреї живуть у сталому страху погромів, що вже само по собі уявляє собою величезне прокляття.

“У дійсності, одначе, небезпека погромів має в українських губерніях менше основ, ніж де б то не було. У всіх губерніях України вся державна влада перейшла до центральної Ради з її власною виконною владою, у вигляді Генерального Секретаріату. І якщо по всій решті областей Росії нема в сучасний мент твердої державної влади, і в багатьох місцях проливається не мало крові, то на Україні влада тверда й міцна. А ця влада прагне тут усіма силами гарантувати й забезпечити порядок і спокій для всіх народностей, що населяють Україну. Генеральний Секретаріат твердо рішив не допускати на території України ніяких безчинств і безпорядків. І ним ужиті всі заходи для того, щоб на Україні не було місця єврейським погромам. Коли ж вони дебудь виникнуть, то в основі будуть ліквідовані.

“Громадяни-євреї, ви не повинні забувати, що в складі Українського Генерального Секретаріату є також Єврейський Секретаріат, до компетенції якого належать всі єврейські справи. І єврейський секретар чуває на сторожі всіх інтересів єврейського населення України.

“Генеральний Секретаріат видав наказ до місцевих влад цілої України ні в якому випадкові не допустити погромів. І коли ви упевнитесь, що явно готується єврейський погром, звертайтеся до місцевої влади і вимагайте ужиття належних заходів. У потрібних випадках повідомляйте про це також мене, генерального секретаря по єврейських справах. У останньому випадку Генеральний Секретаріат уже поклопочеться про те, щоб ваші справедливі вимоги були задоволені: щоб погром був припинений, або щоб він у самому зародку був ліквідований.

“Не втрачайте лише мужности, громадяни-євреї! Гене-

ральний Секретаріят України уживає всіх необхідних заходів з метою захистити ваше життя й забезпечити ваше майно та добробут.

Генеральний секретар по єврейських справах
д-р М. Зильберфарб⁸⁴).

Листопад 1917.”

Серед засобів, що їх ужив український уряд для здушення непорядків, був також проєкт “Особливих нарад” для боротьби з анархією на Україні. Народи мусіли складатися з представників секретаріатів внутрішніх справ, військового, національних віце-секретарів та представників громадських організацій. Комісія була створена, але вона мало допомогла в боротьбі з анархією, що розливалася, як нестримна повінь по країні.

14 грудня 1917 на 7-му засіданні Центральної Ради у звіті секретаря по єврейських справах М. Зильберфарба зазначено, як багато сил і енергії потратив секретаріят на боротьбу з погромами. Секретар звернувся до Ради із закликом приєднатися до цієї боротьби.

На тій же 8-ій сесії голова Секретаріату зазначив: “Генеральний Секретаріят, звичайно, не помирився з цим, кричущим, явищем . . . Але творяться, на жаль, ще більші погроми і якщо прийдуть на Україну большевики, то станеться загальний погром. Цим і пояснюється неможливість ужиття рішучих заходів. З місць забирається все сильне і висилається на українсько-російський фронт для оборони України.” І далі: А іноді вістки про погроми є перебільшеними, і мало-значний випадок видається за погром. До цього єврейський дослідник, Чериковер від себе додав: “До певної міри вірне зазначення, що розміри погромного руху іноді перебільшувалися⁸⁵) . . .”

Соломон Гольдельман, товариш секретаря праці, приводить такий факт: “Якийсь провокатор-большевик прибіг до містечка Мінківці й оповідав там переляканим мешканцям, що власними очима бачив, як українці вирізали всіх жидів у Кам’янці, а тут же приїхав дійсний кам’янчанин і зі здивуванням слухав, як люди брешуть.” Далі цей же автор: “Пізніше я читав в одеській сіоністській часописі “Єврейська Мисль”, як в Кам’янці, при занятті його українцями,

⁸⁴) И. Чериковер. Цитована праця, ст. 218, 219.

⁸⁵) И. Чериковер. Цитована праця, ст. 83, 84.

жидів масами топили . . . в р. Смолчиці, а Вінниця була підпалена з усіх боків і жидів кидали у вогонь живими . . . Аджє р. Смолчиц переходять завше вбрід . . . кури, там навіть ката втопити не можливо; а у Вінниці не було погрому ніколи, за весь час революції. Такі вони ці погромні інформатори⁸⁶⁾!”

28 листопада 1917 на перше запитання в Раді про погроми генеральний секретар по військових справах С. Петлюра сказав: “Погроми припадають на прифронтову смугу, де надзвичайно багато різних запасних військових частин. Ці частини й роблять погроми . . . Розвантаження тилу від байдикуючих запасних частин зустрічало перешкоди бюрократичного характеру, але ця реформа швидко була переведена. Секретаріят буде скоро також мати досить військової сили, за допомогою якої можна буде рішуче боротися з анархією⁸⁷⁾.”

Це не задовольнило євреїв і в середині грудня при 2-му запитанні в Раді про погроми, представник сіоністської фракції Н. Сиркін і таке сказав: “Генеральний Секретаріят в останній час ніби перестав виявляти попередню чуткість до плачу жертв і ніби фаталістично помирився з ними⁸⁷⁾.”

При всіх цих заходах анархізація й непокої ширилися, точилася завзята боротьба за самостійну державу на різних фронтах. Погроми вибухали то сям то там. На інтервенцію єврейських діячів у Таращі (Київщина) губерніяльний комісар О. Саліковський 17. XII. відповів, що “кожноденно одержує масу телеграм про погроми, але допомогти не може, бо в нього нема потрібної військової сили⁸⁸⁾.” Таку відповідь дав ген. Богуславський, коли і до нього звернулися.

Незадовільність безпеки єврейського населення викликала в його діячів думку про організації самооборони. В інтерпеляції в кінці листопада від сіоністської фракції в Раді І. Шехтман зробив таку пропозицію: “З усіх сторін поступають до нас вперті домагання єврейських салдатів, щоб їм було дозволено організувати спеціальні дружини для захисту життя й чести своїх батьків, матерів і сестер . . . Чи не знайде Генеральний Секретар можливим дозволити євреям-воїнам організувати спеціальні дружини для охорони єврейського

86) Соломон Гольдельман. Листи жидівського соціал-демократа про Україну. Матеріяли до історії українсько-жидівських відносин за час революції. Відень 1921. Жидівське видавництво “Гаймон” на Україні, ст. 46.

87) И. Чериковер. Цитована праця, ст. 84.

88) И. Чериковер. Цитована праця, ст. 85.

населення?” На це С. Петлюра відповів, що він у принципі за єврейські дружини, і приобіцяв крім цього в найзагрозливіших місцях розташовувати свої “надійні військові частини⁸⁹⁾.”

Але проти сіоністичної пропозиції тут же в Раді виступили лідери єврейських соціалістичних партій; від “Бунду” М. Рафес заявив, що єврейські військові частини сприятимуть погромам. М. Шац-Анін від “Об’єднаних”, що особливі частини є “проти інтересів і волі народу.” У цьому ж змісті виступила “Народня єврейська партія⁸⁹⁾).

Однак “Союз євреїв-воїнів” у багатьох випадках настоював на організації військових єврейських протипогромних частин. Так, 10—13 X. 1917 на конференції Союзу євреїв-воїнів в Києві положення характеризувалося так: “У Росії в сучасний мент панує юрба. Швидко зростаючий в сучасний момент антисемітизм є психоз товпи. Центральна Рада в боротьбі з погромами є безсила. Червона гвардія також не гарантує дійсного захисту, бо і в червоній гвардії розвивається антисемітизм. Необхідна організація єврейської самоохорони в широких розмірах, самооборони організованої, що викликала б до себе серйозне ставлення.” А на зібранні євреїв-воїнів 19 пішої дивізії в Новосільцях прийнята така резолюція: “Ми, євреї, салдати в окопах, вимагаємо, як від Центральної Ради, так і від центральної російської влади, організації із тилкових частин дружин із салдатів-євреїв і інших націй, що співчувають ідеї оборони беззахистних єврейських мас від погромів. Ці дружини повинні бути озброєні і знаходитися в сталому розпорядженні генерального секретаріату по єврейських справах на Україні, а в центральній Росії у демократично обраних громадах, а потім Всеросійського Єврейського З’їзду⁹⁰⁾.”

Отже самі євреї-воїни констатують антисемітизм не лише серед українців, а і поміж росіянами. Недостатню боротьбу з погромами вони бачать не тільки у Центральній Раді, а і в Тимчасовім російським уряді.

Багато і інших військових з’їздів і конференцій євреїв-воєнків домагалися створення єврейських дружин самооборони. Нарешті був вироблений Устав: “Проект положення про військові загони єврейської самооборони, що розміщені на території Української Народньої Республіки.” Цей проєкт

⁸⁹⁾ И. Чериковер. Цитована праця ст. 85.

⁹⁰⁾ И. Чериковер. Цитована праця, ст. 87.

передали у військовий секретаріят, а цей переслав його у секретаріят по єврейських справах.

Однак Генеральний Секретаріят по єврейських справах поставився до проекту негативно, перебуваючи під впливом лівих єврейських партій. Секретаріят пропонував утворити загони “Вільного козацтва”, маючи для цього 40 єврейських інструкторів. З цього приводу представник секретаріату по єврейських справах І. Хургин висловився так: “Найгірший із палятивів у боротьбі з погромами це виділення окремих єврейських військових частин для охорони єврейського населення шкідливо, як з політичного боку, так і в інтересах фронту⁹¹⁾.”

Таким чином пропозиція сіоністів про утворення спеціальних єврейських дружин для самооборони єврейського населення не здійснена виключно через небажання самих євреїв. Українські провідники, а в тому й С. Петлюра, були за утворення єврейських формацій.

У січні 1918 р. положення з погромами значно погіршало, бо українські військові частини ставали все менше надійними по боротьбі з анархією й погромами. Серед них безугавно працювали агенти большевиків та різні темні, до кримінальних включно, осібники. Вони були пропагандистами й погромів. Саме формування українських частин натикалося на ускладнення.

Українізація армії спочатку полягала у виділенню з дієвих частин лише українців родом. Створювалася у цей спосіб національна, а не територіяльна армія. У ній спершу не було салдатів з національних меншин: євреїв, росіян і поляків. І вже в листопаді 1917 р. поступили до командування українськими частинами заяви від окремих салдат-євреїв, що родилися на Україні. Вони заявляли бажання бути в частинах української армії, як громадяни цієї держави. Однак свої заяви євреї часто супроводили певними вимогами. Так єврейська організація 5-го Сибірського армійського корпусу ухвалила резолюцію, що “факт не прийняття євреїв в українські частин вважає недемократичним і противним принципам національної терпимости, який неодноразово голосила Українська Рада⁹¹⁾.” А євреї-салдати 12-ої пішої дивізії ухвалили таку постанову: “Вітаючи український народ у його національним визвольним русі і Центральну Раду, що проголосила

---

91) І. Чериковер. Цит. праця, ст. 90, 99.

національно-персональну автономію, євреї-салдати вважають одначе, що українізація фронту не є засіб укріплення революції. У випадку, коли частини дивізії українізуватимуться, євреї-салдати, мешканці України, повинні залишитися у своїх частинах. Але пригадують, що ні в яку братовбивчу громадянську війну, що протирічить інтересам революції, вони не підуть...” Така постанова говорила, що салдати-євреї не будуть боронити державу проти кожного ворога. За територіальне формування висловилося і Національна Єврейська Рада⁹²).

Формально перший параграф Статуту української народної армії, що розробив С. Петлюра і затвердила 17 грудня 1917 р. Центральна Рада, звучав: “1. Кожний громадянин Української Народньої Республіки повинен захищати свій рідний край, життя і добробут його мешканців від нападу ворогів⁹³).

Статут ясно говорить про громадян української республіки, а не лише про українців.

Практично ж у салдат-євреїв був особливий сентимент до Росії. Українці здебільшого не йняли віри, щоб євреї захотіли боротися за Україну і проти Росії.

Не ліпше було і з настроями цивільного єврейського населення.

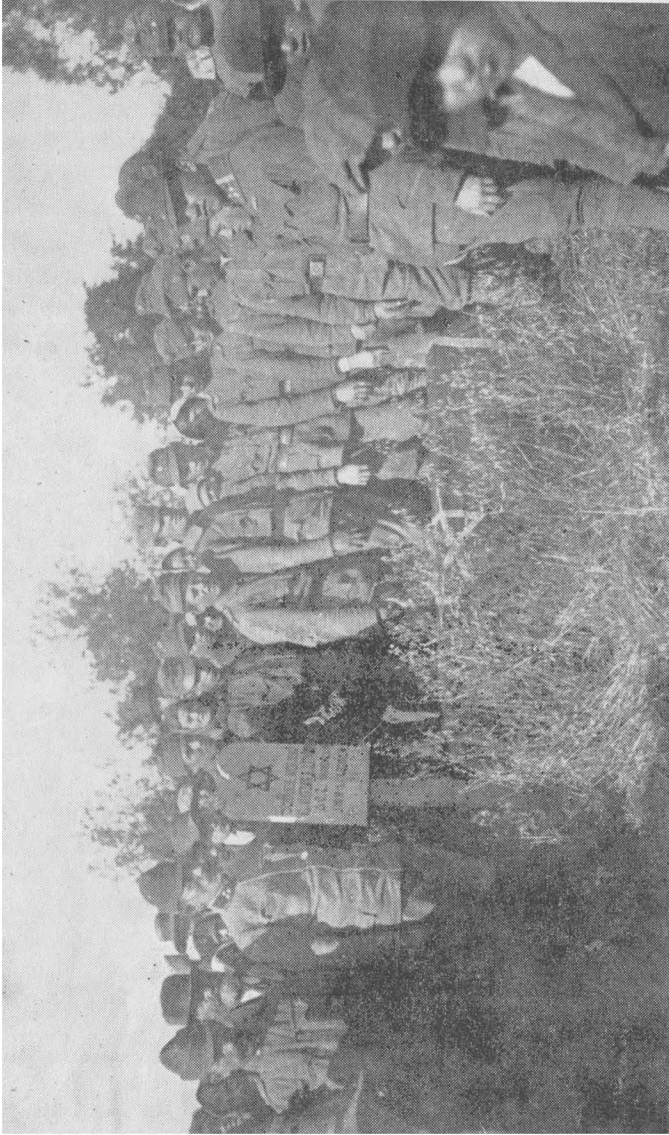
“У перші дні облоги Києва,” пише Чериковер (цит. праця, ст. 114, 115), “в Центр. Раді український с.-д. діяч і міністер М. Порш поставив запитання “меншинам” з приводу їхнього “неутралітету”, а вони від прямої відповіді ухилилися. На очах всіх відбулося розділення робочих і інтелігенції Києва на два табори, не стільки по соціально-класовій ознаці, скільки по національній приналежності: на однім боці утворився антиукраїнський російсько-єврейський табір, на другім — все більше ізолювалися й зменшувалися сили української революційної демократії”. А коли українці вийшли до Житомира, — “ніхто із “меншин не поїхав туди разом з правительством Української Народньої Республіки...”

“Треба признатися, що українська ідея, не зважаючи на підтримку єврейських партій, не проникла в гущу єврейського населення. Побіч партій ще існував простий обиватель, який й відчував до української справи цілком певне недовір’я, а

⁹²) И. Чериковер. Цит. праця, ст. 99, 100.

⁹³) В. Кедровський: “Боротьба з погромами на Україні”. “Свобода”, 1933.

Українське військо на похороні товариша по зброї, салдата єврейського роду.

в ліпшому випадку байдужість. Таке відношення проявлялося не тільки в підсміюванні над українською мовою й написами. На українізацію він відповідав пасивним спротивом. Єврейський обиватель лякався українства, воно було йому чуже. У той час, як в російську державу й у руську культуру він, не зважаючи на останні потрясення, вірив. Треба мати на увазі той великої ваги факт, що міста на Україні майже не були українськими. Весь український рух базувався головним чином на селі, на малоземельному і середньому селянстві. Вибори в міські управи, що були переведені літом 1917 року, засвідчили слабкий вплив українського елементу. У всіх майже містах бльок українських партій одержав на виборах значну меншість, бо скрізь переможцями виходили російські робітничі партії. Навіть в Києві, в центрі, де голосував і український гарнізон, українці одержали коло 20% голосів...

“...Єврейські партії, що пристали до української справи, у цей момент безперечно розійшлися з єврейською обивательщиною. І не тільки з обивательщиною. Серед єврейської робітничої маси, від імени якої єврейські соціалістичні партії говорили в Раді, було також багато таких елементів, яким українська справа була цілком чужою. Давши певну кількість добровільців до Червоної Гвардії, єврейські робітники не дали ніодного добровільця українцям. Навіть у шерегах членів партій напрямок, що взяли лідери в Києві, не завжди зустрічав співчуття, коли вірити пізнішим зізнанням. Лідери “Об’єднаних єврейських соціалістів”, партії, що у свій час близько стояла до української справи, в цьому пізніше признавалися, коли приєдналися до комуністів і критикували свою попередню тактику: “Робочі маси, що організовані, як об’єднаною єврейською соціалістичною партією, так і в “Бунді”, весь час відносилися, як до Ради, так і до способів боротьби за національну автономію дуже стримано й холодно. Все це була “висока політика” партійних верхів.” “В Києві, в розріз з лінією Ц.К., робітники, члени партії (“Об’єднаних”), записувалися в Червону Гвардію. У Катеринославі організація провадила лінію згоди з більшовиками. Така ж опозиція існувала і в шерегах “Бунда” та “Полей-Ціону”. В останній партії було навіть певне більшовицьке крило⁹⁴.”

⁹⁴ І. Чериковер. Цитована праця, ст. 114, 115, 116.

Другий єврей, С. Гольдельман, співучасник подій на Україні (товариш секретаря праці), дає наступні характеристики поведінки євреїв до української влади:

“...Українська державність має за собою в потенції село. Як воно ще не досить національно себе пізнало, то в процесі революції воно це швидко зробить.

“Але український національний рух стоїть неозброєний перед містом, і звичайно, ніяке перемальовання шильдів по практиці с.-р. кабінету Голубовича не зробить місто українським по змісту, по його політиці і тенденціям.

“Але населення міста складають не лише росіяни, культура яких є власне найважлива перепона на шляху українізації нової держави, чи поляки, яким польський панський гонор не дозволяє піти назустріч вимогам “хлопської” влади, а ще, і головним чином, жида, які, поперше, не мають ні історично-культурних, ні економічних інтересів для побороювання нових господарів України, подруге, як би і хотіли це робити, не мають в себе тої сили, що стоїть за плечима росіян і поляків — власної держави з усім її апаратом примусу, мілітарної сили і загрозою репресаліями.

“Розумний інтерес диктує українцям у своєму державному будівництві опертися на жидівське населення міст, а жидівське населення не має поважних підстав від тої співучасті в державному будівництві відмовитися.

“Без прихильності і співучасті жидівських міст — не буде Україна модерною державою з відповідною державно-народною і економічною політикою.

“Відмова жидівської демократії від цієї співпраці і контакту буде зрадою інтересам трудового жидівського населення на Україні, інтересам національним, господарчим, політичним і звичайним громадським.

“...Більшість жидівського населення України, продуктивне і непродуктивне міщанство, що в поті лица працює і заробляє так чи інакше на хліб, — в тому числі і жидівське робітництво, яке великих фабрик ніколи не бачило і не побачить, — є природно загрожене більш, ніж українське село, бо це останнє зуміє від небезпеки оборонитися, коли воно цю небезпеку близько побачить... тоді коли жидівське місто стоїть безборонне перед небезпекою економічного розвалу його сталих засобів життя.

“А жидівське робітництво готове стихійно кинутися в обійми большевизму, шукаючи в нього того шляху до ра-

дикальної зміни його соціального і економічного рабства, який є неминучий історичний наслідок вікового перебування жидівського народу на чужих теренах, між чужою більшістю, в порах чужої господарки, правильніше, по закутках, на смітнику народнього господарства нормально живучих націй і держав⁹⁵).

Той же автор про поведінку євреїв у Галичині говорить так:

“Цікаво, що з переходом влади в Галичині, після перевороту в листопаді до українців, ці жидівські кола почали зовні ніби пристосовуватися до нових обставин, почали зовні “націоналізуватися”, але фактично вони продовжують вести свою польську лінію, і це під їх впливом жидівська національна рада зайняла таку невиразну позицію щодо українсько-польської війни, оголосивши неутралітет жидівської людности Галичини в цій війні.

“Українська Національна Рада, проголошуючи себе державним керівником Галичини, одноразово урочисто визнала національні права жидівського населення Галичини і запропонувала йому прийняти участь в Національній Раді у відповідній кількості.

“Це був виключний в історії австрійсько-галицького жидівства мент, коли щирою політикою до української більшости можна було досягти повної національно-персональної автономії для жидівської меншости.

“... хто пригадує, скільки мук і бійок витримали жидівські студенти львівського університету за намір реєструватися як жида, чи там заявляли рідною мовою жидівську, чи як поводитися влада з жидівськими народними масами в часи переписів населення, коли їх з примусу записували чи то до поляків (за що на них обурювалися українці), чи до німців (за що їх ненавиділи чехи), — той зрозуміє принципovu важність цієї постанови Національної Української Ради Галичини. Той теж зрозуміє те враження, яке мало зробити оголошення жидівського неутралітету в війні за національне визволення, що було після постанови Української Національної Ради власне також боротьбою за національні права жидівської нації в Галичині⁹⁶).

Не зважаючи на таке негативне наставлення євреїв до

⁹⁵) Соломон Гольдельман. Листи жидівського соціал-демократа про Україну і т. д., ст. 14, 16.

⁹⁶) Сол. Гольдельман. Цитована праця, ст. 27.

української державности, по свідоцтву Чериковера (ст. 135, 136) “Українська преса загально висловилась проти погромних ексцесів. Орган українських с.-р. “Боротьба” під час подій у Києві писав, що необхідна слідча комісія для дослідження ексцесів... Орган українських с.-д. “Робітнича Газета” писав: “Ми знаємо, що невідповідальні особи пробувають поміж несвідомої маси представити большевицькі події, як владу євреїв, як єврейську інтригу. Ми повинні найбільш енергійним способом протестувати проти таких чутток і закликати до єдності і співпраці з єврейською демократією. Ми повинні нагадати цим безвідповідальним особам, що відношення єврейських партій до большевизму весь час було різко-негативне.” Виступила проти погромів також “Нова Рада” (орган с.-ф.). “... Дику погромну агітацію, — писала вона, — ведуть таємні чорносотенці й розбишаки, як також сумнівні “большевики”, щоб замести сліди, і просто обивателі... Ми певні, що погромів і насильств не буде, що українська армія не піде, не може піти шляхом большевицьких грабіжників.”

“Але через декілька день “Нова Рада” умістила статті, що до певної міри констатували деякі факти, які доцільніше було б промовчати, а саме: повторювати не цілком точні оповідання військових, часопис написав: “... Нам стріляли в спину. Євреї носили харчі большевикам, інформували їх про наші патрулі, з червоними перев'язками на руках пролазили, щоб їм допомогти. А коли большевики перемогли, вся єврейська молодь перейшла в шерехи червоноармійців. Єврейське населення нас не любить, не співчуває нам... Ми знаємо, що при новому випадку, євреї знову зрадять нас, стрілятимуть в нас, доноситимуть на нас... Ми — салдати, на стрілянина відповідаємо стріляниною, на удар — ударом... Євреї повинні вжити заходів, щоб здавити ненависть проти них, вони повинні відмовитись від Чудновських, Райхштейнів і Шапіро (большевицькі тоді провідники — В.І.). Вони ділом повинні довести свою відданість українській державі, а не тримати курс по політичній годині.”

Очевидно, що останній часопис підпав у тодішніх обставинах також лочуттю незадоволення поведінкою євреїв. А що ж можна думати про темного міщука, селянина чи звичайного від них прибувшого жовніра?

Зрозуміло, що антисемітські ексцеси і за української де-

мократичної влади спалахували в різних містечках, як: Сарни-Лугіни, на ст. Ольшаниці, Таращі, Ставищі (на Київщині) на ст. Лозова й Ромнах (на Полтавщині), в Константинополі, Медвині, Кременчузі, на Херсонщині в Новополтавці і Ефінгарі, Кам'янці і інших місцях, і навіть в самому Києві, частіше в момент боротьби за нього.

Однак демократична влада вживала всіх можливих заходів, щоб не допустити, або спинити погроми, що вже розпочався. Керівництво демократичної влади рішучо засуджувало, як агітацію проти євреїв, так і ексцеси проти них.

Утворюючи Інститут Державної Інспектури в армії, Військовий Секретаріат в інструкції для нього в т. 24 зобов'язує: "Полагоджувати непорозуміння між населенням і військом, а також безпощадно боротися з погромами, погромною агітацією та погромним настроєм військових."

Про працю цієї ж інституції С. Гольдельман так висловився: "... користаючись активно поміччю більшости державних армійських інспекторів, на чолі з Кедровським, ми за останній кам'янецький період — червень-жовтень — перевели велику, по наслідках надзвичайну, роботу по поборюванню настроїв серед армії і українського суспільства⁹⁷⁾."

Один з наказів головного державного інспектора був такий:

"Наказ Головного Державного Інспектора.

2-го серпня 1919 року ч. 29.

"У той час, як наша героїчна армія з великим успіхом іде вперед, поза нею та іменем її різні злочинні елементи провокують мирне населення своїми анархічними виступами, грабунками й погромами, прикриваючись іменем славетних полків Народньої Республіканської Армії. Точно установлено, що большевики, відходячи, залишають у запілля нашої армії спеціальних агентів, яких завданням є за всяку ціну всіма засобами дезорганізувати наше запілля, що нераз виявлено при затриманню погромників і грабіжників, у яких після пильного обшуку знаходили червоноармійські посвідки.

"Наказую Державним Інспекторам широко вияснити козакам усю шкідливість для успіху нашої боротьби й спокую в запілля таких гидких і жорстоких вчинків проти мирного населення й перестерегти війська від провокації, до

⁹⁷⁾ Соломон Гольдельман. Цитована праця, ст. 7.

якої можуть їх кликати ворожі елементи. Не спиняючись перед ніякими засобами, наказую повести найрішучішу боротьбу проти ворожого, провокуючого військового елемента й уразі порушення спокою в частині та допущення грабунків, або погромів відповідальність буде покладена не тільки на начальників частин, а в однаковій мірі й на Державних Інспекторів.

“Головний Державний Інспектор В. Кедровський⁹⁸⁾.”

У червні 1919 р. український уряд ухвалює:

“Кабінет Народніх Міністрів на засіданні дня 14 червня 1919 р., заслухавши доклад Міністра Єврейських Справ про події, які мали місце в останні дні в містах Кам’янці і в Проскурові і про злочинну погромну протиеврейську агітацію, постановив: 1) Звернути через Голову Ради Народніх Міністрів до Головного і Наказного Отаманів, щоб були вжиті найбільш рішучі заходи до цілковитої ліквідації погромних протиеврейських подій, а винновні, щоб були потягнені до суворой кари по законах військового часу. 2) Доручити Міністрам Військовому і Внутрішніх Справ вжити негайно всіх заходів для встановлення нормального життя і забезпечення життя та спокою всього населення. 3) Доручити Міністру Преси і Інформації стежити, щоб у пресі й у відозвах не велось злочинної погромної протиеврейської агітації, а винних потягти до суворой відповідальности. 4) Доручити Військовому Міністру вияснити справу з арештами, негайно визволити невинних і вжити заходів до припинення самочинних арештів. 5) Звернутись до Наказного Отамана, щоб був оданий наказ усім командантам припинити розповсюдження злочинної протиеврейської погромної літератури. 6) Доручити Міністру Шляхів ужити заходів для припинення розповсюдження на залізницях погромної літератури і для забезпечення життя проїжджаючих пасажирів. 7) Перевести негайно слідство і вияснити справу з друкуванням погромної протиеврейської літератури. 8) Звернутись від імени Народнього Уряду до населення і Армії і вияснити їм ті сумні наслідки і величезну шкоду, які несуть для українського народу і для діла визволення Української Народньої Республіки протиеврейські погромні події, і закликати населення і козацтво ділом допомогти Народньому Уряду знищити в корні

⁹⁸⁾ В. Кедровський. “Боротьба з погромами на Україні”. “Свобода”. 1933.

всі ці злочинні для нашої республіки явища. 9) Постанову цю опублікувати негайно.

Міністр Преси і Інформації — Іван Лизанівський.

Кам'янець Под., 15 червня 1919 року⁹⁹)." (підкр. в тексті.)

Наведена постанова без коментарів свідчить, у яких важких обставинах працював демократичний український уряд. Як же тяжко було в ті часи втримати лад.

За тих розбурханих часів були утворені й "Надзвичайні Військові Суди", що накладали смертну кару за: а) агітацію проти самостійної Української Народньої Республіки, шпигунство, повстання проти влади, озброєний опір владі, розбій, грабж. підпал, озброєний напад на військових, варту й цивільних урядовців, знищення, або зіпсуття боєвих, річевих, харчових і технічних складів, телефонів та інших родів зв'язку, будівель і приладдя військових засобів оборони й нападу; б) за чинне порушення військової дисципліни, за опір проти виконання наказу начальства і т. д.

Творення таких судів також є показчик дуже неспокійних обставин тодішніх часів.

У серпні 1919 демократичний уряд України звернувся з такою відозвою до єврейського громадянства й робітництва:

"До єврейського громадянства і робітництва. Від уряду УНР.

"Українська Народня Республіка веде вперту боротьбу зі своїми ворогами ліворуч і праворуч за своє існування і самостійність, за народню волю та здобутки революції, за закріплення за трудовим народом прав на землю і за забезпечення законів, захищаючих право і весь працюючий люд. Російські большевики-комуністи не можуть одвикнути від старовинного імперіялізму і вважають себе царськими наслідниками над Україною. Бажаючи здійснити комунізм силою багнета і за допомогою громадянської війни, вони викликають у народніх масах найбільш темні інстинкти й найгірші почуття. Ця система дала відповідні плоди: по Україні прокотився ураган єврейських погромів.

"Соціалістичний уряд, що стоїть на чолі Республіки, веде разом з головним отаманом Петлюрою рішучу боротьбу з погромами. (Підкреслення скрізь в документі.)

"Для розслідування всіх погромних подій, погромної

---

⁹⁹) Соломон Гольдельман. Цитована праця, ст. 43.

агітації та передачі до надзвичайного військового суду, утворена особлива слідча комісія з широкими правами. У комісію увіходять також представники єврейської демократії.

“В армії заведено важливий інститут державних інспекторів з великими повноваженнями, який енергійно бореться з погромними елементами в армії.

“Останній з'їзд інспекторів приєднався до пропозиції єврейського міністерства, щоб воно мало своїх представників при інспектурі.

“Головний отаман Петлюра видав низку наказів, у яких він вимагає знищення в корні всякої спроби погромів та передачі погромщиків до розстрілу, покладаючи всю відповідальність на представників військової і цивільної влади. Надзвичайний військовий суд виніс ряд смертних вироків — багато погромщиків вже розстріляно.

“У ряді відозв головний отаман Петлюра підкреслює ту велику активну допомогу, яку єврейське населення робить Українській Народній Республіці в її боротьбі за існування і самостійність, і кличе все населення, а також повстанців по той бік фронту, **остаточно побороти погромні події, які руйнують країну і ставлять існування Республіки в велику небезпеку.**

“Уряд готов активно допомогти Всеукраїнському Центральному Комітетові при єврейському міністерстві для допомоги постраждавшим від погромів в його діяльності по відбудуванню і упорядкуванню єврейської осілости. Як тимчасову допомогу асигновано з державних коштів більш двадцяти мільйонів гривень.

“Уряд твердо стоїть на ґрунті закону про **національно-персональну автономію** і готовий допомогти її повному здійсненню в житті.

“Цими днями оголошено новий закон про **єврейське громадянське самоврядування** з широкою компетенцією і правом оподаткування.

“Єврейське населення активно підтримує **Українську Народню Республіку**. У цілому ряді декларацій всі єврейські політичні партії висловились за цілковиту самостійність України.

“Єврейська демократія на чолі з Бундом, Об'днаннями, Поалей-Ціон і Фолькс-Партай підтримує Народній

Уряд, представники яких увіходять в раду єврейського міністерства, і має своїх діячів на відповідальних посадах у міністерствах.

“У святкуванні першого Універсалу брало велику участь єврейське населення взагалі, робітництво зокрема, тому що єврейське населення пам’ятає і знає, що день першого Універсалу був для нього першим оповісником національно-персональної автономії, яку потім проголошено 9-го січня 1918 року.

“Здорове національне чуття диктує єврейському населенню пліч-о-пліч з українською демократією боротися за самостійність України, бо визволення України є також визволенням українського єврейства, яке тисячами ниток зв’язане з соціально-економічним станом і судьбою України: тільки в самостійній демократичній Україні можливий вільний розвиток промисловости і ремісництва, від яких кормляться єврейські трудові маси.

“І в той самий час, коли армія все більш очищується від погромних елементів і коли багато військових частин показують все більше ознак відродження і оздоровлення, — большевицька армія показує навпаки все більш і більш загрожуючої ознаки внутрішньої деморалізації і розпаду. За останні часи відбувся цілий ряд єврейських погромів, що їх вчинили ті чи інші большевицькі частини. І чим далі сильніше йде наступ об’єднаної республіканської і галицької армії, яка **налічує в своїх рядах велику кількість євреїв-козаків і старшин**, тим більше росте деморалізація між большевицьким військом.

“Большевизм з своїм терором-диктатурою розгромив і розбив сили об’єднаної демократії і підготовив ґрунт для успішного наступу російської акції в формі денікінщини, що несе з собою небезпеку старої царської реставрації в повному розумінню слова.

“Єврейські громадяни! Єврейські працівники!

“Пам’ятайте погрозу, пам’ятайте, що ви повинні і мусите рятувати Україну від загрожуючої большевицької анархії і ваші громадянські, політичні і національні права від страшної реакції, яку несе за собою денікінщина.

“Пам’ятайте, що єдина для вас путь — це путь **мирного співжиття з українським народом**, який мусить бути і буде самостійним і ні від кого незалежним.

“Пам’ятайте, що шляхи українського і єврейського народів тісно зв’язані і мають за собою триста років знуцання і гніту над ними російського царату.

“Як рівні громадяни України захищайте разом з українським народом вашу спільну батьківщину.

“Хай живе самостійна Українська Народня Республіка. Хай живе братерське і рівне співжиття українського і єврейського народів на Україні. Хай живе національно-персональна автономія. Хай живе з’єднане робітництво всіх націй на Україні. Хай живе соціалізм.

Голова Ради Народніх Міністрів — Борис Мартос.

Народній міністер єврейських справ — Пінхас Красний.

Кам’янець на Поділлі, серпень 1919¹⁰⁰⁾.”

Наведена відозва так яскраво з’ясовує відношення українського демократичного уряду до єврейства, що пояснення були б зайвими. Видно, що цей уряд шукав найрізніших шляхів і засобів, щоб зупинити антиєврейські чини.

У той же приблизно час був виданий наказ Головної Команди ч. 131. Він звучав так:

“Наказ Головної Команди Війська УНР, 26 серпня 1919 року, ч. 131.

“Українське хоробре військо, скуте національною-свідомістю свого великого визвольного завдання, освячене кращими заповідями своїх прадідів, непереможно й швидкою ходою посунуло вперед, до кращої долі, здобуваючи її своєю і вражою кров’ю. Самою історією судилося нашому славетному козацтву принести на своїх багнетах волю й щастя своїй рідній землі й усім тим, хто на ній з давніх-давен мирно оселився. А бандити всього світу, спіймані на гарячому вчинку, — большевики, наче ті полохливі злодії, нестримно тікають на північ, у свій темний закуток.

“Проте на вільній, але занедбаній нашій землі ще залишився сморід конаючого звіря-ворога. Йому було мало чесної крові вояцтва; йому захотілося ще крові невинної, ні в чому неповинного населення. Темні люди, чорносотенці й червоносотенці (одна темна згряя), різні провокатори, кинувши зброю, повилазили і з своїх закутків і розпочали ганебну працю на іншому ґрунті. Вони завзято снують своє ганебне павутиння провокації, викликаючи погроми єврейської нації й часом підбурюючи на це страшне діло й деякі

---

¹⁰⁰⁾ Соломон Гольдельман. Цитована праця, ст. 54, 55.

несталі елементи нашого війська. В такий спосіб вони хочуть оплямити перед усім чесним миром нашу боротьбу за волю й загорити нашу національну справу.

“Старшино й козацтво! Час нам знати, що єврейство, так само як і більшість нашого українського населення, зазнало лиха від большевицько-комуністичної навали й зрозуміло вже, де правда. Найкращі єврейські партії, як ось: “Бунд”, “Об’єднанці”, “Поалей-Ціон”, “Фолькс Партай”, рішучо стали на бік української самостійної державности й рука в руку з нами працюють на її користь. Час уже зрозуміти, що мирне єврейське населення — їхні діти, їхні жінки, так само як і ми — було поневолене й позбавлене своєї національної волі. Йому нікуди йти від нас, воно живе з нами з давніх-давен, поділяючи з нами нашу долю і недолю.

“Лицарське військо, що несе всім націям України братерство, рівність і волю, не повинно спокійно слухати всяких пройдисвітів і провокаторів, жадаючих людського м’яса. Таксама воно не може причинитися до тяжкої недолі євреїв. Хто ж допускається такого тяжкого злочину, той є зрадником ворогом нашого краю й мусить бути усунений від людського співжиття. (Підкреслення в наказі).

“Старшино й козацтво! Весь світ дивиться й не надивується на наші визвольні подвиги. Не плямуйте ж їх, хочби й випадково, ганебним ділом і не задавайте нашій державі пекучого сорому на весь світ. Наші численні зовнішні й внутрішні вороги вже використовують погромні події; вони вже тичуть у нас пальцями й цькують на нас, нібито ми негідні на незалежне державне існування й мусимо знову запрягтися в ярмо неволі.

“Я, ваш Головний Отаман, кажу вам, що якраз тепер на міжнародньому суді роз’язується справа: бути, чи не бути нашому державному незалежному життю. Старшино й козацтво! у ваших руках ця справа. Виступайте із своєю зброєю проти справжнього ворога й пам’ятайте, що наше чисте діло вимагає й чистих рук. Будьте певні, що всіх ворогів краю зустріне сувора законна кара народнього суду, а пімста, частогусто не обміркована, це не козацьке діло.

“Всіх же, що підбурюватимуть вас на погроми, рішучо наказую викидати геть з нашого війська й віддавати під суд як зрадників Вітчизни. Суд же нехай судить їх по їхніх учинках, не жаліючи для злочинців найсуворіших кар закону. Уряд УНР, розуміючи шкоду від погромів для держави, ви-

дав до всього населення краю відозву, в якій закликає виступити проти заходів ворогів, що підіймають погроми єврейського населення.

“Наказую всьому вояцтву прислухуватись до цієї відозви й найширше розповсюдити її серед населення та серед товариства. Наказ цей прочитати в усіх дивізіях, бригадах, полках, курінях та сотнях як Наддніпрянської й Наддністрянської армії, так і серед повстанських частин.

Головний Отаман Петлюра.

Начальник штабу Головного Отамана — Отаман Юнаків¹⁰¹.”

Які ще є переконливіші аргументи проти погромів, ніж ужиті Петлюрою в цім наказі до війська?

День пізніше Петлюра видав ще й таку відозву, головніші місця якої наводить уже цитований С. Голдельман (ст. 56, 57:

“Вояки Української Армії!

“... Славні й ніколи незабуті хвилини переживаєте ви в цей час, а з вами і всі народи, які живуть на терені українському.

“Свята боротьба за визволення поневолених, не вважаючи на належність їх до тої, чи іншої нації, за панування правди й волі, народоправства і за самостійність нашої Республіки — ось ваші ідеали в цій боротьбі.

“Об'єднання всіх демократичних сил України всіх національностей, які стали на ґрунті самостійности нашої Республіки — ось ваші ідеали в цій боротьбі.

“Об'єднання всіх демократичних сил України всіх національностей, які стали на ґрунті самостійности нашої Республіки, і участь їх у державному будівництві буде запорукою нашої перемоги над ворогами і запорукою нашого самостійного і ні від кого незалежного життя.

“... Провокацією, на яку вони (большевики) витрачають величезні суми, вони хотять розкласти нас з середини, підкуплюючи злочинний елемент, який підбурює наших козаків до різних бешкетів і до погромів над невинним єврейським населенням, і цим хотять накласти тавро погромщиків на чоло лицарів, які несуть визволення всім народам на просторах України.

“Цим способом наші вороги хотять роз'єднати українські

---

¹⁰¹) The jewish pogroms in Ukraine. Julian Batchinsky, Dr. Arnold Margolin, Dr. Mark Vishnitzer, Israel Zangwill. 1919. Washington, D.C., ст. 15.

і єврейські працюючі маси, шляхи яких дійсно зв'язані і мають за собою триста років знуцання і гніту російського царату.

“Наша народня Армія мусить нести рівність, братерство і визволення українському і єврейському громадянствам, бо останнє активно підтримує Уряд УНР. Всі його партії, як то: Бунд, Об'єднанці, Поалей-Ціон і фолькспартай стали на ґрунті самостійности України і беруть участь у будівництві Республіки.

“...З великою пошаною я ставлюсь до тих жертв єврейського населення, які воно понесло на вівтарі нашої отчизни в цій боротьбі.

“З донесення командуючих нашими славними дивізіями та корпусами і від державних інспекторів я знаю також і про те, що єврейське населення допомагало нашим хворим і раненим, і діти євреїв обмивали кров з ран у наших козаків у шпиталях, наскоро улаштованих за 3—5 верств од бойової лінії.

“...Виправлення мосту єврейським населенням під Староконстантиновим, зруйнованого большевиками, в дуже короткий термін, і допомога харчами і білизною теж говорять за лояльне до нашої Армії відношення.

“...Міністр Єврейських Справ цілим рядом заходів вплинув уже на большевицькі кола єврейства і вони вже не підтримують большевиків, бо бачать у цьому свою загибель.

“Разом з вами кличу єврейське громадянство йти з нами і всім допомагати нашому військові й Урядові і тоді можна сказати з певністю, що Уряд УНР і ви, його Армія, справитесь з тією великою і відповідальною роботою, яку ви провадите, одночасно руйнуючи силу большевицьку і творячи нашу самостійну Республіку, в якій кожний нарід має право вільного, спокійного життя.

“...Уникайте провокацій, а з провокаторами, хто сам чинить погроми, та підбиває слабіших від вас, будьте безпошадними.

“Кара на смерть мусить упасти на голову погрәмщиків і провокаторів.

Боловний Отаман Петлюра.

27 серпня 1919 р. Кам'янець на Поділлію.”

Таку відозву не міг скласти розхристаний революціонер-демагог. Йї міг видати лише свідомий своєї відповідальности

глибокий патріот свого народу, що не боявся плисти проти течії, не боявся втратити популярності, бо в ті часи заступатися за євреїв могли лише люди з громадською мужністю, які бачили ситуацію далеко наперед. Таким був морально кришталево чистий Петлюра.

Співпрацюючи до революції в “Літературно-Науковому Віснику”, у “Веснику Козачьих Войск”, у “Киевской Старине”, в “Записках Наукового Товариства імени Т. Шевченка”, у галицькій “Волі”, у петербурзькій “Вільній Україні”, в “Раді”, в “Слові”, в київській “Україні”, а врешті, ставши редактором журналу “Украинская Жизнь” у Москві (1912—1917 рр.), — Симон Петлюра не помістив ані одного рядка в численних своїх статтях, в яких проявився б якийнебудь антисемітизм чи яканебудь інша національна нетерпимість чи виключність. Навпаки, він поважно причинився до українського перекладу “Євреїв” Чирікова, даючи до цього видання велику передмову.

Щоб мати справді “чистий стіл” з євреями, ми дозволимо собі запитати, чому єврейська сторона багато робить шуму з причини уявного українського антисемітизму, а цілком промовчує вияви російського, існуючого й дійсного антисемітизму.

Вдодаток варто ще коротко переказати ті головніші розпорядження, які зробили різні установи відносно євреїв за демократичної влади. Робимо це за А. Марголіном¹⁰²). Вони такі:

“27. V. 1919 р. за підписами Петлюри, Макаренка і Шевця, Директорія затвердила закон “про спеціальну комісію для розслідування антиєврейських погромів”. Згідно з 1-ою і 2-ою точками цього закону, слідча комісія має надзвичайні уповноваження і передає винних у погромах спеціальному військовому суду.

“На початку липня Петлюра звернувся з обіжною телеграмою до прем’єр-міністра, командуючого армією, військового міністра і міністра в єврейських справах, закликаючи до енергійної боротьби з погромами й антиєврейськими випадками. Телеграма надрукована у “Віснику Української Народної Республіки” 9. VII. 1919.

“15. VIII. 1919 прем’єр Мартос розпорядився асигнувати до розпорядимости міністра в єврейських справах 11,400,000

---

¹⁰²) А. Марголин. Украина и политика Антанты. Берлин. 1922, ст. 273—300.

гривень (коло 6 мільйонів рублів) на допомогу єврейському населенню міст і містечок, що потерпіли від погромів.

“18. VIII. Рада міністрів запропонувала Головному Отаманові Петлюрі передавати до військово-польового суду всіх начальників окремих частин армії, що винні в допущенні погромів, як зрадників держави. Вони мусять бути найсуворіше покарані включно до смертної кари. Звернулися також до повстанців по той бік фронту, щоб вони не допускали погромної агітації, а тим більше погромів.

“3. IX. 1919 на зібранні “Бунда” міністер праці О. Безпалко виголосив декларацію від уряду, підкреслюючи, що погроми є ганьбою українського народу і перешкодою до його національного відродження.

“Дуже характеристичною є телеграма Василька I. VIII. до української Делегації в Парижі. В ній дано об’єктивне пояснення погромного явища, а саме: “. . . Повстанча армія, яка на початку складалася з представників інтелігенції й здорових елементів селянства, пізніше поповнилася різними злочинними, чорносотенними елементами. Їх притяг успіх повстання і вони вписалися в армію з злочинною метою грабіжу і ширення анархії.” За цілком правильною думкою Василька частинний приплив в армію руйнуючих і злочинних елементів був характеристичним і неминучим у всіх революційно-добровольчих арміях. З другого боку, треба брати на увагу, що царський режим приправив ґрунт для антисемітських ексцесів, отруюючи протягом століть усі народи колишньої Російської держави. Ці народи були призвичаєні до пояснень всіх нещасть, які на них припадають, і помилок уряду — виною євреїв. Погроми 1881 р. мотивовані байками про експлуатування єврейським народом селян. . . У 1905 р. погроми влаштували чорносотенці, які розповсюдили чутки, що революція є ділом рук жидо-кадетів. Кадети ж проголошені всі євреями.

“З подібним поясненням погромів виступив і проф. С. Смаль-Стоцький з Буковини.

“8. VII. 1919 трудова група єврейської Ради в Кам’янці-Подільському на загальному зібранні єврейських працюючих мас виступила з заявою про готовість боротися разом з українськими працюючими масами за вільну і незалежну Українську Республіку.

“28 лютого і 12 березня 1920 р. командуючий армією Омелянович-Павленко та командир групи отаман Ніконов

у наказах зап'ятували злодіїв, що ганьблять армію самочинними обшуками, незаконними реквізиціями в селян худиби й у мирного населення майна. Накази погрожують смертною карою.

“29. IV. 1920 р. отаман Ніконов призначив засідання надзвичайного воєнного суду для розгляду справи пограбування аптеки Шейфеля в містечку Ясинах на Херсонщині.

“23. VII. 1920 р. Омелянович-Павленко, начштабу Липко та полк. Ткачук видають наказ про призначення окремих командантів, які б відповідали за грабунки й погроми. В наказі вимагається негайно припинити непорядки, шляхом розстрілу грабіжників на місці. Такий же наказ про розстріл грабіжників видав командир 2-ої Волинської Стрілецької дивізії за грабунки й насильства.

“Наказ 27. VIII. Омеляновича-Павленка, полк. Гулого й сотн. Савченка приписує всім військовим ввічливо й тактовно поводитися з населенням без різниці віри й національності.

“В наказі від 6. XI. 1920 р. командир 4-го Київського Кінного полку підполк. Сидорянський повідомляє, що командир сотні Дещенко убив на місці грабунку козака Новохацького (в м. Гусятині), якого приписується виключити зі списків полку.

“22. VIII. 1920 р. відбувся суд над Варіваном Винником, що в селі Залуківцях тяжко поранив І. Астера. Присуд був на смерть, і Винника в той же день розстріляно. Як твердять Омелянович-Павленко і П. А. Красний (єврейський міністер), таких розстрілів на місці погрому було дуже багато.

“18. VII. 1920 р. наказ окремої Кінної Дивізії, що перебувала в Галичині, докладно пояснює, як відбиваються погроми в очах культурних держав. Наказ закликає до порядку і однаково коректного ставлення до всіх національностей, у тому й єврейської. Цим же наказом накладається відповідальність на командирів, які б стежили за військами. Наказ цієї ж дивізії від 24. VII. передає під військовий суд козака Савченка за насильство Сури М.

“Один з наказів 6-ої Стрілецької Дивізії від 6. XI. 1920 року розповідає про випадок припинення грабунку й насильства над єврейськими жінками й дівчатами втручанням бунчужного Головчука та стрільця Гарбаря. Вони зброєю змусили насильників утекти, а двох з них, донських козаків,

встигли ввіймати й зв'язати. Командир дивізії полк. Безручко Головчуку й Гарбарю висловив подяку за сумлінне виконання обов'язків служби.

“Накази отамана Ю. Тютюнника й начштаба Вовка 23. VIII. і 8. XII. 1920 р. вимагають розстрілювати без суду “негідників”, що грабують мирне населення. Той же Тютюнник повідомив міністра в єврейських справах 4. VI. 1920 р. про розстріл у м. Черено козака, який поранив єврейського хлопця.

“20. IX. 1920 р. Петлюра видав наказ до армії, в якому він знову закликає до збереження порядку і стримання від грабунків і насильства.

“5. X. Омелянович-Павленко знову наказує розстрілювати погромників і грабіжників на місці злочину.

“11. X. Петлюра видає наказ до армії про негайне віддання до Надзвичайного Військового Суду всіх грабіжників. Прокурорам вищих воєнних судів пропонується стежити за точним виконанням цього наказу. Начальників частин, які приховують грабіжників, належить також віддавати під суд, говориться в наказі.

“Серед документів за 1921 рік є докладне звернення Петлюри до населення України й повстанців. Воно звучить:

“До вас, непоконані борці, що напружують останні зусилля, щоб захистити рідну хату від ворога, до вас, що відкрили себе своєю обороною батьківщини славою на цілий світ, до вас, дорогі брати, буде мое слово.

“Наші кати большевики розпускають скрізь чутки, ніби повстанці нищать єврейське населення. Я, головний отаман українського війська не вірю в це, не вірю, бо знаю український нарід, який пригнічений грабіжниками-завойовниками, не може сам утиснути інший нарід, що однаково з ним страждає від большевицької влади.

“Погляньте навколо себе, придивіться уважно, і ви побачите, що не тільки селянство, але й ремісники й торгівці, словом все чесне й живе на Україні стогне під ярмом комуністів. Всіх, хто здобуває собі засоби до життя чесною працею рук чи розуму, комуністи хочуть загнати, як худобу, в загальний хлів — комуноу.

“Єврейське населення, дрібні торгівці, ремісники й робітники, які, як всі працюючі, заробляють кусень хліба своєю працею, також принижені й ограбовані большевиць-

ким режимом. Товари з крамниць торгівців, струмент і варстати у ремісників відбираються для комуні. Хіба це не руїна для єврейського населення. Хіба єврейське населення, що умирає з голоду, може бути задоволене большевиками. Єврейське населення, як і ви, селяни, жде-не-діждеться звільнення від комуністів-грабіжників.

“Якщо ви зустрінете поміж комуністів євреїв, пам’ятайте, що вони для свого народу такі ж зрадники-каїни, що забули віру й закони батьків своїх, як і ті наші зрадники, що пристали до комуністів. Несправедливо було б звалювати вину на весь український нарід. Я знаю, що від цих зрадників відмовилось чесне єврейське громадянство і нап’янувало їх.

“Я певен, що ви це добре розумієте і що не ви нищите єврейське населення, а нищать його самі комуністи й ті бандити, які при комуні розплодилися на нашій землі.

“У своїй боротьбі з нашим народом большевики користуються і брехнею і підкупом. На награбоване чуже золото вони, повисилавши по всіх країнах своїх представників, заснували на всіх мовах газети, в яких ганьблять наше святе діло — визвольний рух нашого народу, малюють його, як бандитське, погромницьке і на кожній сторінці горланять про єврейські погроми, які ніби чинять українські повстанці.

“Робітники й селяни деяких країн, що не бачили своїми очима большевиків, вважали їх народолобцями, вірили їх наклепам на українських повстанців і до нашого визвольного руху відносилися з підозрою.

“Але та сердечна зустріч, яку влаштувало єврейське населення при повороті нашого війська на рідну територію в минулому році, ті сльози, якими єврейське населення провозало відступаюче наше військо, і той жах, який охопив єврейське населення при наскоку большевиків, ті десятки тисяч євреїв, які потяглися за нашим військом, рятуючись від большевиків, і які тут разом ділять нашу долю і мріють нашими мріями, — все це переконало світ, що бандити не ми, а большевики.

“Тяжко мені слухати цей наклеп на вас, брати-селяни, і якби завелась поміж вас яка небудь паршива вівця, яка бруднить всіх вас ганебними вчинками, ви повинні викинути її із своїх шеревів негайно.

“Як головний отаман українського війська, я наказую вам: большевиків-комуністів і інших бандитів, що чинять

еврейські погроми і винищують населення, карати без жалю і як один стати на захист бідного змученого населення і вашими воєнними судами розправлятися з бандидатами негайно.

“У скорому часі я повернуся з українським військом і урядом на Україну, і ті, що шкодили нашій справі, приставали до повстанців заради грабунків і погромів, будуть жорстоко покарані по законах військового часу, як зрадники нашого народу і помічники ворогів. — Петлюра.”

8. IX. 1919 р. міністер УНР Темницький та український посол в Берні Василько телеграфом звернулися до графа Тишкевича, голови української делегації в Парижі, щоб він іменем уряду звернувся до єврейських діячів пп. Усишкіна, Гольдштейна, Моцкіна, Ахад-Гаама і Йохельмана, що перебуваючи в Лондоні й Парижі, щоб вони погодилися бути членами Слідчої Комісії на місці погромів. В телеграмі зазначалося, що Директорія й уряд надають велике значення такому слідству, бо ці єврейські діячі відомі з їхньої об'єктивності і до їх імен є велике довір'я серед єврейства. Зі свого боку уряд обіцяв всіляку допомогу влад у праці Комісії.

Ахад-Гаам відмовився від участі через недугу, а Моцкін, Усишкін і Гольдштейн порадили з цим питанням звернутися до Комітету Єврейських Делегацій при Конференції Миру в Парижі. За цією порадою 11. X. 1919 р. гр. Тишкевич іменем українського уряду звернувся до 6 організацій, що входили до Комітету Єврейських Делегацій в Парижі з проханням взяти участь в анкетній комісії. У листах Тишкевич зазначив, що український уряд боровся й продовжує боротися з антисемітизмом і погромами, що він бачить у євреях своїх друзів, що він перший в Європі дав національним меншинам найширшу національну автономію. Тишкевич приобіцяв, що уряд з найбільшою увагою віднесеться до всіх пропозицій і порад, які будуть представлені з боку Комісії. Всі витрати, які виникнуть у зв'язку з подорожуванням і працею Комісії, український уряд брав на себе.

Однак єврейські організації і Комітет не прийняли цього запрошення. Головний мотив неприняття той, що при анархічному стані в Україні не можна буде перевести на місці слідства і установити дійсну картину погромів. Так безвслідно закінчилася ще одна спроба з'ясувати правду в питанні погромів.

Тоді ж (десь у грудні 1920 року) в часописах з'являється вістка про те, що міністер закордонних справ США Лансінг має намір проголосити українське єврейство під захистом американського уряду. Український уряд радо вітає цей намір. Він у пресі висловив своє цілковите задоволення, зазначаючи своє тяжке становище між большевиками, арміями Деникіна та польського ген. Галлера. Петлюра запропонував у зв'язку з цим, щоб усі українські місії, що перебувають за кордоном, повідомили посольства США про готовність місій і українського уряду дати себе до розпорядимости всіх американських органів, яким доручається захист єврейських інтересів на Україні.

Але і на цей раз усе закінчилося на часописних повідомленнях. Добрий намір Лансінга не був зреалізований. Єврейство, як і раніше, лишалося без особливого захисту в океані анархії й розгнужданости злочинних елементів, що використовували військові обставини.

Пояснення винику погромів найкраще дають єврейські дослідники.

“... Почали поступати вістки про погроми, — пише С. Гольдельман в березні 1919 (цит. праця, ст. 20, 21): Овруч, Бердичів, Житомир були першими жертвами розкладу армії, її відступу перед большевиками, провокаційної роботи російської офіцерні, злочинного розуміння національного інтересу з боку української отаманщини і повного безсилля центральної влади — Директорії. Безсилля, яке ні Винниченко, ні Петлюра не хотіли признавати, або ще не бачили як слід, а тому оминали власну фактичну вже наступавшу нездібність керувати подіями, свою підлеглість тим подіям та окремим військовим і національно-анархічним елементам...”

“Сюди приїхали представники нового наддніпрянського уряду (Гольдельман, цит. праця, ст. 30, 21, 32, 33, 35, 38, 42, 46, 49, 50). Він дійсно соціалістичний, складається виключно із соціал-демократів і соціалістів-революціонерів. Привезли і декларацію уряду. Там відносно жидівських погромів новий, досить ясний і твердий тон.

“Народній Уряд, — читаємо ми там, — всіми силами буде боротися зі всякими порушеннями спокою і ладу, і винних у цьому розбійників, хуліганів, погромщиків і інших злочинців безпощадно каратиме судом народньої совісти.

“Зокрема Уряд не допустить погромів над єврейським населенням і рішуче буде боротися з цим ганебним і проти-

державним явищем, яке принижує український народ в очах культурних націй цілого світу. Уряд УНР певен в тім, що український нарід, який сам пережив довгі роки національного поневолення і, оцінивши національну волю, перший оголосив національно-персональну автономію для оборони прав національних меншостей України, допоможе урядові в корені знищити погромні вчинки темних елементів.

“...Проскурів зайнятий українським військом... погрому при цьому не було. Зайняв його запорізький корпус, на чолі якого стоїть полковник Сальський. Людина серйозна й європейська. Знову підтверджується те, що я завше говорив: погроми не робить український народ, а злочинці-отамани, команданти, офіцерня і вся та сволота, що охоче приєднується до партизанщини й інсургенщини та використовує їх для своїх темних цілей.

“В запорізькому корпусі є частини погромні, що мають навіть таку “славу” з часів відступу, і все ж було досить рішучої антипогромної волі полковника Сальського, щоб Проскурів на цей раз минула чаша сія.

“А боялися там вступу українців страшно. Большевики чудово використали перший погром. Жидівська молодь з кіл, ворожих цілком до большевиків, як сіоністи, наприклад, охоче поповняли собою большевицькі частини, що захищали Проскурів. Бо для них це була національна самооборона: вони йшли не в ім'я соціалізму, чи ненависти до України, а для захисту своїх батьків і жінок, своїх сестер і дітей від сорому, від гвалту.

“Большевики при цьому, за методою, що на війні всі засоби добрі, пішли на страшну провокацію: вони згодилися на окремі жидівські загони, щоб цим підкреслити характер самооборони цих частин і тим заохочували жидів до вступу в червону армію. А втім, тих, що не йшли добровільно, вони мобілізували примусово, хапаючи без розбору всіх, а особливо й головно жидів.

“... Чи хочемо того, чи не хочемо, а ми не можемо позбавити чи виключити за межі свого народу, скажімо, тих жидівських панських прикажчиків, що за часи гетьманства по дорученню панів-поміщиків у супроводі австрійських салдатів, чи карного поліцейного загону, вибивали з селян контрибуцію. Я сам особисто знаю такого жида, навіть націоналістично і сіоністинчо настроєного, який... обурений на українців за погроми.

“Ніякий інший нарід такими елементами не турбувався б, бо у всіх є кляси експлуатуючі і експлуатовані, заняття чисті й брудні, продуктивні і антисоціяльні.

“Бо для тих темних мас, поміж якими ми мешкаємо, ми не є робітники, чи пани, не ремісники чи крамарі, не чесні чи злодії, не гарні чи препогані, не добрі чи злі, не соціялісти чи реакціонери — а лише — **жиди**. (Підкреслення Гольдельмана).

“Для них, і навіть для жидівської інтелігенції, не буває, щоб те чи друге, добре чи зле зробив, чи купець, чи пролетар, чи чоловік, чи жінка, — ні: все зробив **жид чи жидівка, Бронштейн або Ротшільд**.

“А тому так тяжко боротися з погромними настроями серед війська. Тут не досить агітації з боку культурних українських елементів. Тут потрібна пропаганда фактами, самим життям, а не лише словом чи друком.

“І поки українські козаки й національні народні кола, всі ці члени селянських спілок, “Просвіт” по селах і містечках, та маса, що на неї спирається українська інтелігенція, не зустрінуться в роботі зі співучастю жидів, не зустрінуться на практиці з симпатією жидівських партій і активних кіл до українського відродження, — важко буде побороти історичне, антисемітизмом вигодоване, недовір'я до нас.

“Це завдання мусимо ми, жидівські соціялісти, взяти на свої плечі.

“... В останні часи ведеться з боку уряду соціялістичних партій, а особливо соціал-демократичної, вперта пропагандивна робота у війську проти погромів.

“... Мені здається, що справа вже приходить потроху до такого стану, коли головна військова команда, а особливо Головний Отаман Петлюра, буде дійсно військовою владою, від якої має залежати поведінка нижчих командирів і армії, а не навпаки. До цього часу панувала безмежно отаманія в різноманітних її формаціях. Кожна окрема частина мала свою політику, свої пляни, свої методи війни...

“... Жидівське населення тероризоване. Ціла атмосфера навколо його наповнена антисемітизмом. Антисемітизмом активним, який виявляється у масових грабунках, розстрілах, вбивствах, арештах.

“Все це робиться при активній співучасті, в кожному випадку, співчутті всіх кіл населення. При тому не лише національно-українського, а особливо польського і реакційно-

московського, взагалі всіх тих, що не тільки не обурені ніби то ворожою позицією жидів щодо ідеї української державности, а навпаки, самі являються найлютішими ворогами цієї ідеї, бо це ті, що ніяк не дочекаються прибуття військ польських панів із Галичини чи Волині, або денікінсько-колчаківських царських банд із Росії.

“... Ми глибоко переконані і маємо досить фактів, що житомирський і бердичівський погроми виникали проти волі уряду. Зараз же після житомирського погрому російські й польські чорносотенці похвалилися: “задуманий погромний плян нам прегарно вдався і тепер кінець Україні...”

“... В Кам'янці дійсно погром був, але зроблений майже виключно місцевим християнським міщанством, головно російським і польським населенням передмість. Погром був по старому, царському чорносотенному рецепту. Погром був по вбивства з боку козаків були лише в мент захоплення міста, а тут-же місцеві чорносотенці, користуючись страшним переляком жидівського населення, підготовленого попередньою агітацією щодо можливості повальної різні, почистили жидівські помешкання, не зустрічаючи навіть протесту грабованих.

“... Лише відокремлення, своєчасне державне обмежування України від Росії, при тому у формі народньої, демократичної... української республіки, може спасти величезний терен б. Росії від катастрофи, може врятувати для сорока мільйонів людей національні й політичні здобутки революції, для робітництва певні його соціальні завоювання, а чотирьом мільйонам жидів спасти життя, дати можливість дальнішого економічного і національного існування й розвитку.

“... При всій антипатії пересічного містечкового жида до Петлюри, з яким вони цілковито ідентифікують Українську Народню Республіку, як це роблять селяни, як взагалі майже ціле населення, він приходить все більше твердо до переконання, що при цьому “петлюрівському” державному устрою він може жити.

“Між іншим, зоруючі кола дуже хотіли б мати товаришом міністра преси і пропаганди когонебудь з жидівських журналістів. Але не діставши такого тут, коли ціла наша інтелігенція залишилася у Києві чи Одесі (уже були під большевиками — В.І.), або, як сіоністи, виїхала за кордон.”

Так стисло схарактеризував українсько-єврейські відносини за часів демократичної влади єврей Соломон Гольдельман, активний співучасник тодішніх подій, пізніше університетський професор в Європі і тепер професор університету в Єрусалимі.

Другий єврейський дослідник погромів І. Черіковер наводить такий витяг з єврейського часопису “Нае Цейт”: “Ми не заперечуємо, що навіть в шерегах української демократії є такі, що ще не звільнилися від гріха антисемітизму... Навіть в шерегах українських соціалістичних партій трапляється немало присмоктавшихся до них чорносотенних елементів. Але “Українська Рада”, українська революційна демократія і її органи — вони **чисті від гріха**, вони подвійної гри не вели у цьому питанні¹⁰³.” (Підкреслення автора).

1. VII. 1919 р. трудова група ради єврейських громад в Кам'янці-Подільському на загальному зібранні єврейських працюючих мас виступила із заявою про готовість боротися разом з українськими працюючими масами за свободну і незалежну Українську Республіку. Збори висловили довір'я урядові і готовість його підтримати, а також звернулися з вимогою до уряду про продовження енергійної боротьби з темними провокаційними елементами, що безпосередньо чи посередньо причинюються до кривавих єврейських погромів¹⁰⁴).

17. VII. 1919 р. в Кам'янці-Подільському єврейська делегація в складі д-ра Клейдермана, Гутмана, Альтмана, Крайза, Бограда і Драхлера відвідала Петлюру. Вона заявила, що всі кола єврейського населення готові разом з українським народом боронити самостійну Українську Державу. Вони певні, що лише демократичний український уряд зможе забезпечити єврейському народові повні права¹⁰⁴).

26. VIII. 1919 р. Подільський губерніяльний і міський комітети “Поалей-Ціон” в Кам'янці-Подільському ухвалили резолюцію про бажання взяти участь євреїв у складі українського уряду. Вони констатували, що уряд і верховне командування енергійно борються з погромами¹⁰⁴).

Перед цим, 27. VII. 1919 р., відбулася в Могилеві Подільському загальна конференція комітетів “Бунда”, Об'єднанців, Поалей-Ціону, Культур-Ліги, Демократичного Союзу Учителів і низки цехових єврейських організацій. Ця конференція

¹⁰³) И. Чиковер. Цитована праця. ст. 112.

висловила довір'я Міністерству в єврейських справах і признала бажаною його дальшу працю в українському уряді. Подібну ж резолюцію 15. IX. 1919 р. в Бердичеві винесла Конференція єврейської Фолькс-Партай і представників ремісників¹⁰⁴).

Ізраїль Зангвіль, вільний, відважний і об'єктивний громадянин Великої Британії, відомий єврейський діяч і славний письменник, у листі 20 жовтня 1919 р. до українського уряду написав¹⁰⁵): “Українське правительство докладало свої зусилля, хоч можливо й не всі, щоб припинити зlodійства, головною причиною яких є невизначене положення в Росії.” У тім, що український уряд дав євреям національні права, Зангвіль вбачає дійсну державну мудрість. Це створює, за його думкою, **“гостру протилежність, у порівнянні з Польщею та її відношенням до єврейства”** (підкреслення Зангвіля). В заключенні Зангвіль висловив свої побоювання про шкоду, яку можуть спричинити погроми справі будування української держави з уваги на те, що урядові ще не пощастило здушити цілковито погроми. Він сумує з приводу нещасних жертв погромів, як теж з приводу небезпеки для самого існування української держави, ідеї якої він, Зангвіль, співчуває, як прихильник самовизначення народів.

Трохи пізніше, 8. III. 1920 р., Зангвіль знову доторкнувся питання погромів у листі до федерації українських євреїв в Англії. В ньому він і таке висловив: “Я одначе не маю повного переконання, що сучасному українському правительству можна пред'являти якібудь обвинувачення, бо воно займало приблизно 1/6 частину загальної території України у той час, коли ціла країна руйнувалася різного роду розбійчими шайками під кермою проти-єврейських вождів. Швидше ми повинні винуватити загальне безладдя в Європі і загальну обеззброєність нашої нації, яка не зорганізувала протягом років миру своєї власної сили.”

Сам А. Д. Марголін 12 лютого 1920 р. написав С. В. Петлюрі:

“Глибоко поважаний Пане Президенте,

“Дозвольте мені не як голові Місії, а як старому громадському працівникові, звернути Вашу увагу на дуже важливе питання у нашому внутрішньому житті.

¹⁰⁴) А. Марголін. Украина и политика Антанты. Берлин. 1922, ст. 281, 282, 283.

¹⁰⁵) А. Марголін. Украина и политика Антанты. 1922. Берлин, ст. 283—285.

“Ви знаєте, що я не маю сумніву в абсолютнім демократизмі і відсутності антисемітизму відносно тих, що стоять на чолі цілого нашого урядового апарату.

“На жаль, не можна сказати того ж самого про багатьох урядовців і діячів, навіть таких, що займають високі посади як на Україні, так і за кордоном. Стара російська школа наложила тавро антисемітизму на все населення колишньої Росії, а ще більше насаджувалася завжди ця отрута у так званій “смузі осілості”. Тільки час та вперта праця проти цього явища можуть вилікувати організм України від цієї недуги.

Між іншим, Ви самі, вельмишановний Симоне Васильовичу, все те дуже добре знаєте. Але я звертаюсь у цім письмі до цієї теми в зв'язку з тими згубними наслідками, які дає антисемітизм у напрямкові нашої боротьби за державне існування України

! “Коли поставити питання, чому від самого початку Антанта, а особливо Англія й Америка, краще поставилася до держав Балтику й Кавказу, ніж до українського народу, то слід при розв'язанні цього питання віднести дуже багато на рахунок двох причин: 1. Утопійність і занадто лівий напрямок Директорії під час її перебування в Києві, 2. погром.

“Із цих двох причин найшкідливіше відбилися на відносинах до нашого руху, очевидно, погроми. Навіть у Польщі не було подібного у порівнянні з жорстокістю і кількістю жертв погромів на Україні. А що відношення до єврейського питання є тепер ніби лякмусова бібула для найбільше культурних народів Європи й Америки, то про це свідчать дуже багато фактів, у тому і остання стаття Черчила, яку до цього долучаю. Щоправда, погроми Деникінської армії були ще значно гірші, ніж погроми весни 1919 р. І самозрозуміло, що ми тут, у Лондоні, вживаємо всіх заходів, щоб вияснити ці обставини в Європі й Америці. Але цього мало, треба оздоровити наш адміністративний апарат, треба Вашої авторитетної декларації про твердий намір уряду, під Вашим головним керівництвом, будувати державу силами всіх народів, що живуть на території України. Окрім такої декларації ще більше сили й значення мав би циркуляр Ради Міністрів по всіх урядах і закордонних Місіях з вказівкою, що в українській демократичній державі можуть бути на державній службі лише дійсні демократи, які

поділяють погляди уряду і є вільними від реакційної і антисемітської спадщини старої російської держави¹⁰⁶)."

З наведеного слідує, що Марголін не мав і тіні підозри, що керівні кола української демократичної влади винні в антисемітизмі, а тим більше в погромах. З усього наведеного ясно, що демократичний уряд, і в ньому й Петлюра, є бездоганні у відношенні до єврейського населення. Це ж стверджують і різні єврейські конференції, організації, як окремі поважні представники єврейства. Демократична влада прикладала всі зусилля, щоб досягнути лад у державі і побороти проти-єврейські виступи, а тимбільше була проти погромів. Сам Петлюра вживав найрізніших заходів проти погромів. Він погоджувався і на всі заходи, які пропонували євреї. Але ж і самі євреї не були однозгідні в застосуванні деяких заходів, як, напр., єврейської самооборони. Треба відзначити тут надзвичайно тяжкі умови, в яких працювала демократична влада. Провадилася безупинна війна на трьох і більше фронтах, уряд зі своїм апаратом не мав навіть сталого місця осідку. Все залежало від положення на фронті. В залежності від посування фронту відбувалися перенесення державного центру. До цього активно діяла погромницька агітація противної сторони: большевицька, добровольчої армії і польська. Скрізь спалахували повстання, які темні елементи легко скеровували в бік погромів.

4. Погроми на Україні за влади гетьмана.

Влада гетьмана П. Скоропадського протрималася не довго, 7½ місяців (від 29. IV. до 13. XII. 1918). Державний переворот 28 квітня вчинили німці. Вони розігнали Центральну Раду і ліквідували республіканський уряд України. Вони створили зручнішу для себе владу, при якій посилили свої впливи.

Період німецької окупації і влади гетьмана при них є порівняльно спокійний по відношенню до єврейських погромів, як зазначає Чериковер. Останній пояснює цей спокій не суворістю режиму, який хотіли тримати німці, а головне відсутністю в цей період воєнних дій. Німці своєю регулярною добре дисциплінованою армією за яких 3 тижні очистили Україну від большевиків. Договір у Бересті гарантував німців від наступу большевиків, а інші сили, як Добровольча армія, боялися зачіпати. Щоправда, німці спершу хова-

¹⁰⁶) А. Марголін. Цитована праця, ст. 391—393.

лися за заслону “самостійної України”, але без революційних пристрастей і національно-бунтуючих елементів.

Новий режим під декорумом гетьманщини ліквідував усі здобутки революції. В області національній реставрація спочатку проводилася досить обережно, а в політичній і соціальної все швидко переверталася до дореволюційних відносин.

Як зазначає Чериковер, лише єврейська велика буржуазія була дуже задоволена приходом нової влади гетьмана. Одеський фінансист С. Гутник увійшов навіть до складу кабінету міністрів гетьмана. Він же активно працював над ліквідацією єврейських національних здобутків включно до відміни закону про національно-персональну автономію 9. VII. 1918 р. Банкір-єврей А. Добрий став правою рукою німців. Єврейське населення міст і містечок поставилося до німців без захоплення, але довірливо, що вони не допустять погромних ексцесів. Політичні діячі й організована єврейська громадськість до режиму гетьманщини й німецької окупації відразу поставились негативно.

Почалися за цього урядування й різні обмеження євреїв. Не тільки ліквідовано міністерство в єврейських справах, а і заборонено євреям вступати на державну службу. Євреїв притягали до плати контрибуції “за участь в аграрних непорядках”, хоч вони ніякого відношення до них не мали. Так в Обухові (Київщина) на покриття збитків поміщика накладено більш 2 мільйонів рублів контрибуції. При цьому з кожної єврейської родини стягано по 2,000 рублів, а із селянської — 400. В м. Людвінополь на покриття збитків околиць поміщиків стягалася суворо контрибуція і з євреїв. В офіційній і проурядовій пресі часто провадилася антисемітська агітація. Особливо ж цим вславилася часопис “Відродження”. В одній із статей його писалося так: “Там, де будується українська державність, — там євреїв, як активних робітників нема; там же, де вона руйнується, — там євреї працюють ретельно... Вони повинні стати цілком нейтральним, не втручатися до визволення українського народу. Якщо вони активно виступають проти, то вони жатимуть, що посіяли. Євреї були на боці поляків, коли ми з ними воювали, і за це дорого заплатили... Тепер Україна бореться з

---

107) И. Чериковер. Цитована праця, ст. 160, 161.

Московщиною і єврейство знову перейшло в табір наших ворогів. Заплатить воно й за це¹⁰⁷) . . .”

Австро-німецьке командування також видало низку протиеврейських відозв і розпоряджень. В одній говорилося: “Встановлено, що агенти ворога, переважно євреї, в містах і селах розповсюджують фальшиві і дратуючі чутки про німців. Вони цим хочуть підірвати честь Німецької Держави і вас позбавити довір'я до німців, які охороняють вас проти розбійників і банд.” За поширення подібних чуток оголошення загрожує арештом, а навіть смертною карою. (И. Чериковер, цитована праця, ст. 165).

Випадки погромного порядку Черіковоер (цитована праця, ст. 169—181) приводить такі:

“І. V. 1918 р. командир гетьманського загону Ярошевський в м. Слобода Радуль (Город. повіту на Чернігівщині) вчинив езекуцію над 27 євреями і 28 єврейками і одну дівчину забив. Той же загін учинив насильства в м. Добрянка.

12. V. гетьманські козаки пограбували й били євреїв у містечках Плисково та Ружині на Київщині. Державна варта погромила євреїв в м. Білилівка (Київщина) та Кузьмина (на Волині).

Але ці погроми війська й варт не були такі численні і не мали характеру системи. Значно поважнішими були погроми що з'являлися у зв'язку з повстаннями селян проти німців і гетьмана. Повстання вибухли вліті і в серпні дуже розрослися. Німці й гетьман повернули поміщиків і стали відбирати від селян землю. Центральна Рада радикально розв'язала аграрну проблему, наділюючи землею селян. Гетьман же після деяких вагань сперся на великих землевласників. До цього додалися жорстокі способи забирання німцями у селян хліба й інших харчових продуктів. Багато селян розстрілювали і цілі села випалювали гарматами.

Через це за гетьманського часу спокій властиво був лише по більших містах, де відчувалася залізна рука німців. Село ж не згоджувалося спокійно віддавати все, що від нього вимагали, і часто робило спротив. Найбільших розмірів повстання набрали на Київщині (Лисянка, Звенигородка, Корсунь, Таращанський повіт, Бердичівський та Васильківський райони). А з повстанням автоматично сполучалися і єврейські погроми. Звичайно селяни йшли з партизанами, наскакували на містечка і мстилися на євреях за гетьманську й німецьку владу. Часто повстанці накладали на євреїв кон-

трибуції. Крім грабунків частенько траплялися вбивства євреїв. У Лисянці 40 євреїв убито й 50 тяжко поранено. У Винограді 7 убито, в с. Торчиці вбито 18 євреїв, на Жидівській Греблі знайдено 9 єврейських трупів, в Сквирському повіті убито 30 євреїв.

Селяни-повстанці обвинувачували євреїв, ніби вони “привели німців” і їх тримаються. З другого боку німці в Корсуні стріляли з бронека в натовп євреїв за те, що вони “приймали большевиків”, як німці називали повстанців. У Білій Церкві німецьке командування офіційно заявило, що “євреї найлютіші агітатори проти німців”.

29 серпня 1918 р. представники Київської єврейської громади подали міністрові внутрішніх справ гетьмана, І. Кістяківському, доповідну записку¹⁰⁸). В ній між іншим говорилося: “Погромна хвиля загрожує розлитися кривавим потоком по всій Київщині, Чернігівщині й Волині. В багатьох містах і містечках єврейство перебуває в сталому страху за життя й маєток. Для недопущення дальших ексцесів Київська громада просить уряд оголосити відозву до населення проти погромів, створити слідчу комісію з притягненням по можливості і представників єврейської громадськості, видати закон про покриття збитків урядом потерпілому населенню, асигнували 300,000 рублів для негайної допомоги населенню”. Всі ці пропозиції, — говорить далі Черіковер, — ні до чого не привели. Гетьманський уряд ні заходів проти погромів не вжив, ні допомоги не дав. Міністер Кістяковський зазначив делегації, що, згідно з повідомленнями від губерніяльних та повітових старостів, спеціального руху проти євреїв не спостерігається. “На Україні нема антисемітизму,” додав міністер. Щоправда, “в деяких місцевостях були насильства над євреями, але їх можна пояснити хаосом перехідного часу. Всі оті вбивства й грабунки є вислідом большевизму, в яким євреї беруть участь більш пропорційно, ніж то мало б бути за їх кількістю на Україні.” Міністер обіцяв все ж ужити заходів проти ексцесів, але нічого не було зроблено. Ексцеси ж саме й розпочалися після подачі цієї записки. Та навряд чи гетьманський уряд і міг вгамувати рух, який був направлений і проти нього.

Погроми цього періоду були типово повстанчі, які в 1919—1920 рр. набули масового розповсюдження. Це була

---

¹⁰⁸) И. Черіковер. Цитована праця, ст. 179, 180, 181.

епідемія селянської революції проти поміщиків і влади, що їх покликала. Ці повстання швидко звільнили Україну від гетьманщини й німців. Вони привели знову до демократичної влади — Української Народньої Республіки. Ця влада винесена самим селянством. Вона прийшла без особливого напруження. Але не було легко. Роз'юшене селянство жорстоко мстило поміщикам та їх допомогачам, за яких вони вважали, справедливо чи ні, євреїв.

Таким чином погроми за влади гетьмана мали масовий повстанський селянський характер. Вони охопили всю Україну головню села й містечка. Більші міста від цих погромів потерпіли мало. Боротися з цими погромами було особливо тяжко через їх масовість. Зрушені були самою владою всі низи населення.

Влада гетьмана ніяких протипогромних заходів не вжила (ніяких наказів, відозв чи тим більше допомоги погромленим). За гетьмана ці погроми вибухали разом з повстанням проти поміщиків. Найбільшого розмаху ці погроми набули вже пізніше, коли гетьман зрікся влади та виїхав до Німеччини. Це була жажлива спадщина для демократичної влади. Вона мусіла втихомирювати розбурхану злобу, не нею викликану.

5. Погроми в Україні за влади Советів.

Протиеврейські погроми большевицьких частин почалися з кінця листопада 1917 р. з перших сутичок з українськими частинами. Характерним був погром в Дубно (на Волині). Черіковер (цитована праця, ст. 60, 61) про нього так розповідає: “В місті влада зникла. Чекають зудару большевиків з українцями. Темні елементи . . . скористалися з цього моменту для своєї злочинної мети. Наступило замирення між ворогуючими. В єврейському погромі беруть участь обеззброєні большевики й українські салдати . . . Воєннореволюційний комітет викликав броневик і кулемети, які почали стріляти здовж вулиці. Погромники розбіглися а сьогодні знову з'явилися погромники зі зброєю . . . Організована самооборона нічого не може вдіяти без зброї, а революційний комітет відмовляє озброїти населення з політичних міркувань . . .”

Про цілу низку погромів 1917-18 рр. той же автор говорить (Черіковер, ст. 143—153): “. . . Глухів, Новгород Сівер-

ський, Серединна Буда та їх околиці стають центром нечуванних звірств — єврейської різні. Навислий погромний жах жене єврейське населення з місця на місце, з дрібних пунктів у міста, в пошукуванні безпеки. Для того періоду це було нове з'явище... В цих подіях виступають цілком нові учасники, а саме — дезорганізовані большевицькі частини. Події не сполучені з попередньою лінією погромного руху на Україні... Їх принесла сила, чужа краєві. — Прийшли з півночі червоногвардійці і матроси... Демобілізована салдатня восени 1917 р. проявила силу в л'яних погромах, в грабунках і ексцесах по містечках Волині й Поділля.

“... В цей період большевики в центрі ще самі пропагували “самодіяльність мас...” проти досить сильних антисемітських настроїв у шерегах цих військ ще не велася систематична боротьба, як то стало пізніше... в частинах советських військ, що оперували в пограничному районі Полісся й Чернігівщині антисемітські настрої були дуже сильні... Утікаючи в околицях Гомеля районах дезорганізовані частини червоноармійців розпускають чутки, що “жиди розстрілюють червону армію”. В м. Мглині, на Чернігівщині, антиєврейські настрої серед деяких большевицьких елементів були такі сильні, що член місцевого Совета, єврей, попередив єврейське населення, що воно мусить “реабілітувати себе від обвинувачень у контр-революційності”, бо питання про погром поставлене на чергу в Советі. Через деякий час у Мглині дійсно розвинулися криваві події: на повітовому з'їзді селянських депутатів убито голову Совета. Зі ст. Унечі прибула карна експедиція червоногвардійців. Під приводом покарання винних червоногвардійці вчинили єврейський погром. 15 євреїв убито, декілька ранено й побито, єврейські мешкання розгромлено. В одному домі, де ховалися євреї й руські, червоногвардійці вступили з галасом: “росіяни — виходьте, жиди — оставайтесь!” 7 євреїв, що лишилися, були зарізані, серед них двоохлітня дівчинка. Погромні ексцеси без людських жертв відбулися і в м. Суражі. До нього прибув загін червоноармійців “1-го полка імени Леніна” для “покарання контр-революціонерів”, і зробив розгром єврейських помешкань. Командир червоного загону, що прибув припинити погром, публично твердив, що “євреї в інших місцях зустрічали німців з хлібом-сіллю”.

“Але значно поважніші події відбулися в Глухові. З 5 години вечора 7 березня, протягом двох з половиною діб, місто

була в руках роз'юшеної юрби... Потерпіли виключно євреї... У багатьох ще живих відрубані руки. На очах матерів убивали їх малолітніх дітей... Мужчин витягали на вулицю, били прикладами, кололи й розстрілювали. Все це коїлося з п'яним співом та дикою, брудною лайкою. Про грабунки говорити не доводиться... Кров текла рікою. Розстрілювали цілі родини, не ощаджуючи дітей і старих. Цілі родини лежать на єврейському цвинтарі. Погром охопив і приміське село Есмань.

“Глуховський погром виник у висліді жорстокого побою між українськими частинами і большевицькими. Батуринський полк стояв у Глухові і об'явив себе українським. Він вигнав з міста большевиків. На допомогу останнім після цього з'явився із Курська Рославський партизанський загін червоногвардійців, і місто відбито. Загін (на чолі його був матрос Циганко) увірвався до міста і рішив, як помсту “вирізати всіх буржуїв і євреїв...” Салдати Батуринського полку приєдналися до погромників. Вони розповідали, що “глуховські жиди їх підкупили, щоб вони воювали проти большевиків”. Різанині підлягли самі євреї. З неєвреїв убитий лише український комісар Дрозд та старшини українського полку. Всього убито 100 євреїв, серед яких були робітники і колишні салдати. Погром повний сцен надзвичайної жорстокости, якої в ті часи не зустрічали... В однім домі вбито батька, матір і 3 дочки. Над трупами знущалися. У іншому випадку на очах матері убили 3-ох її синів. При цім матері спокійно заявили: “Тебе не тронули, бо ми до тебе завтра обідати прийдемо.” І дійсно, прийшли. Рабіна, старика років 70, виволокли на площу, поставили в шерэг з іншими й розстріляли. Стріляли в синагогу й порвали згортки Тори. Одурманені і п'яні салдати горланили: “Нам наказано вирізати всіх жидів!” Погром стих лише на другий день, коли місцевий Совет видав відозву: “Червоногвардійці, досить крові!” Характерний деталь: на могилі партизанів, що згнули в сутичці з українцями встромили червоний прапор з написом: “Хай живе Інтернаціонал”...

“Керівничі большевицькі кола в Петрограді пояснювали події в Глухові, як звичайний військовий епізод. У “Правді” вміщена телеграма з 18. III., яка оголосила дослівно таке: “Славетний Рославський загін зайняв Глухів після впертого спротиву. Вулиці Глухова і місця понад залізницею вкриті трупами. В місті організовано Совет.

“Слідом за Глуховим були вбивства євреїв на ближчих станціях. 19 березня загін Червоної гвардії з прилученими до нього селянами зробив безчинства в м. Серединна Буда. Майже всі євреї в страху повтікали, але погромщики все ж убили 20 чоловік (в одній родині вбили батька, матір, сина й доньку). Погромний терор охопив цілий район Глухова. Євреї в страху розбіглися по лісах і степах, переслідувані червоними військами.

“Рух червоних військ проти євреїв колом розійшовся по сусідніх повітах... Тероризоване єврейське населення сел Ахрамівичі і Сядрино в кількості 120 чоловік, кинувши все майно, утекло до Корховки під охорону німецького патруля... В Новгород-Сіверському погром відбувся 6. IV. Його зробили ар'єргардні частини советських військ, що відступали від Сосниці в напрямку до Брянська. Ще перед тим єврейське населення підпадало насильствам. Коли організували місцевий совет, червоноармійці і матроси почали обшукувати євреїв під приводом шукання зброї, а забирали гроші. Наприкінці березня сюди прибув новий большевицький загін (під командою матроса Береті). Він скликав усіх можливих євреїв і вимагав до вечора внести 750,000 рублів контрибуції. На початку квітня відсталий від большевицьких військ загін пробував зробити погром, але його випхнула міська охорона. Одержавши підкріплення, цей загін знову почав наближатися до міста. У своєму меморандумі місцевий Комітет подає таку картину погрому: “6. IV. до Новгороду-Сіверського прибув єврей з відомістю, що наближається великий загін большевиків, які говорили селянам, що йдуть вирізати всіх євреїв. Хутко дійсно прибула розвідка большевицького загону і звернулася до міліціонерів: “Мерзотники, кидайте зброю, ріжте жидів!” Розвідчики роз'їхалися по всіх вулицях і горланили: “бий жидів”. Після цього стали входити головні сили большевиків. Тоді почалася різанина й погром. “Жорстокість і безоглядність бандитів була жахлива, — говорить в меморандумі, — і неможливо її описати. В більшості дітей убивали на очах батьків, а батька на очах жінки й дітей... Були випадки, коли росіяни й євреї були разом. Росіянам наказували одійти набік, а євреїв тут же вбивали. Бували випадки, коли впійманих євреїв вишиковували в шерехи й наказували готуватися до смерті. Потім відпускали й знову вишиковували. Повторювали це декілька разів, щоб насолодитися передсмертними муками та прини-

женням засуджених . . . Декілька випадків було й таких: відібравши гроші, після довгих зі слізьми прохань, після наруги й глузу дарували життя. Ховалися, де хто міг. Деякі кидалися до замських ровів і в ближчі села. Але селяни не приймали, посилаючись на наказ, який забороняв під загрозою смертної кари перетримувати євреїв. Були випадки вбивств і селян. Ця різанина тяглася лише 4 години. Вбито було 88 євреїв і 11 тяжко ранених. Посеред убитих був і єврейський письменник-гебраїст А. Я. Слуцький.

“Продовженню погрому перешкодив швидкий наступ німців. Большевики вийшли, а через день знову з'явилися й витиснули німців. Коли останні виходили, то за ними слідом, як в часи великого ісходу з Єгипту, потяглося майже все єврейське населення міста. Ранком 8. IV. німці зайняли місто твердо, і євреї повернулися до покинутих хат. Але після цього почався жах по селах. Всі євреї з сіл по шляху відходу большевиків до Погару підлягли погрому. Особливо розгромили м. Грем'яч, де вбито 15 євреїв і погромлено всіх . . . В повіті вбито 24 євреїв . . .

“Картина масового ісходу євреїв при наближенні большевиків знаменна у зв'язку з переходом Глухова й Новгород-Сіверського до большевиків все єврейське населення з цих міст виїхало . . .

“Погромні виступи червоних частин взагалі різко п'ятнувалися керівними верствами советської влади. Однак, антисемітські виступи цю владу цікавили виключно з погляду “контр-революції”. Після наведеної телеграми про “славетний Рославський загін”, що зайняв Глухів, в “Известиях” появилось повідомлення про погром у Глухові. Було також повідомлення в Москві від комісаріату про Глуховський погром і різанину. Але в обох повідомленнях не сказано, хто зробив цю різанину. Большевики скликали в Петрограді віча протесту проти “різання євреїв на Україні й вірмен на Кавказі” і спеціальне засідання Петроградського Совета. Але знову про поведження червоних військ у Глухові й інших місцях промовчали. Говорили ж лише про місця, де займали українці, німці й румуни . . . Ні події в Глухові, ні в Новгород-Сіверську советська влада не дослідила, і винні в них покарані не були. Взагалі цим “епізодам” не надано ніякого значення.

Північно-східні повіти Чернігівщини були головними місцями, де червоні війська поважно розвинули погромні виступи. Але окремі погромні ексцеси проти євреїв були й в

інших місцях. Напочатку 1918 р. в Симферополі (Крим) загон матросів-більшевиків учинив жахливу різанину місцевої інтелігенції й буржуїв. Під час цієї різанини постраждали головно євреї. Загін “симферопольців” після цього у лютім прибув до Одеси й сполучився з советськими військами полк. Муравйова. Вони пробували й тут вчинити погром, і лише випадок урятував місто.

“На засіданні Міської Управи Кременчука в квітні 1918 року представник єврейської громади сказав: “На Кременчуцькому цвинтарі є свіжа могила 17 євреїв, що по звірлечому розстріляні й пошматовані в Галещині (недалеко Кременчука) за “шпіонаж” на користь українсько-німецької армії... В Катеринославі в кінці березня, загін “анархістів-максималістів” разом з червоногвардійцями несподівано напав на помешкання єврейських дружин, що охороняли місто від насильств, і роззброїв їх... Напасники галасували, що “жиди контр-революціонери й білогвардійці”... Були й забиті...”

Воєнний комісаріят одержав від відповідального інструктора Хоміна повідомлення “про зрадницьку поведінку єврейської самооборони” в Курську, яка стріляла у відходячі советські війська. Курський же Совет і єврейський комісаріят в Москві спростували це повідомлення, зазначивши, що в Курську нема спеціальної єврейської самооборони...

“Антисемітизм большевицьких частин яскраво проявлявся на пограничних пунктах при переході з Московщини на Україну. При переході кордонів советські салдати грабували особливо євреїв.”

Загально большевицькі погроми робили головно військові частини з різних формацій. Влада обминає факти погромів своїх частин і перекладає їх на відповідальність українців чи німців. Слід згадати, що большевики, як ні одна інша влада, перевели продуманий погром єврейських інтелектуалів і взагалі єврейської інтелігенції. Советська влада знищила найвидатніших єврейських інтелектуалів, як от: Троцького, Каменева, Бухаріна, Зінов'єва, Радека й багато інших, пришиваючи їм вигадані провини. Багато загинуло також єврейської молоді за троцькізм, де вона в дійсності діяла з національним наміром, а не лише політично, як голосять офіційні справоздання.

6. Погроми за влади Добровольчої Армії Деникіна.

Прихід Добровольчої Армії Деникіна припадає на час, коли єврейське населення перебувало вже під різними режимами. Воно жило в страху за життя й майно і тужило за правом і порядком. Воно готове було привітати кожную тверду владу, яка гарантує життя й мир.

“Як це не дивовижно,” — пише Н. І. Штиф¹⁰³), — “але свої надії й сподіванки єврейство зв'язувало з Добровольчою Армією. Нема сумніву, що в особах численних депутацій від єврейського населення, які зустрічали Добровольчу армію з хлібом-сіллю, була не тільки звичайна данина лицемірства перед владою і природне підлабузнення на смерть переляканих людей, але й щире одушевлення “носіями миру й ладу”, цілковита відданість і готовість допомогти Добровольчій Армії.”

Розчарування прийшло дуже швидко. Як зазначає той же автор (цитована праця, ст. 8, 9, 10, 11). “... Шлях руху Добровольчої Армії — це є погромна путь, все одно, чи йде мова про побідний наступ (в червні-жовтні 1919 р.), чи про панічне утікання при відступі (грудень 1919 р. — лютий 1920 р.). Вступ N-ої частини Добровольчої Армії відзначився у нас погромом і тим же закінчилося відступлення — це були стереотипні повідомлення з більшості міст (Бобровиці на Чернігівщині, Богуслав, Городище, Корсунь, Сміла — на Київщині, Томашполь на Поділлі і т. д.). Там, де ступала нога Добровольчої Армії, скрізь мирне єврейське населення ставало об'єктом жорстокої розправи, нечуваних насильств і знущання.”

Штиф ділить погроми Добровольчої Армії на “тихі” (на Харківщині, більшій частині Полтавщини і Катеринославщини в червні—липні 1919 р.), які визначились безупинними з дня-на-день нападами на окремих євреїв і наскоками на окремі єврейські помешкання. Головна ціль їх — легкий грабіж (грошей, дорогоцінностей, всього, що легко винести). При цьому вбивства трапляються рідко. “Масові погроми” (захід Полтавщини, південь Чернігівщини і схід Київщини в серпні), при яких протягом двох-трьох днів йде масовий грабіж. Забиралося все від фортепіяна до кухонної посуду, а одежа й взуття навіть стягалися з євреїв. Чого не можна взяти —

¹⁰³) И. Штиф. Погроми на Украине. (Период Добровольческой Армии). Берлин, 1922, ст. 6.

нищиться. При цьому бували і окремі вбивства та масові насильства жінок. **“Криваві погроми чи різанина”** (Київщина, Чернігівщина наприкінці серпня і у вересні, на Поділлі при відході в січні-лютім 1920 року, при яких до грабунків додаються масові вбивства єврейського населення. Ці погроми траплялися головню в місцях, де переходили від однієї сторони до другої по декілька разів. (Борзна 5—6 разів).

Особливо часто траплялося в практиці Добармії заложництво, при якому брали євреїв у заклад. Це практикувалося ще за царської армії в 1-шу світову війну. При цьому все єврейське населення проголошувано **“ворогами Росії”**. 1—2 червня 1919 р. в м. Валки (Харківщина) арештовано, як заложників, 11 євреїв (Брандес, Шлезберг, Глікін, Кац і інші). Це була відповідь большевикам, що при відході взяли з різних місць заложників з маєтних людей незалежно від національності. 5-ро з заложників взято з городу, де вони працювали. На заступництво керівника городу Г. Хвостатого офіцер заявив: **“Ми нічого не маємо проти городників, а проти національності”** і **“жиди всі большевики, їх можна різати й убивати”**. Глікіна розстріляно, Шлезберг збожеволів, а решту 14. VII звільнено. (Цит. праця, ст. 14).

У Борисполі (Полтавщина) делегація євреїв хотіла піднести начальникові загону хліб-сіль, а їм сказали: **“Хліб-сіль вам не pomoже, жидівські морди”**. У Бобровицях (Чернігівщина), вступившу добровольчу розвідку, оточують деякі мешканці християни і євреї. Останні радіють, що їм не грозить погром, а їм цинічно говорять: **“Чого жиди радіють, прийдуть наші, все одно їх переріжуть”** (ст. 16). Наступлення присмерку особливо жахає євреїв. По вулицях настає страшна тиша. Ніхто з євреїв на вулицю не показується. Вони звичайно збираються десятками родин у ще незруйнованих хатах. І от серед такої тиші чуються поодинокі стріли, а після них несамовиті крики. Цю картину майстерно подав у статті **“Мордування страхом”** в **“Киевлянині”** (ч. 27. 21. X. 1919 р.) В. В. Шульгин, ідейний підбехтувач погромів Добровольчої армії. Він не прибільшує жаху, коли пише:

“По ночах на вулицях Києва настає середневічний жах. Серед мертвої тиші й безлюддя починається зойк, що роздирає душу.

“Це кричать “жиди”. Кричать від страху. В темноті вулиці де-небудь з’явиться купка крадькома ідучих “людей з багнетами”. Побачивши їх, велитенські багатоперхові до-

ми починають голосити згори донизу. Цілі вулиці, що охоплені смертельним жахом, кричать нелюдськими голосами, трясучись за своє життя.

“Жахливо чути оті голосіння... це дійсно жах, якому підпадає все єврейське населення.”

Штиф (ст. 23) відзначає такі особливості добровольчих погромів: “1. вони мають цілком воєнний характер; 2. масове насильство жінок; 3. особливо жорстокі з мордуванням; 4. цілковита руйнація і викорінення цілих громад.

Несамовитість добровольчих погромів розжалювала місцеве християнське населення. Як зазначає Штиф (ст. 24,25), “. . . у більшості випадків місцеве християнське населення приймало живу участь в долі євреїв, переховувало їх у своїх хатах. Виступало їм на захист. З цією метою посилало депутації до начальства (від міських управ та інших організацій). Діяли поодинокі, часом з великою самопосвятою. Такі випадки були в Білій Церкві, Городищі, Гостомелі, Корсуні, Черкасах, с. Веприк (на Київщині), Борозні, Конотопі, Ніжені, Новому Мглині (на Чернігівщині), Борисполі (на Полтавщині), Джурині, Кривому Озері (на Поділлі) і в багатьох інших.

Добровольчі погроми є справою виключно військових, яким в окремих випадках помагає державна сторожа. Своїми погромами Добровольча Армія ізолює себе і від неєврейського населення. Масове гвалтування єврейських жінок було підкреслено особливістю погромів Добрармії. Це було невід'ємною частиною погромів цієї армії, тоді як в іншого походження погромах трапляються лише поодинокі випадки насильства над жінками. Масове насильство добровольцями жінок було скрізь і завжди. Навіть при “тихих” погромах і у великих центрах (в Катеринославі називали цифру 1,000 жінок) чинилося гвалтування. В містечках, — говорить Штиф, (ст. 26, 27), — кількість погвалтованих налічувано сотні, доходючи до половини й більше жіночого населення. Коїлося це на очах чоловіків, братів, батьків, сестер. Цей жах діявся як над малолітніми дітьми (від 3 років), так і над старухами. В Корсуні (Київщина) зареєстровано гвалтування двох сімдесятлітніх жінок, а в Росаві на очах чоловіка й дочок знасилувана 75-літня єврейка... У Ракитному зупиняють дівчину вдень на вулиці проти волосної управи, роздягають до гола й гвалтують... У Борзні групу єврейських дівчат і жінок в осінню ніч на вулиці роздягають

до гола, спершу б'ють, а потім насилують. Багато погвалтованих потім убивається, багато заражується венеричними хворобами. Найбільші "майстрі" погрому не доходили до тих страхіть, що їх виявили воїни Добрармії.

Садистичне мордування євреїв також часто вживалося в Добрармії з вимогою грошей чи викупу. При цьому частіше користуються **підвішуванням**. Полягало це в тім, що на жертву накидають петлю і вішають на довільний гак в кімнаті. Одначе не дають задихнутися. Підвішеного здійсмають, підбадьорюють нагаями й прикладами, змушуючи сказати, де заховані гроші. Підвішування повторюють, поки мордований не дасть викупу. Берковича підвішували в Кривому Озері 3 рази, Смелянського в Черкасах 17 разів (забрали ½ мільйона рублів). У Фастові Б. Забарського змусили затягти петлю на шию батька. Практикували також "допитування" вогнем: підносили запалену лямпу до лиця, запальовали на голові волосся, припікали п'яти (Штиф, цит. праця, ст. 29).

Добрармія тисячами нищила євреїв від сивобородих "комуністів", яких захоплювали в синагогах з фоліями талмуду, до немовлят-"комуністів" у колисках з їхніми матерями й бабунями, — говорить Штиф (ст. 30). Серед списків жертв великий відсоток глибоких старих, жінок і дітей. Їх стріляли, ще більше рубали шаблями, кололи багнетами, палили живцем у хатах (у Фастові до 100 жертв, у Лучинці, Джурині, Ярузі на Поділлі), в Корсуні задушили 80-літнього старця Суходольського. 90-літню Ф. Пекар в Рожево закопано живою.

Новиною в погромній техніці Добрармії було також цілковите винищення єврейських громад. Їх руйнували по декілька разів протягом 1919 року. Від пожеж згинули єврейські громади в таких місцевостях: Богуслав, Біла Церква, Городище, Гостомель, Корсунь, Макарів, Ракитне, Росава, Тальне, Шпола на Київщині, Борисполь на Полтавщині, Криве Озеро, Томашполь, М'якавка, Саврань на Поділлі і т. д. Руйнувалися синагоги, єврейські шпиталі, приюти для старців, громадські школи, ощадно-позичкові товариства і кооперативи. (Штиф, ст. 31). Гинули й дрібні містечкові громади з 5—10 родин.

17—20. Х. під час великого погрому в Києві по єврейських помешканнях часто зустрічалися посеред погромників люди з аристократичними манерами. Такі, що одержали добре виховання, від них чулася французька мова і навіть не

погана музика. Це тут “працювали” офіцери Добрармії лейб-гвардійських полків: Преображенського, Павловського, Семеновського і т. д. Вони не дозволяли собі ніякої грубости, а діловито й суворо вимагали данину: грошей, золота, срібла. Часом попросить ввічливо хустку до носа, обов'язково з добірного полотна, а як не сподобається, — поверне, — зазначає Штиф (ст. 36, 37). Як правило, офіцери ділили погромну працю своїх підлеглих, безпосередньо чи посередньо.

У Прилуках командир Семенівського полку, побачивши салдата у розідраних чоботях, радить йому: “Що ти, не можеш зайти до якого небудь жида і стягти з нього чоботи?” В присутності полк. Щепетельнікова (командира батальйона), лікаря Б. і декількох офіцерів прапорщик Кузічов хвалився з подробицями, як він гвалтував 10-тилітню дівчинку, і як салдати щодня насилували. І це оповідання полковник явно одобрив. У Черкасах у мешканні єврея Гальперина (Штиф, ст. 38), жив офіцер Добровольчої армії, який здружився з родиною, просиджуючи годинами з нею за чаєм. Цей офіцер при залишенні Добрармією Черкас з револьвером у руці дочиста ограбував цю родину.

Як далі зазначає той же Штиф (ст. 30, 40, 41), часто офіцери Добрармії уживали системи контрибуцій. Наприклад: 22. XII. 1919 р. в Кривому Озері начальник Волчанського партизанського загону написав євреям формальне запобіжання: через те, що євреї досі нічим не допомогли Добровольчій армії, він вимагає приготувати йому на 24. XII. 1919: 200 тисяч рублів і 25 пар чобіт. 24-го він з'явився і одержав, що вимагав, а потім урядив різанину, в якій було більше 600 жертв. Часом брався викуп за запобіження погрому. У Прилуках за це заплачено 200,000 рублів; щоб не допустити пожежі, м. Тальне заплатило 500,000 рублів. В Конотопі командант зажадав 200 комплетів білизни, а в Городищі м'яса й курчат та 10 тисяч рублів. Командант Михайлівки (Харківщина) зажадав у голови єврейської громади Зольбета: 250 тисяч рублів, золотий годинник, 2 заграничні куфри, дві парі жіночих черевиків ч. 39, 2 пари панчіх, перцю, тютюну, свічок, сірників і т. д.

Отже погроми Добровольчої армії були її обов'язковими атрибутами. Вони її супроводили як при найбільших успіхах, так і при найтяжчих поразках. Приводів до погромів не було, бо вони майже завжди починалися при вступі вій-

ської частини до оселі, коли ще з населенням і не стикалися. Сигналом до погрому частіше служила делегація євреїв з хлібом-сіллю. В деяких містах за привід вважали провокаційні чутки про “єврейську стрельбу” при відході добровольчих частин, як напр. в Корсуні, Борзні, Ніжині, Новому Мглині, Фастові, Києві і інших. Про таку “стрельбу” не раз писав “Осваг” (Осведомительное агенство Добрармії). 17—20. X. 1919 р. офіційний київський часопис “Вечерние Огни” в ч. 38, 39, 40 наводив декілька випадків “єврейской стрельби”. Ці випадки дослідили представники поміркованих і правіших організацій, як: “Союз Возрождения России”, “Национальний Центр”, “Национальне Об’єднання”, “Союз Городов” і т. д., і знайшли, що вони були вигадані. З другого боку велася серед Добрармії погромна агітація.

До цього треба додати, що моральний стан офіцерів і солдатів Добрармії не стояв високо. Це засвідчив сам ген. Деникін 8 серпня 1919 р. депутації від єврейських громад: Катеринославської — М. С. Брукові, Харківської — д-рові Л. Б. Біленському, Ростовської н/Дону — д-рові З. Гольденбергові і Таганрозької — д-рові А. Е. Евінзонові в Ростові н/Доном Деникін між іншим зазначив: “Так, важко сподіватися чогобудь доброго від людей, цілковито спідлених. Це ж не добровольці, що ідейно йшли до армії... це натовп, юрба...” (Штиф, ст. 51).

Один з головніших діячів Добровольчого уряду проф. К. Н. Соколов у розвідці “Правление генерала Деникина”, Софія, 1921, на ст. 192, так характеризує постачання армії. “Наша армія стало була недостатньо харчована, одягнена й оплачена. Військові на фронті одержували такі ж грошові оклади, як і тилове урядництво. Часто ж, у зв’язку з рухом фронту і нестачею грошових знаків, вони, фронтовики, довгий час взагалі не одержували нічого... Восени 1919 року було ясно, що з наступленням морозів війська мерзнуть...” На ст. 193—194 цей же автор про “джерела існування” Добровольчої армії написав: “В тилу, хто міг, поправляв свої діла підсобними, більше чи менше “безгрішними” прибутками. На фронті це робити було ще простіше. “Реалдоб” (реалізація військової здобичі) увійшов у звичай наших військ ще в ті часи, коли “реалізація військової здобичі” була головним, якщо не єдиним джерелом засобів Добровольчої армії. Поруч з “реалдобом”, закономірним і навіть підвідчитним, укорінився груповий чи й індивідуаль-

ний “реалдоб”, що уявляв собою не що інше, як відвертий грабіж. До тилу все частіше надходили відомості про великі грошові капітали, які накупчили осібники і цілі військові частини... Яюсь узими нам довелося спостерігати в Ростові потяг одного популярного воєначальника. Він їхав на відпочинок зі своїми “ребятами”. Це був потяг-велетень із багатьох десятків вагонів, які були навантажені мануфактурою, цукром і різними іншими припасами.”

В. Шульгин у “Києвлянині” ч. 67, з 26 листопада, “філософствував”: “Розуміється, скажуть: нікому і в голову не прийшов би якийсь грабіж, коли б армія одержувала все, що їй належить. Не холодала б і не голодала б армія... Це чиста правда. У значній мірі звичка до грабунку утворилася через жорстоку необхідність... вигідніше мати чисельно меншу армію, але добре забезпечену всім необхідним, ніж велику армію, якої джерелом існування є спосіб Валенштайна, цебто одержує все необхідне грабунком. Така армія не є довговічною.”

Отже із уст найвідданіших Добрармії людей одержується така її характеристика: цілком спідлені люди, що йдуть в армію не з ідейних міркувань і не з примусу. Подруге, це була армія, що базувала самопостачання “по способу Валенштайна”, або “реалдобом”, цебто грабунком. Але крім матеріальної сторони справи, була і в неї “ідеологія”.

Ще на початках боротьби, 7. XII. 1918 р., за підписом “Південна армія” була видана відозва “Голос к Русскому Народу от Южной Армії”. В ній говориться: “Росія, отим жидам Бронштейну (Троцький), Нахамкесу (Стеклов), Цедербауму (Мартов), Гольдману (Горев), Кірбісу (Керенський), Ліберману (Чернов) не потрібна Росія й добро російського народу. Вони мріють знищити Росію та обезсилити руський народ у взаємній ворожнечі і грабунку...” Далі: “Південна Армія звертається з гарячим закликком до руського православного народу: перестань продавати Росію жидам, скинь із себе ярмо жидів...”

В національнім питанні уже згадуваний Соколов заявив (ст. 283): “З ким, дійсно, ми були у відвертій і сталій ворожнечі, так це з українськими політичними групами петлюрівсько-самостійного напрямку...” А В. Шульгин у Києві вже у 2-му числі “Києвлянина” писав: “Так, цей край — руський... Ми не віддамо його ні українським зрадни-

кам, що вкрили його зрадою, ні єврейським катам, що залили його кров'ю". ("Киевлянин", ч. 1, 3. XI. 1919 р.).

Саму назву "Україна" Деникін повернув на "Малоросію". "Малоросіянам" же у своїй відозві за покірливість він обіцяв "єдину, неподільну Росію" й казенну російську школу.

Підсумовуючи цілу політику Добрармії, Соколов визнав, що не все гаразд... Інтелігенція недовірлива, робітники похмуро ворожі, селяни підозрілі... Були розходження і в колах Добрармії... Але в однім не було розходжень — це в єврейському питанні... Тут панував нероздільний антисемітизм маси, особливо військової... (ст. 162, 193, 104).

Ген. Мамонтов, що проробив глибокий похід в запілля, у відозві до селян писав у вересні 1919 р.: "Озброюйтеся і підіймайтеся проти спільного ворога нашої руської землі, проти єврея большевика-комуніста... Хай буде знищена диявольська сила, що живе в серцях євреїв-комуністів..."

"Осваг" 19. X. ч. 17 писав: "... серед християнського населення панує з напруженням стримуване владою хвилювання. Тут уже ми маємо перед собою не звичайну "єврейську стрілянину, а цілу військову змову євреїв проти Добровольчої армії."

"Киевлянин" з дня на день провадив свою отруйливу агітацію, сенс якої зводився до того, що євреї — большевики, що євреї небезпечні для Росії і їм лишається одне: "прилюдно покаяться" у своїх гріхах перед Росією і віддалитися, бо інакше вони будуть віддалені. 25. X. 1919 р. в ч. 41 "Киевлянина" В. Шульгин пропонує таку програму діяння. "Треба змусити євреїв вийти з місць, які вони можуть використати на шкоду російській державі, що відновлюється. Не повинно бути євреїв офіцерів, урядників, суддів. Треба прагнути, щоб не було євреїв земських чи міських виборних, як також службовців у місті чи земстві.

По наказу ген. Май-Маєвського євреїв-офіцерів викинуто з армії. По мобілізації їх не приймали. Згодом і сам Деникін видав наказ про переведення всіх євреїв-офіцерів до резерви. Далі викинули євреїв виборних по міських управах, як: Ніжин, Київ, Біла Церква, Черкаси й інші. У той же час Добрармія на очах розкладалася і боротися в ній проти антисемітизму було безнадійною справою. Це висловив Деникін і перед уже згаданою єврейською делегацією такою фразою: "Слава Богу, якщо мої боєві накази виконуються.

Жадати ж зараз при цьому складі і моральному рівні армії більшого — неможливо.”

Аж 23. І. 1920 р. Деникін отямився і на ст. Тихорецькій знайшов мужність проголосити: “Недавно ми були біля Орла, як шерех тяжких помилок привів нас знову на Кубань. Тепер, коли ми напередодні рішучого наступу, нам потрібна перемога над собою. Нехай кожний пам’ятає, що одною з причин банкруцтва фронту й розвалу тилу були насильства й грабунки . . . Якщо начальники не візьмуться відразу за викорінення цього зла, то новий наступ користи не дасть. Вимагаю жорстоких засобів, до смертної кари включно, проти всіх, що творять грабіж і насильство.”

С. Гольдельман на ст. 60 уже цитованої праці так означив погроми Добровольчої армії: “До вас за кордон певно вже дійшли відомості про погроми Деникіна. **Таких жидівських погромів, з такою кількістю жертв ще не було ніколи на світі, не було і на Україні** (підкреслення Гольдельмана).

“Який це удар для русофільської жидівської інтелігенції і заможного жидівського населення міст, що чекало на Деникіна як влади **порядку**, твердої влади!

“Я мав нагоду бачити одного такого високо-інтелігентного діяча, бувшого приват-доцента, що служив як вчений спеціаліст навіть за часів царату в одному з міністерств, одночасово не порвавши зв’язків з жидівством . . .

“Нема більше руської інтелігенції, — заявив він мені зворушливо, — вона загинула в процесі розкладу Росії. Є цілком деморалізовані, грабіжницькі, п’яні, здичавілі банди в золотих погонах. Не може бути більш ніяких надій, щоб з цим елементом, — а другого нема — можна було ліквідувати большевиків і відбудувати колишню Росію.

“Такий присуд жидівського інтелігента, кадета і руського патріота, після київського, фастівського і десятка інших погромів деникінської “добр. армії”.

Вважаємо зайвим коментувати ці вислови єврейського політика і вченого.

Відомий сіоніст і єврейський діяч Темкін виголосив на конференції єврейських організацій у Карлсбаді доповідь про становище євреїв на Україні. Подаємо найголовніші уступи цієї доповіді за А. Марголіним. (Цит. праця ст. 302—309).

“Насамперед Темкін констатує, що з усіх погромів, що були на Україні, найжахливішими й найбільш жорстокими

були погроми, що робила Добровольча армія Деникіна. Єврейські маси були проголошені поза законом. “Нова влада”, справедливо констатує Темкін, “принесла дуже визначений **офіційний антисемітизм**. Вона анулювала громадянську та національну рівність, що принесла революція. Віддалила єврейських офіцерів і салдатів з усіх фронтів, не зважаючи на те, що вони найретельніше виконували свої військові обов’язки.”

Темкін цитує низку наказів начальників штабів, командантів міст та інших органів влади про виключення євреїв з армії, декрети про віддалення євреїв — виборних із земських та міських установ, заборони захищати єврейські інтереси в пресі, факти звільнення з посад **всіх, хто лише дозволив собі висловити неодобрення і протести проти єврейських погромів** (підкр. Темкіна). Відновлено обмеження для євреїв в правах на одержання середньої й високої освіти, процентову норму . . .

Коли єврейська делегація звернулася в Одесі до Деникіна з проханням видати декларацію про рівність громадянських прав євреїв у Росії, він відповів відмовою. **“Він підтримував** тенденції погромників і лишається відповідальним перед історією за пролиття єврейської крові однаково з фактичними погромниками . . .”

Дуже вартісними у доповіді Темкіна є вказівки на існування при армії Деникіна спеціальної преси, в якій безпосередню участь беруть старі російські чорносотенні публіцисти. Очолювати “Осваг” у Києві призначено А. Савенка з темною душею.

Антисемітська кампанія велася, під керівництвом вищого командування, офіційним органом “Заря”.

Сильне враження в доповіді Темкіна роблять факти прямої участі **офіцерів** у грабунках та вимаганнях. Один з начальників заявляв, що “ми прийшли не для боротьби з большевиками, а для війни з євреями . . .”

Погром у Фастові перевищив, по свідцтву Темкіна, все, що було в наші часи, так багаті погромами . . . Справа не в тім, скільки виявилось жертв, чи скільки був специфічний та жорстокий той чи інший погром. Важно те, хто робив погроми і які спонуки були у зачинників? . . . У Фастові, за цією доповіддю, грабували всі вартісні речі, роялі, хутра, срібло, брильянти — офіцери і супроводивші їх дами . . . Один офіцер стягнув перстень з пальця фастівського єврея.

У Києві всі погромні жорстокості творилися під керівництвом офіцерів. “Осваг”, “Киевлянин” і “Вечерние Огни” вигадували всілякі обвинувачування проти євреїв і раділи з приводу погромів... На Поділлі, куди відкочується з Києва армія Деникіна, за спостерігачами, відновлялися всі способи середньовічних мордувань: євреїв палили живцем за допомогою гасу (нафти) й оливи. Темкін назвав імена полковників, що керували цими погромами.

До доповіді Темкіна долучені копії оригінальних документів, що свідчать про пряму вину багатьох вищих начальників деникінської армії у цькуванні єврейства й урядженні погромів. Особливо вражає система провокації та езуїтства, які пронизують ці документи. Ніколи не можна було собі уявити, які низькі й звірячі інстинкти заховувалися у тому оточенні, яке було підпорою самодержавія. Ці виприски старого режиму разом зі своїми знайомими дамами захлипалися безкарною можливістю мордувати євреїв.

17. I. 1910 р. командант Білгородського полку із ст. Тихорецької повідомляє команданта в Новоросійському, що в новоприбулих підкріпленнях багато салдатів-євреїв. Вони вказують салдатам на “шкідливість для армії погромів євреїв та іногородців”. Командант вважає це ознакою “більшевицької пропаганди”. Він пояснює, що за його наказом воєнно-польовий суд уже 10 євреїв розстріляв...

20. XII. 1919 р. Головний Військовий Штаб командування арміями Одеського району видав унтер-офіцерові С. Гольштайну на руки посвідчення, що він з уваги на його єврейське походження цілковито викреслений зі списків по мобілізації...

Головний лікар 2-го шпиталю в Таганрозі секретно повідомляє підлеглих йому лікарів, щоб не приймали в шпиталі євреїв салдатів і офіцерів, за браком місць. Мотивує це розпорядження старший лікар тим, що йому вже зробило вище командування зауваження на недопустимість, щоб шпиталь наводняли євреями, які шкідливо впливають на салдатів і ранених.

Командант станції Сінельниково одержав за підписом ген. Май-Маєвського (головнокомандувач Добрармії) телеграфний наказ по лінії, щоб його щодня повідомляли телеграфом, скільки вбито євреїв у потягах, що проходять кожний двірєць. Генерал найстрогіше вимагає заборони всіляких демонстрацій з боку єврейства з приводу отих убивств.

Цей же Май-Маєвський, по наказу вищого командування (цебто ген. Деникіна), вислав службову телеграму в Кременчук, Полтаву й інші місця, з наказом “стримувати наступ і всіми способами робити так, щоб у всіх місцевостях з великою кількістю єврейського населення раніше побували війська Григорієва, партизанів і різних червоних.”

Циркулярний наказ 22. XII. 1919 р. начальника служби пропаганди в області Донській, Калашникова, вимагає виключення всіх євреїв з усіх посад, як елементу, що уникає військової повинності і перешкоджає звільненню Росії від чужинецького ярма.

У доповіді 12. VIII. 1919 р. комісар Катеринославської поліції по 3-му участку повідомляє Катеринославського губернатора про те, що по деяких вулицях євреї кричать по ночах, симулюючи напад на них з боку козаків. В дійсності ж вони хочуть цими криками подати сигнал червоним, позиції яких близькі до міста. При цьому крики повинні означати, що добровольча армія розклася і грабує. Це робиться з метою підбадьорення червоних і полегшення їх наступу. Комісар далі додає, що вже вжив заходів для припинення цих криків. Він передав відомості про деяких євреїв, підозрілих у приналежності до большевизму, воєнно-польовому суду і винні вже арештовані . . .

Садистичним же документом є наведений у доповіді Темкіна такий лист: “Мій дорогий Костя, приходь до нашого помешкання сьогодні ввечері, о 7-ій годині, випити з нами чашку чаю. Ми лаштуємо показати тобі дещо дуже цікаве. Денис підібрав маленького єврейчика, якого називають “комісаром” і яким він думає побавитися в цей вечір найвеселішим способом. Він приправив щось в роді корони з тростинної палиці. Він надіне корону на голову маленького єврейчика і буде її здавлювати за допомогою палиці доти, поки череп єврея трісне. Не правда, це цікаво? Уявляю, що буде виробляти жидок! До речі, Ірена Петровна і Ганна Миколаєвна також будуть присутніми. Я розраховую на тебе! . . .”

Варто ще згадати бодай деякі порівняння А. Марголіна у цитованій праці на сторінках 310—322.

“У відчиті Комітету допомоги жертвам погромів при Російському Червоному Хресті в Києві зазначається, що ні при Центральній Раді, ні при Скоропадському, ні в перші два місяці правління Директорії погромів не було. Погроми

почалися після поразок, що зазнали війська Директорії від большевиків. “Чим більші поразки, чим більше війська Петлюри змушувалися до відступу, тим жорстокіше вони мстилися над невинним єврейським населенням, яке вони уподоблювали до комуністів. Клич: “геть євреїв і комуністів” або “всі євреї — комуністи” — проголошувалися на Україні й викликали скрізь погроми...”

“... Протягом століть населення цілої Росії чуло від уряду обвинувачення євреїв у всіх лихах світу. Темні, некультурні маси вірили навіть легендам про ритуальні вбивства євреями християнських дітей...”

“... Кишинівський та Гомельський погроми 80-их років виникли лише на підставі фальшивих чуток і обіцянок безкарності протягом 3-ох днів. На цей раз участь євреїв у большевицькому русі була не чуточкою, а фактом, який дуже легко роздмухувати й перебільшувати... З другого боку, безкарність грабунків стала не триденна, а необмежена, завдяки відсутності влади. Яка ж влада могла бути при паніці й відході перед “військами Троцького...” При таких умовах створювався сприятливий ґрунт і для грабіжницьких інстинктів частин армії, що розклалися, і для розвитку ідейного бузвірства Семосенок і Ко. і для провокаторів із російського чорносотенного табору, погромщиків з переконання, що бажали одночасово скомпромітувати погромами український рух...”

“Цілком інша картина постає при порівнюванні цієї смуги погроми з початком погромів Деникінської армії. Тут уже справа не з відходом і хаосом, що виникає. Навпаки, чим удачніший наступ, тим організованіше провадиться пропаганда згори і тим сильніше та пляномірніше розвивалися погроми. Якщо в українській армії початок псуття був у її хвості, то тут (у добровольців) отрута розкладу приходила від голови. Як уже згадувалося, Деникінські офіцери впрост заявляли, що вони воюють не з большевиками, а з єврейством... “Бий жидів і спасай Матушку Росію!...”

“Звичайно, і в Деникінській армії було багато елементів чисто грабіжницького типу. Але найстрашніше було в закорінілому антисемітизмі головачів, що оточували Деникіна, та в їхній садистичній ненависті до євреїв. Я особисто не схильний думати, що сам Деникін хотів погромів. Навіть він, при всьому його антисемітизмі, не міг не розуміти шкідливого значення погромів для його ж армії. Але він був безсилий

у цім відношенні та і не мав нахилу виступати на захист євреїв.

“Друга характеристична риса, яка odrізняє самий перебіг погромів цієї і другої смуги, полягає в тому, що поміж військими Петлюри все ж спостерігалися випадки, коли окремим особам чи частинам щастило запобігати чи спиняти погроми. Два таких випадки зазначає у своєму докладі Темкін. Другі два випадки наводяться в доповіді Комісії допомоги жертвам погромів. У Коростені 13. III. 1919 р. салдати червоної армії зробили єврейський погром. Підоспівши салдати армії Петлюри, що вели тоді наступ, зупинили цей погром. У Білій Церкві українська армія, що заступила в серпні армію Шкуро і червоних, що послідовно громили містечко, вела себе пристійно, поки її не заступили банди Зеленого, що відразу зробили погром. Потім нещасливе містечко спробувало нападу банд Соколова, після чого командуванню української армії знову пощастило установити на короткий час порядок...

“У Лубнах погрому уникнуто завдяки тому, що в шерегах української армії набралось 100 чоловік, які вийшли зі зброєю в руках проти погромників. 14 з них згинуло, але місто було врятоване...

“Таких фактів Деникінська армія не знала. У ній за таке заступництво і захист євреїв “винних” звільняли зі служби...

“Третя паралеля, дуже не вигідна для армії й уряду Деникіна, виявляється при зіставленні декларації українського уряду по єврейському питанню, законів про персонально-національну автономію і єврейські громади — з обмежувачими нормами для євреїв у царстві Деникіна по громадській освіті і військовій службі. Тут — євреї серед українського уряду, бажання притягати представників єврейства до всіх ступенів державної служби, там, у Деникіна, виключення євреїв-офіцерів із армії, виборних-євреїв із земств і міських рад. А між тим скільки євреїв із самого початку пішли добровольцями до Колчака і до Деникіна. Скільки євреїв, що виховалися на руській культурі, пішли умирати за Росію, яка завжди була їх мачухою! З другого боку, яка маленька жменька нас, євреїв, приєдналася після 2-ої революції до українського руху... Звичайно, в цьому факті нічого дивовижного. Принципи Вільсона прозвучали ще так недавно, здійснення українським народом свого права на самовизначення було ще таким новим, свіжим явищем, що не тільки обиватель,

але і єврейська інтелігенція, за рідкими винятками, не засвоїли собі і не усвідомили всього, що сталося. Але факт все ж лишить фактом... Євреї були представлені дуже значною кількістю і в шерегах большевиків, і, напочатку, в шерегах Деникінської армії. З українським рухом із євреїв пішли лише декілька чоловік...

“Нарешті, ще одна з багатьох паралелей, що підкреслює різниці в характері Деникінського й українського рухів. В Києві, в присутності Драгомірова й Бредова (вищі добровольчі генерали) іде відверто єврейський погром. Ніколи чогось подібного не було в місці перебування Директорії, чи то в Києві, Вінниці чи в Кам'янці-Подільському. Київське населення знає, по гіркому досвіді, різницю між цими двома “режимами”.

“І все ж, не зважаючи на всі ці дуже поважні обставини, за кордоном значно більше знають про погроми “Петлюровців”, ніж про погроми Деникінської армії, не рахуючись з тим, що останні і кількісно і якісно значно перевищили перші. Пояснюється це не тільки пропагандою загальноросійських кіл, що мали старі зв'язки і більші засоби в Америці й Західній Європі, але й тим незаперечним фактом, що перша по часі серія погромів повинна була притягти найбільшу увагу, викликати найбільший вибух, обурення громадської opinio. Така є загальна людська психологія, такі натуральні закони людської природи...

“Кишинівський погром 1903 р. зробив величезне враження на весь читаючий і думаючий світ. У процесі за цей погром узяли участь найліпші сили російської адвокатури. Пояснювалося це довгою тишою в області погромів після 80 років, незвичайною жорстокістю цього погрому та явною виною в ньому Плеве й його агентів. Велику увагу приділено також гомельському процесові в справі погромів, бо це був перший погромний процес, який слухано при відкритих дверях. Але коли в 1905 році вибухло більше 300 погромів, то чуливість громадянства виявилась притупленою. Західна Європа й Америка уже реагували не так сильно, як після Кишинева...

“Лютневі й березневі погроми 1919 р. вибухли ще за перебування французів в Одесі. Тоді ще працював телеграф, хоч був французький кабель; ще ходили відносно регулярні потяги. Але з кожним днем засоби комунікації українських міст і містечок між собою нищились, рівно ж зростала й

відрваність України від решти світу. Відомості про погроми Деникіна вже просочувалися з великим запізненням, нерегулярно і без системи. Також дуже мало відомо за кордоном про погроми червоної армії, які почалися після загрози дисципліни в її шерегах на Україні, про жахливі звірства першої кінноти Буденного...

“Що торкається погромів, які робили різні банди, то на них не доводиться зупинятися, бо здебільшого ці банди склалися виключно з шукачів наживи, легкого розгульного життя й гультьйства за рахунок нещасливого єврейського населення. “Вожді” оцих банд часто міняли свою фірму. Напочатку вони заявляли себе комуністами, потім прибічниками українського руху, а потім деякі протягали руку Деникіну...

“Спільність операцій проти большевиків і спільний фронт часом зв’язували регулярні війська як українського уряду, так і Деникіна з цими бандами. Але, з другого боку, треба пам’ятати, що невмолимі закони війни часто приводять не тільки до такого контакту суто технічних операцій, але навіть і до протиприродних союзів. Хіба союз республіканської Франції з Росією часів Кишинева, Плеве й Распутіна не був явищем дуже ненормальним? І хіба держави Антанти відмовилися від союзу з Росією, коли її регулярні війська гураганом пронеслися по Галичині, громлячи й грабуючи єврейське населення?”

А що таке союз найбільших демократій світу з людожерним червоним Советським Союзом під час 2-ої світової війни? — додамо ми від себе.

“Є ще одна психологічна риса, що різко розмежовує ставлення мало поінформованих кіл до особи вождя українського руху і до генералів Добровольчої армії. Деникін фаховий військовик, колишній генерал ще при існуванні російської регулярної армії, апріорно вважається за людину реакційну і антисемітського напрямку. Але до письменника Винниченка і особливо до “бухгалтера” Петлюри пред’являються цілком інші вимоги. Взагалі до людей “знатного” походження, що робили велику бюрократичну кар’єру, мораль обивителя, у підсвідомому пієтеті до їх блиску й величності, часто прощає не тільки дуже погані щоденні “витівки”, але навіть і самі нелюдські злочини проти цілого народу. Інша справа люди “нижчих” станів і представники ліберальних та чисто трудових фахів. Їм ста-

влять в особливу вину найменшу необережність, до них пред'являють найбільш суворі вимоги. Коли б Деникін видав навіть із запізненням хоч би одну декларацію, подібну до змісту з відозвами Петлюри і Українського Уряду, то це справило б значно сильніше і вигідне для Добровольчої армії враження, ніж усі декларації Петлюри. Занадто глибоко ще сидить у народах колишньої Росії почуття рабів. Всяке милостиве слово **барина** ціниться більше, ніж щирі заяви дійсних демократів, які доводять служення гнобленому народові не генеральськими погонами, а сидінням по в'язницях і скромним невибагливим особистим життям інтелігента-трудовика.

“Ніколи цілий нарід не може бути в ролі підсудного. Нема “поганих” і “гарних” народів, а є лише різні ступені розвитку кожного даного народу. Є більше культурні і менше культурні, більше дикі і менше примітивні народи. Чим більше забитим і темним є більшість населення країни, тим гостріші способи його недоброзичливості до тієї меншости, яка живе поміж його і має свою особисту релігію, особливі звичаї й обичаї.”

“Терпимість і уміння розуміти всю природність різниць у правах різних народів вимагає певного рівня культури. Такий рівень не міг бути у народів, що перебували в темряві й некультурності під ярмом російського самодержавства. У цьому відношенні всі народи колишньої Росії, а в тому числі і її єврейське населення, являються натуральним продуктом того режиму, в якому вони виховались... Антисемітизм насаджувався із центру більше всього там, де жили єврейські маси, в смузі осілості...”

“І все ж, — як свідчить багато джерел, у тому числі і доповідь Темкіна, — найбільш жорстокими погромниками в шерегах армії Деникіна виявилися не українці, а чеченці. Взагалі в армії Деникіна українці становили порівняно незначну її частину. В її шерегах були і великороси, і донці та інші.

“Так само, як ми, євреї, справедливо скидаємо з себе відповідальність за всі дії комісарів-євреїв і за гідотні поступовання тих євреїв, які брали участь у праці большевицьких череззвичайок, так і український нарід має повне право відректися від своїх негідників, що заплямували себе погромними злочинами. Нехай серед українського народу є 200, 300, 500 тисяч злочинців-погромників, але цього не мож-

на розповсюджувати на решту 30 з гаком мільйонів корінного українського населення. І коли ми говоримо: **“всі українці-погромники”**, ми наподоблюємо тих, які твердять, що **“всі євреї — большевики”**.

З усього наведеного слідує, що лише українська демократична влада, а в ній і Петлюра, боролася проти єврейських погромів. І лише при ній багаторазово українські частини не допускали, або припиняли не за них розпочатий погром євреїв. Ні один єврейський поважний дослідник погромів не закинув верхівці демократичної української влади і Петлюрі особисто не то що потурання погромам, а навіть тіні антисемітизму. Цілком протилежне творилося при всіх інших владах на Україні. За гетьманату влада байдуже обходила питання погромів. Совети реально нічого не діючи, провокаційно перекладали погроми червоної армії на війська противної сторони. Армія Деникіна від самої її гори до низів купалася в крові євреїв і зі смаком проповідувала погромництво, часом зазначаючи, що боротьба проти безборонного єврейства є важливішою, ніж проти большевиків.

ІХ. СИМОН ПЕТЛЮРА НА ЕМІГРАЦІЇ

1. Перебування в Польщі.

Сумно скінчився останній похід на Україну. Українська армія, не встигнувши розгорнутися через зрадливого, дводушного союзника, Польщу, мусіла разом з урядом покинути рідну землю й перейти на чужину поневірятися. Вчорашній союзник тепер інтернував українське військо, відбираючи від нього рештки зброї, якою боронено і Варшаву. Знову створилося для українців становище, у якому, здавалося, нема виходу. Але Петлюра направляє свою й уряду енергію на активізування української закордонної політики. Цілий 1921 рік в Європі проходить під знаком активізації політичної діяльності.

А на своїй землі ще спалахують повстання. Однак західний світ до них байдужий. Після провалу з Колчаком, Деникіном, Врангелем, Міллером — Антанта припиняє боротьбу проти большевиків. Лойд Джордж, за його висловом, що і “з людожерами можна торгувати”, хутко нахиляє гордих британців до нових можновладців Москви. Підписавши Версальський мир, Антанта прагне за всяку ціну відпочинку. Притихають, жевріють повстання на Україні.

Наступає “передішка”, яку С. Петлюра хоче використати для підготовки до нової ситуації. Він шукає доріг до зближення з Заходом, намагається з’ясувати останньому, що загроза російського імперіялізму при нових правителях зростає. Він проявляє велику ініціативу й підганяє своє оточення, щоб не пропускало ні однієї нагоди, де б можна було заманіфестувати своє національне ім’я, де б можна говорити про Україну. Чи це буде політичне товариство прихильників Ліги Націй, чи науковий з’їзд, чи міжнародний союз комбатантів, чи міжнародня жіноча ліга, чи з’їзд інженерів — все одно, скрізь мусять бути українці, мусить говоритися про Україну. До цієї пропагандивної мети належить і тріумфальна подорож капелі Кошиця, яка була виряджена з ініціативи С. Петлюри. Так шукав він надійну базу в світовій міжнародній опінії.

Про цей період життя С. Петлюри його міністер закордонних справ проф. О. Шульгин написав¹¹⁰⁾:

“Багато має заслуг Симон Петлюра, але ця впертість його в закордонній політиці, мудрість його керівництва є одною з найбільших його заслуг. Завдання одностайності й твердості нашої лінії за кордоном, завдяки одноцільності, логічності нашої акції, завдяки систематичній праці українських політичних чинників взагалі за кордоном, починають в світі українську проблему розуміти і ми сподіваємося, що в час рішучий, коли, як у 1919 році, знову будемо потребувати допомоги, Європа не буде вже дивитися на нас такими сонними, байдужими, а то й ворожими очима”.

На початку С. Петлюра й уряд УНР отаборилися в м. Тарнові в Польщі. Військові інтерновані опинилися в таборах Калуша, Ланцута й інших. Автор цих рядків з обов'язку Кубанського Військового отамана та голови уряду Кубані в січні 1921 року відвідав С. Петлюру в Тарнові. Мешкав тоді Симон Васильович в просторій бідно умебльованій кімнаті готелю.

Він пропонував змодифікувати підписаний договір з Кубанню на тісніший. Я ж обстоював думку, що на еміграції такі договори викликать лише гостру критику й непотрібну балаканину. Якби прийшло до зміни ситуації, то можна буде на підставі виникаючих конкретних обставин скласти нову умову. У Симона Васильовича було декілька листів і від кубанських емігрантів з різними пропозиціями. Я йому коротенько переказав останню Одисею кубанців і перебування в ту пору в таборі на острові Лемносі. Цікавився він приїздом делегації від уряду УНР до Криму (з Левком Чикаленком на чолі) та перебуванням у Севастополі “федераліста” Моркотуна з Парижу, а також діяльністю української місії на чолі з Красковським у Тифлісі.

У цій довгенькій розмові С. В. вразив мене своєю поінформованістю і дуже швидкою орієнтацією у всьому, про що він вперше довідувався. Тоді він виявляв і дуже великий оптимізм. Він був повний віри, що Антанта швидко розбереться в обставинах на Сході і змінить своє становище. Орієнтацію на німців, що її висували деякі українські діячі, він рішуче відкидав. За його думкою німці, подібно до росіян, шукать у Україні колонії, а не рівного собі спіль-

¹¹⁰⁾ О. Шульгин. “Симон Петлюра та українська закордонна політика”. Збірник пам'яті Симона Петлюри. 1930. Прага, Ст. 176.

ника. Не називаючи імен, Симон Васильович у тій розмові не раз констатував факт слабенької підготованости українських і інших східніх політиків, недостатній досвід, а звідси — дилетанство. На майбутнє Симон Васильович велику надію покладав на об'єднання всіх поневолених Росією народів, відводячи особливо поважну роль Кавказові. Говорили ми й про питання соборности українських земель. Симон Васильович вірив, що до соборности прийде, але для цього треба насамперед, щоб заіснувала якийсь час українська держава. Якби тепер Україна заіснувала у вигляді хочби такого Закарпаття? Скільки можна вдіяти для цілої України і з такого скрайка нашої землі, — додавав він. При цій розмові лише на початку Симон Васильович сидів, а потім усе ходив і майже без упину палив цигарки.

Пізніше С. Петлюра переїхав до Варшави, але жив під чужим ім'ям, бо совети весь час домагалися його видачі. Польща, сусідуючи з Советським Союзом, дуже дбала про збереження миру з ним, що швидко набирався сили і робився потужною державою. Отже офіційно С. Петлюра вважався неprisутнім у Польщі.

Ще восени 1921 року спробовано проробити військовий похід на Україну, самим довідатися, чим живе населення України і показати, що українські вояки ще живуть і можуть діяти, а перед світом засвідчити, що Україна не скорилась. І от уночі з 3-го на 4-те листопада 1921 р. 1,500 українських вояків під командою ген. Юрка Тютюнника вийшли в останній похід на Україну, в "Льодовий похід". Розбиті на 3 групи вояки пішки вийшли на засніжені рівнини Поділля й Київщини та в ліси Волині. Майже голі й босі без достатнього озброєння пішли ці лицарі українського війська і проробили 700 кілометровий марш. Група полк. Паляя прорвалася з боями аж під Київ. Ці герої пронесли жовто-блакитний прапор Української Народної Республіки по гвалтованих росіянами просторах на 700 кілометрах. 21. XII. 1921 р. під Базаром попала в більшовицьке оточення група українських вояків. Коли вони вистріляли всі набої, лишилося ще 359 вояків, які не піддалися ворогові. Всі вони зі співом "Ще не вмерла Україна" . . . були розстріляні, створиши легенду про Базар. Рік-річно всі вільно живущі українці відзначають день Базару, як день своїх героїв.

Коли просвістіли останні кулі "Льодового походу", постання на Україні почали повільно вщухати, аж поки не набу-

ли характеру жевріння... По українських же таборах інтернованих все частіше з'являлися советські комісії, які шукали слабодухих до повороту додому. Щоправда, ці комісії майже завжди одержували від таборян належну відсіч. Але таборове життя все більше дезорганізувалося, матеріальні й духові умови життя все гіршали й гіршали. Всі мусіли шукати виходу з невідрадного становища. Молодь почала пробиватися до Чехо-Словаччини, де створилося 3 українські високі школи. Тут молодь доучувалась як у своїх, так і в чеських школах. Старша інтелігенція перейшла на культурну працю, віддаючись їй цілковито. Почалася переоцінка вартостей. Деякі навіть визначні інтелігенти дійшли аж до повороту на Україну, як проф. Грушевський, В. Винниченко, Ніковський, Шадлун та інші. Деякі політичні групи в своїх органах шукали винних у невдачі українського руху. Виник і змінівіховський рух, який все ж великих розмірів не набрав.

Живучи у Варшаві нелегально, президент С. Петлюра не міг навіть відповісти на здебільшого повні злоби закиди. В таких обставинах С. Петлюра почував себе осамітненим. Близькі друзі пороз'їздилися по Європі, а дехто й за океан, і не могли вже відвідувати свого президента. У той час по Україні виловлюють "петлюрівців". Петлюрівщина все більше набирає приваби й пошани серед української людности, як мазепинство після поразки гетьмана Мазепи під Полтавою. Петлюрівців на всіх просторах СРСР переслідують, як найбільших ворогів держави.

То були чи не найтяжчі часи в житті президента. Його становище можна порівняти хіба з орлом в тісній клітці, де він не може навіть розправляти крила. Життя під чужим ім'ям, у скритку, не давало йому можливості не то що вести пляномірну працю, а навіть ворухитися і подавати ознаки існування. Він міг із хати виходити лише вечорами. А Советський Союз настирливо домагався видачі його.

Переможений, знесилений С. Петлюра залишався пострахом для російських окупантів на Україні. Тут серед селян росло й западало міцно в душу ім'я С. Петлюри. З цим ім'ям тісно спліталися надії на визволення з-під чужої влади. Славнозвісні ще з 1-ої світової війни й пізнішої боротьби за владу генерали Деникін, Врангель, Скоропадський вільно жили під своїми прізвищами і роз'їхалися по Європі, а скромний "бухгалтер" Петлюра був грізним для московської вла-

ди. Не денікінці, а петлюрівщина не давала спокійно спати червоним імперіялістам.

Насувалася конечна потреба відновити політичну працю в ширшому обсязі. Концепція “чолом проти півночі” і порозуміння з західними державами лишалися без зміни. Для ширшої праці треба було виплисти на глибшу й просторішу воду. Президент мусів покинути Варшаву. Першим етапом переїзду намітився Будапешт.

2. Будапешт, Женева, Париж.

Чому С. Петлюра спинився насамперед на Угорщині? У той час перш за все збереглися в Європі лише дві українські дипломатичні місії, що офіційно існували: в Угорщині та Швейцарії. Будапештську місію було визнано урядово і вона користувалася з усіх дипломатичних прав, як і інші посольства. Тут можна було одержати візи без клопоту, а президент України мав там рівні з іншими чужоземними представниками права. Крім цього, в Угорщині тоді була виразно негативна позиція уряду щодо большевиків, які свого часу кривавою спробою Беля Куна досить досолили угорцям. Угорський уряд доброзичливо поставився до приїзду С. Петлюри і дав згоду на перебування у своїй столиці. Фінансові справи взяв залагодити барон М. Василько. Супроводити президента в цій подорожі мав В'ячеслав Констянтиневич Прокопович, бувший голова уряду УНР і пізніший редактор “Тризуба”. Подорож В. Прокоповича апробували і його однодумці.

Викриття саме в грудні 1923 року потайного большевицького агента в українській місії у Варшаві прискіпило виїзд. 31 грудня 1923 року вранці поспішним потягом, що йшов на Відень, з Варшави вирушили — Степан Могила (він же С. Петлюра), начальник пресової служби української місії в Будапешті та торговельний агент тої ж таки місії (він же В. Прокопович). Так вирвався з варшавської клітки президент України С. Петлюра і рушив у невідоме. Шлях прослався через Відень.

На ранок нового року 1924 стомлені подорожні прибули на західний двірець Відня. Починало розвиднюватися, коли обидва в метелицю з чималим морозом перейшли двірець і попрямували до близької вже відчиненої кав'ярні. Випили гарячої кави і розпитали кельнера про недорогий, чистий

і спокійний готель “Цур Лінден”, в якому взяли дві кімнатки. Було тепло, затишно, постелі білі й чисті, які зустрічаються лише в німецьких землях. Одначе довше користатися цим утульним з європейським комфортом готелем не довелося.

У цьому ж готелі замешкував колишній посол УНР, який і з'явився з візитою. У цього посла були якісь заплутані справи і сподіватися що він не виявить таємниці, було б ризиком, тому рішено, щоб увечорі вже відїхати до Будапешту.

По обіді відвідали “пана” — Є. Х. Чикаленка. Від нього за чаєм довідалися про останні віденські новини. Рішення виїхати до Європи Чикаленко привітав, зазначаючи, що це треба було б зробити вже давно.

Не минули також помешкання старого й тяжко недужого П. Чижевського, що ще держався на світі тільки одним: рідною Україною. Тяжко хворий, старий проте бадьорився, як завжди, повен енергії й проектів. Він, звичайно, читав і пам'ятав усі статті, що писав С. Петлюра у Варшаві в щоденниках “Українська Трибуна” й “Українська Справа” за підписом С. Торнтон та О. Ряст, як і в журналах “Трибуна України” та “Табір”. Мав також брошуру “Сучасна українська еміграція та її завдання” О. Ряста, яка тоді справила велике враження. Гості говорили з недужим про справи, ділилися враженнями і плянували на майбутнє. Чижевський дуже радів, що нарешті президент вирушив у світ. На відході від Чижевського зустрілися подорожні ще з деким з молодих земляків, яких тоді досить було у Відні.

Занесений снігом, скутий морозом Відень подобався С. Петлюрі. Веселі й привітні обличчя віденців прийшлися до смаку президентові. Новорічний настрій особливо виразно відчувався в ресторані, в вагоні трамваю і т. д. За день перебування у Відні С. Петлюра, — як напише пізніше В. Прокопович, — посвіжішав, ожив. З кожної дрібнички в подорожі він ніби пив з насолодою щось свіже, бадьоре, животворче — почуття волі. Це ж бо вперше по кількох роках війни, напруженої державної праці, після напівлегального існування останнього часу президент почував себе звичайною людиною, був в кав'ярні, ресторані, трамваї, змішувався з вуличним натовпом, зупинявся перед вікном книгарні, просто й вільно ходив по вулицях. Все це було справжньою насолодою.

У Будапешті також було непогано. Однак Угорщина бу-

ла в закутку Європи та ще країною подоланою. Політичне життя проходило поза цією країною. Тому зоставатися там довше не було рації. Треба було переноситися до більших політичних центрів. До того ж в Угорщині майже не було й української еміграції. При довшому перебуванні в Будапешті опинився б президент в ізоляції від своїх співгромадян. Отже треба було рушати далі на захід, де кипіло політичне життя, де важилася доля і сходу та зокрема України. При таких обставинах С. Петлюра з В. Прокоповичем переїхали до Женеви, цього з давніх-давен класичного притулку емігрантів.

У Швейцарії існувала ще також з усіма формальними правами місія Української Народньої Республіки. В Женеві ж був сталий осідок "Ліги Націй". Сюди з'їздилися політики з цілого світу. В цій країні політичної свободи зустрічалися емігранти-українці з різного часу походження, які часто добре були зорієнтовані в справах закулісної політичної кухні. Швейцарія одначе є вітальною кімнатою, в якій господиня мило усміхається і ретельно дбає про утульність для всіх: саме ця країна найстрогіше дотримується традиційного неутралітету. По швейцарських курортах політичні задуми головно вигладжуються. Політичною ж кузнею в той час була Франція.

Великий французький патріот і динамічний політик Жорж Клемансо недавно закінчив "креслення" мапи Європи з найбільшими узглядненнями інтересів Франції. Він указав шлях творення "великої" Польщі, союзу "Малої Антанти" та інших регіональних об'єднань, сприятливих для Франції. На світовім політичнім екрані тодішнього часу бистро змінювалися хитроумний Бріан, точний з розрахованим кожним словом Пуанкаре (президент Франції 1-ої світової війни), блискучий учень Ж. Клемансо родовитий парижанин Тард'є, Ліонський мер Ерїо, трохи метушливий комбінатор Барту (убитий разом зі сербським королем Олександром) і ціла плеяда інших. Тодішня Франція була найпотужнішою мілітарною силою в Європі. Париж був центром, де зроджувалися і дебатували різні політичні комбінації.

Треба було подбати про утворення поважного політичного українського осередку в Парижі. Цьому питанню велику увагу присвятив президент С. Петлюра. У Францію ж на той час почали направляти багато українців з таборів інтернування в Польщі. Українці ставали на працю більшими група-

ми, творячи більші осередки. В самому Парижі все більше збиралося української інтелігенції. Восени 1924 року остаточно оселився в Парижі і президент С. Петлюра з родиною (дружиною й донькою). У Латинському кварталі, біля Сорбони, на вулиці Тенар він наймав дві кімнатки. В одній він мешкав сам, у другій містилася його дружина, Ольга Опанасівна, та донька Леся. Родина Симона Васильовича жила скромно, тихо й бідно, як більшість українських інтелігентів-емігрантів. Своєї кухні не мали, а ходили обідати до малих ресторанів, яких так багато в Латинському кварталі.

На початку 1925 року С. Петлюра організував видання тижневика “Тризуб”, який хутко набув широкого розповсюдження по всіх частинах земної кулі, де була українська еміграція. Всі осередки європейських держав читали “Тризуб”, бажаним гостем він був у Харбіні на Далекому Сході, за ним питали українські емігранти в Канаді, США, Аргентині, Бразилії й Бельгійському Конго та на Зондських островах Азії. Співробітничала в “Тризубі” майже вся еліта українських патріотів-емігрантів. Там були статті професорів: Біднова, Д. Дорошенка, В. Дорошенка, Д. Андрієвського, О. Лотоцького, В. Прокоповича, В. Садовського, О. Гловінського, Славінського, Іваницького, В. Сімовича, Сірополка, К. Безкровного, цілого шеругу військових і інших журналістів. Дуже часто містилися в “Тризубі” і статті самого С. Петлюри. Політичні огляди М. А. Славінського були перлинами в нашій періодичній літературі. Це був офіціоз Української Народньої Республіки. Тижневик цей стояв на високому рівні і проіснував він до початку 2-ої світової війни, майже півтора десятка років.

Екзильний уряд президента С. Петлюри був поділений і члени його перебували стало в державах найбільшого скупчення української еміграції — у Варшаві, Празі, Парижі. Декілька разів на рік міністри нелегально з'їздилися й накресливали плян дальнішої діяльності. На кожній міжнародній конференції (в Генуї, Каннах, Женеві) і засіданнях Ліги Націй бували й представники українського уряду, подаючи від України відповідні меморандуми й заяви. Інформативна державна праця, що провадиться й сьогодні, набула сталості ще за часів С. Петлюри.

Видавалася також і пропагандивна література, як для еміграції, так і за залізну заслону. Ця діяльність стала відома не лише українському громадянству. Про неї довідалися та-

С. Петлюра в рабочому кабінеті в Парижі незадовго перед убивством.

кож росіяни — білі й червоні, євреї, представники інших поневолених народів. С. Петлюра висунув ідею утворення організації, об'єднуючої всі поневолені росіянами народи. Так повсталася організація “Прометей”, якої центр пізніше перенісся до Варшави. 20 років пізніше по зразку цієї організації українські націоналісти створили “АБН” і “Інтернаціонал Свободи”. Така активність С. Петлюри занепокоїла большевиків у Москві.

У Парижі заснувала змінівіхівська громада з українців. До неї ж пристав і “Comite d'action” Галіпа. Ці організації одержали завдання слідкувати за С. Петлюрою та його оточенням, як також інформувати відповідні советські установи. Почав виходити в Парижі змінівіхівський часопис “Українські Вісті”. В кожному числі його друкувалися брудні наклепи, лайки й усякі “домисли” про С. Петлюру та уряд УНР. Звичайно, висліди змінівіхівських шпиків передавалися до Харкова й Москви. В березні 1926 р. Чубар (російський комісар на Україні) в Харкові, а потім у Москві вказав на небезпеку, яку являє діяльність С. Петлюри для советів, в той час росіяни вже міркували над тим, як цю небезпеку усунути .

Окрім друкованого слова, президент С. Петлюра провадив жваве листування з приятелями. Його листи були надхнені оптимізмом, підбадьорюючі.

В одному з листів того часу до двох визначніших громадян Канади С. Петлюра порушив питання, що лишаються актуальні й сьогодні. Головніші місця з цього листа з Парижу такі:

“...Ваш відгук обов'язує мене поінформувати Вас коротко про деякі з тих думок, яким я надаю сьогодні особливо певне актуальне значіння.

“Головною причиною, що вплинула на сучасне становище української нації, була і залишається її **незорганізованість** та **непідготованість** (всі підкреслення в листі — В.І) до державного будівництва... Коли нація організована, вона переборює уємне значіння несприятючих чинників і дає собі раду навіть з більшими труднощами, як ті, що мала наша нація в 1917—1920 рр. Наша нація, беручи справу об'єктивно, і не могла ці труднощі перебороти. Такий вислід з наших змагань 1917—1920 рр., який ми маємо на сьогодні, не може ні дивувати, ні викликати зневір'я щодо майбутнього у кожного, хто має чуття дійсности і, яка б вона не була тяж-

кою, уміє відчувати та знайти в ній животворчі і реальні елементи для дальшої праці в напрямку здійснення національного ідеалу.

“Я належав до тих діячів, що не переоцінювали потенцій нашого народу у 1917—1920 рр., але уважали обов'язком ті потенції розвивати і кристалізувати. Я вважаю, що лише в процесі кривавої боротьби, шляхом великих жертв і “великої крові” наш народ може заслужити собі право на самостійне державне життя. Бо тільки кров, пролита в оборону великої ідеї, може зробити цю ідею рідною для народу, зрозумілою для нього, дорогою і святою остільки, що він не заспокоїться доти, поки не побачить її зреалізованою у великому чині і реальному факті.

“Я не знаю більше трівого цементу, що зв'язує розпошені сили нації, як знову ж таки кров, пролита нею для своєї національної ідеї. Я не знаю нічого сильнішого, нічого більше творчого для повстання легенди і традиції — цих ірраціональних елементів будівництва держави — як знову ж таки кров, але кров пролита свідомо, кров своя і чужа-ворожа. Без крові нема нації, принаймні нації модерної, організованої нації... Але я не знаю нічого більш злочинного, більш обурюючого, більш шкідливого для нації та її боротьби за свою національну ідею, коли ця кров проливається по дурному, без найменшої надії на те, що від пролиття крові буде користь.

“От через те я з великою тривою думаю про майбутнє, шукаючи засобів для того, щоб не допустити до несправедливого, неекономічного, а через це — страшенно небезпечного для державної майбутності нашої нації — пролиття крові. Очевидна річ, що такі переживання суть властиві не мені одному, а кожному патріотові і кожному відповідальному українському діячеві. Всі ми не хочемо марнотратства національних сил, бо воно завжди допроваджує до самознищення і самовиснаження. Та думаючи так, ми не однаково уявляємо собі ті реальні можливості, ті засоби і шляхи, за допомогою яких ми змогли б уникнути згаданого вгорі — “дурного” — пролиття національної крові.

“Коли стисло сформулювати в певних політичних тезах мої думки з цього приводу, то вони зводяться до наступного:

“а) шлях української державності йде через Київ, а не через якесь інше місто України.

“б) Українська нація, беручи на увагу її етнографічне

розташування, її етнографічно-стратегічне становище під час боротьби за свою державність, систему політичних союзів між сусідніми державами і систему міжнародніх відносин, в яких ця боротьба буде провадитися, не встані буде — навіть при наявності найбільш сприяючих чинників — здійснити ідеалу Соборности Української Держави (в першому періоді боротьби і будівництва державного) . . .

“в) програм будівництва української держави вимагає певної послідовности; максималістичні завдання, коли за переведення їх взятися на всіх землях етнографічного розташування української нації одночасно, будуть перекреслені життям і тою відпорною силою, що її протиставлять Україні сусідні держави та союзники останніх. Під натиском цієї сили і весь програм може бути перекреслений. Це загрожує розбиттям і депресією національних сил на довший час, отож і державні наші змагання можуть кінчитися катастрофою.

“г) основною передумовою будівництва української держави (в новому ренесансі його) є усвідомлення тези, що метрополія держави і її територіяльна та стратегічна база мусить бути спочатку утворена на Великій Україні — себто, на Дніпрі-Чорному морі.

“д) в міру скріплення цієї бази (організація військових заводів, підготовка військових кадрів армії, накопичення матеріальних ресурсів і т. ін.) можуть стати актуальними і завдання про прилучення земель, заселених українським народом, від чого наша нація ніколи не може відмовитися, бо це її ідеал, одночасно і раціональний і реальний.

“Доцільність і життєва обґрунтованість зформулованих тількищо тез, впливає з усіх тих можливостей, що їх посідає в собі наша нація. Перебільшувати сприятливість чинників допомагаючих будівництву нашої держави можуть або демагоги, або політичні діти, або невідповідальні чи злої волі елементи нації. Історичні аналогії переконують, що тільки оцим шляхом, шляхом реальних можливостей, здобували або відновляли свою державність всі нації, що її з тих чи інших історичних причин губили. Приклади XIX і XX століть: Італія, Сербія, Румунія, Туреччина . . .

“Ясна річ, що головна передумова нашої державної реставрації лежить в самій українській нації, в її бажанню виявити **організовану волю в цій справі.**

“Пильно стежучи за тими процесами, що відбуваються в свідомості й життю нашого народу під різними окупант-

ськими урядами, беручи в цих процесах певну активну участь, я вважаю, що й це бажання зростає і воля кристалізується. Та підкреслюючи вагу внутрішніх чинників в справі будівництва української держави я одночасно велику вагу надаю і чинникам зовнішнім, міжнароднім. Ігнорувати їх не приходить, бо ледве чи ми знайдемо в історії хоч один приклад, де якийсь народ звільнився би від чужої влади та повернув би загублену державність тільки за допомогою своїх власних сил. Навіть Сполучені Штати Америки шукали й мали цю допомогу зовні. Гасло “орієнтація тільки на свої сили”, коли оцінювати його в світлі історичного досвіду, є реченням без змісту і самооблудою, яким може послуговуватися хто хоче, а не державний відповідальний діяч.

“І тут я підходжу до питання про потребу для українських державних інтересів знайти серед впливових міжнародніх чинників такі, яких би можна було заінтересувати ідеєю української державности та які мали б реальну вигоду від цього для себе (чи то політичну чи то матеріальну). Коли українська нація не змогла зреалізувати свого державного ідеалу в 1917—1920 рр., то причиною цього явища було між іншим і те, що в цей час українська політика не дописала українській стратегії, себ-то військова наша боротьба не мала належної допомоги з боку української політики. Остання поставила нашому військові завдання, але не дала йому того технічного знаряддя, за допомогою якого тільки й можна це завдання переводити. Українська військова боротьба провадилася без запілля і без технічної бази. Це суперечило не лише елементарним вимогам військової боротьби й науки, але і здоровому сенсові; отже не дивно, що вона кінчилася неуспішно.

“З цього досвіду ми повинні засвоїти науку для майбутнього: вона полягає в придбанню реальних симпатій серед впливових міжнародніх чинників до ідеї української держави та боротьба за цю ідею.

“Певна праця в цьому напрямку переводиться вже самим фактом існування поза межами нашої Батьківщини української еміграції. Поскільки вона є морально здоровою, а політично — свідомою й рухливою, то вона утворює групи до повстання згаданих симпатій. Постільки наша еміграція не деморалізується на чужині, а виявляє і організаційні здібности і творчі риси, вона викликає пошану до українського імени, а тим самим і інтерес до тої ідеї, в ім'я якої вона опи-

нилася за межами Батьківщини. Оцінюючи творчу працю нашої еміграції принаймні в Європі, я гадаю, що вона в цілому розуміє свою місію перед нацією і старається виконати її. Зокрема в площині культурно-освітньої наукової вона переводить величезну працю, для якої ми не знайдемо аналогій в історії жодних еміграцій. Величезне значіння української еміграції для усвідомлення державної ідеї цілою нацією визнається окупантським большевицьким урядом, який не жаліє засобів, аби розкласти еміграцію і нейтралізувати ідейний вплив її на цілу націю. Але я, визнаючи за нашою еміграцією величезну заслугу в площині організаційній та створення культурних цінностей, на жаль мушу визнати, що **політично** вона ще не стоїть на висоті тих вимог, які ставляться до неї сучасним моментом. Можливо, що наша еміграція і виправить і випрямить у цьому напрямкові. Коли їй пощастить цього досягти, коли вона в особі своїх найбільш цінних наукових сил зуміє організувати вплив на політичну думку міжнародних чинників і знайде з боку останніх зрозуміння внутрішньої сили за українською ідеєю і реальну підтримку для переведення цієї ідеї в життя, то вона — еміграція — виконає одно з найбільших своїх завдань перед Батьківщиною і зробить для її майбутности історичну прислугу.

“Я переконаний, що це завдання української еміграції може бути здійсненим нею тільки в тому разі, коли візьметься вона до нього не поривчастими імпульсами, не розпороченими і на власну руч окремих політичних гуртків розпочатими заходами, а по певному плянові, основні лінії якого повинні зобов'язувати **всю нашу** еміграцію в цілому, себто, як ту, що тепер в Європі певну пропаганду провадить, так і ту, що в заокеанських центрах еміграції (Америка, Канада) дбає про політичну майбутність своєї старої Батьківщини. Заходи обох великих цих емігрантських сил повинні бути об'єднані і скупчені. Ця умова досягнеться тоді, коли обидві частини будуть ліпше знати себе взаємно і матимуть контакт на ґрунті тих спільних точок (чи то в сфері культурній чи політичній), що роблять їх рідними і близькими одну до другої. Рівень теперішнього контакту я вважаю невистарчальним і випадковим . . . .

“ . . . Маючи лише на увазі спеціальне значення української еміграції в Канаді, хочу висловити кілька думок, що впливають з мого розуміння про становище української ідеї в аспіраціях міжнародних та про ту частину праці, яка при-

падає на долю української еміграції в Канаді, щоб це становище зміцнити і зробити вигляди на майбутнє кращими.

“Українська еміграція під час Великої Війни 1914—1918 рр. не виявила того духу передбачливості і реальності чуття складної міжнародної дійсності, що дозволили би їй використати цю війну так, як це зуміли зробити чехи, серби, поляки і румуни.

“Історично це сумне явище можна і зрозуміти і пояснити і навіть виправдати всією низкою попередніх етапів української історії, але подібна екскурсія не може не викликати гіркого чуття незадоволення повоєнною дійсністю і усвідомлення того факту, що політичного розуму в переломовий період всесвітньої історії у нашої нації не вистарчило настільки, щоби перестрахувати себе від тих кроків, які українська політика зробила у цей час, звязавши долю державності української з мілітарними успіхами центральних європейських держав. Ми довго ще будемо відчувати наслідки оцього політичного недогляду.

“Повоєнні роки (1919—1925) ми все ще блукаємо в темряві і не знаємо, на яку ногу ступити; не уміємо орієнтуватися в тому, **хто наш головний ворог**, на боротьбу з яким треба мобілізувати всі свої сили в першу чергу. Звідси і безліч наших “закордонних орієнтацій”, більша частина яких дивує своєю політичною і недоцільністю як і фантастичністю. Звідси плутанина думок, суперечність заходів на міжнародньому полі, звідси “кілька України” і їхніх репрезентацій за кордоном, що тільки дивує тих, до кого ми удаємося за добрим чуттям для нашої справи... Часто ставлять інтереси якоїсь провінції в центр змагання цілого, хоч це і протиприродня річ і абсолютно не реальна. Політичні діячі “Великої України” не мають відваги повстати проти однієї дезорганізуючої діяльності провінціальних політиків і провадять свою акцію майже без жодного контакту з представниками політичної думки Галичини. Такий стан річей у відносинах між згаданими політичними чинниками відбивається і на дезорганізації політичної думки української еміграції в Америці та Канаді щодо політичних прав дотичних старої Батьківщини.

“Очевидна річ, що чим скорше буде покінчено з оцим дуалізмом в справі будівництва України, чим скорше засвоєна буде всіма одповідальними діячами України історична потреба **одної** української державності і зокрема **одної** закор-

донної політики, — тим швидше справа українська з об'єкта міжнародної політики стане суб'єктом її. Бо треба визнати слідуючий факт: не дивлячись на те, що національні змагання українського народу підчас 1917—1920 рр. закінчилися не так як то бажано було для державних інтересів нації, а проте українська проблема, як проблема дражлива, як фермент потенціальної сили в ближчому майбутньому, приваблює до себе увагу закордоном з боку тих політичних і громадських діячів його, хто з розголосу нашої боротьби уміє робити висновки та уявляти її в перспективі історичного майбутнього та непримиримість позицій української еміграції, од якої Європа звичайно з приємністю здихалася би, але через упертість та організованість нашої еміграції не може. Коли ж на увагу взяти оту творчу працю, яку наша еміграція провадить на чужині, як над самою собою так і над молодими кадрами своїми, то це ще більше поглиблює отой інтерес до української проблеми взагалі, про який згадувалося вище.

“Але нам потрібний не академічний інтерес чужинців, а **практичне** заінтересування нашою справою; не лише симпатії платонічного характеру, а реальна допомога в чергових наших змаганнях . . .

“Тут я підходжу конкретніше до тої ролі, що її може відіграти в цьому напрямкові свідомо, розумна і політично чесна частина української еміграції в Канаді.

“В контакт з іншими політичними українськими чинниками вона повинна більш енергійно взятися за справу пропаганди перед відповідними урядами та парламентами української ідеї і компенсувати ті недогляди, яких вона допустилася через певні історичні причини в роках 1918 і 1920, себто, в той період, коли на різних конференціях вирішувалися висліди Великої Війни.

“Я вбачаю ці недогляди в слідуючому: 1. українська еміграція ні в Америці, ні в Канаді не розвинула поважної політичної акції в оборону утворення української держави в Європі; 2. згадана еміграція не знайшла в собі сили поставити і підперти свої домагання в цій справі до відповідних урядів, а через це і не прийшла з допомогою своїй нації в найбільш тяжкий і рішаючий для неї момент; 3. згадана еміграція не зуміла організувати допомогову військову силу для “старого краю”, як це зробили поляки та чехи (“легіони Галера”, що властиво кажучи вирішили справу боротьби в

Галичині) . . . українці люблять шукати “винуватих”. Коли я згадую про недогляд наших земляків з Америки та Канади, то не через те, що люблю цей “спорт”, а тільки через те, що в допущених **всією нацією і всіма її відповідальними діячами** помилках і недоглядах хочу знайти вказівки для того, щоби не повторювати їх в майбутньому та вже **тепер** розпочати підготовчу працю для їх унеможливлення.

“Зокрема в Канаді ви повинні взяти на себе частину тої загальної національної праці, що крім вас ніхто інший не може її зробити. Ця праця може бути дуже важливою і корисною по своїх наслідках. Ви ніколи не повинні забувати, що належите тепер до одної з найбільших могутніх держав світа і є громадянами її. Голос Великої Британії і в справах континентально-європейських має дуже часто рішаче значіння. Візьміть під увагу, що деякі прибалтійські республіки . . . могли утворитися тільки за допомогою Англії, що дала їм і політичну підтримку, і зброю і матеріяльні засоби . . .

“. . . На мою думку українські об'єднання в Канаді . . . повинні поставити до українських депутатів в Канадійському парламента . . . домагання виступів в оборону української держави в Європі, умотивовуючи та постулюючи її політичними інтересами як самої Канади, так і самої Великої Британії . . .

“. . . В звязку з цим доцільно було б знайти серед журналістів місцевої преси, особливо серед тих, хто працює серед партій парламентської більшости, — впливових симпатиків для нашої справи . . .

“. . . Я персонально думаю, що і в 1917-20 роках Англія більше виявила би інтересу до українських справ, коли би боротьба на нашій Батьківщині дала наочні докази одностійности, організованости і дисциплінованости нашої нації, бо в подібних справах інтересуються тільки таким контрагентом, що вартий уваги, який дає об'єктивні докази своєї національної солідарности та підпорядкованости вищим вимогам . . .

“. . . Добитися реалізації цього завдання можна не так швидко. Але для того, хто працює для майбутнього своєї Батьківщини, нічого не значить чи він на власні очі побачить наслідки своїх зусиль; для нього більше значіння має моральне задоволення від виконаного обов'язку.

“Я думаю, що коли й Ви, Панове, знайдете в собі сили розпочати працю в зазначеному мною напрямкові і будете

провадити її організовано не зражаючися можливими невдачами, особливо, на перших часах, то виконаєте свій найбільший обов'язок перед рідним народом і зробите для державної майбутности його велику прислугу. Інтереси справи вимагають, щоби ця діяльність провадилася Вами в розумінню і контакті з тими українськими політичними чинниками, що переводять аналогічні заходи на терені Європи . . .

“Сьогоднішня ситуація в Європі така, що тут більше всього і бояться і не хочуть будь яких конфліктів і заворушень, що загрожували б мирові. Цей настрій тягтиметься роками. Це природня річ і логічний висновок з напруження під час останньої війни. Ось через що і всі українські пляни та домагання, звязані можливістю порушення “статус кво” в Європі, не знайдуть ні зрозуміння ні симпатій серед впливових чинників європейської політики. Не думаю, щоби інакше поставилися до таких плянів і в Америці. У звязку з цим і політична діяльність для українських інтересів серед міжнародних чинників повинна брати на увагу зазначені риси в політичних настроях Європи і теж мусить бути розрахована на довший час.

“Але, висловлюючи оці міркування, я повстаю категорично проти квієтизму і самоприспаня нашої енергії. Нам навпаки треба поспішати із підготовчими заходами і стежити за своєчасним виконанням їх вже через те, що відповідних сил для праці ми маємо мало, тоді як праці цієї — безліч. Ми фатально спізняємося і фатально чуємо у відповідь на наші спізнені ляментатії фатальне для нас — “цу шпет”. З цим сумним досвідом нашої історії і давньої і новітньої нам треба покінчити, щоби наново не опинитися в становищі євангельських дів, що прогавили появу свого жениха . . .

“... Україна повинна шукати для себе можливих “приятелів”, і політично, і економічно вигідних для неї. В зв'язку з цим я подав для Вашого відома в загальних рисах ту частину національної праці, яка припадає спеціально на Вас в справі придбання цих “приятелів”. Коли спільними зусиллями ця праця дасть позитивні наслідки — хоч би і не зразу — то для майбутности України відкриваються більш реальні можливости, ніж їх вона досі мала . . .

З правдивою повагою і т. д.

16. III. 1925 р.

С. Петлюра.”

В цьому листі-заповіті Симон Петлюра ще раз підкреслив свою незмінну політичну орієнтацію на англо-саксонський, а не німецький світ. Особливо президента журила розпорошеність українських сил, — поділ їх на наддніпрянців та наддністрянців. Він кличе до єдності військової й політичної. Він хоче розворушити патріотичне почуття і за далеким океаном в Канаді та Америці, пригадуючи їм про чеські й польські легіони.

Який же відгук був на ці пророчі заклики? Дожили ми й пережили другу світову війну, не підготувавшись до неї, як ті сплячі євангельські діви. Більша частина активних українців довгенько пленталася за тевтонами. Замість об'єднання ми придбали: західняків аж два табори і східняків з несконсолідованими старою і найновішою еміграціями. Ні Канада, ні Америка не дали добровольців на терени України тоді як поляки в обох світових війнах створили великі добровольчі з'єднання. Коли українці не схаменуться і тепер, то й 3-а світова війна пройде повз них, а Україна знову буде об'єктом чужих політичних комбінацій.

А оце головніші місця з листа Головного Отамана до українського вояка Ю. Г-а в Канаді, написаного 10 травня 1926 року (за два тижні до смерті) ¹¹¹):

“... При тому стані національної свідомості нашого народу, його організованості і дисциплінованості, на якому застає його 1917 і 1918 рік, лише скоординованою акцією обох його частин — “наддніпрянців” і “галичан” можна було досягти ідеалу державної самостійності. Цієї скоординованості не було в самому початкові боротьби. Обидві частини не доросли до визнання єдиної керуючої волі... фактично ідея Соборної України була фразою, якою користувалися для святочних промов, декларацій... Стратегія національної боротьби, як і боротьби військової, вимагає: бити в першу чергу по головному ворогові, а другорядним потім можна раду дати! В своїй діяльності я керувався тією думкою, що таким ворогом була, є і буде Московщина. Це ясно кожному, незасліпленому місцевим патріотизмом.

“Я знаю нашу історію, знаю сили (підкреслення скрізь в листі) нашого народу, — розпорошені, не споєні, не підперті **працею поколінь і віків** і не роблю собі ілюзій щодо

---

¹¹¹) В. І-с. “Головний Отаман Симон Петлюра”. “Український Голос”, червень, 1951. Вівніпег.

легкості, з якою ідеал Соборної України може бути здійснений... Досвід показав, що українські політики не могли собі дати ради з ужиткуванням для добра України міжнародних чинників...

“Я прийшов до керуючої ролі в проводі української політики **пізно**, тоді, коли не можна було направити пороблених іншими блудів і недоглядів, — коли не згадувати взагалі тяжкої історичної спадщини минулих віків...

“... Я вірю і певний, що Україна, як держава, буде. Може, не зразу такою **великою**, як нам хотілось би, але буде. Думаю я, що шлях для Української Державности стелиться **через Київ**, а не через Львів. **Тільки тоді, коли Українська Державність закріпиться на горах Дніпра і біля Чорного моря**, тільки тоді можна думати, як про реальну річ, про збирання українських земель, захоплених сусідами. Інша політика — це мрії; нереальні комбінації, що приведуть до того, **що ніякої України не буде.**

“Вся цілокупність обставин, як внутрішніх, так і зовнішніх (міжнародних) мені доводить, що іншого шляху для здійснення наших ідеалів немає: в першу чергу Чорне море-Дніпро, як ворота і зв'язок з Заходом і з Кавказом (нашим союзником), а потім уже, після того, як збудуємо свої заводи зброї й організуємось, — ширша програма національного будівництва і закруглення кордонів. В цьому напрямку я й працюю, не зважаючи ні на що. Мене мало обходять сплітки, брехні, помії, інсинуації, бо це та “лігуміна”, яку мусить споживати кожний відповідальний діяч від “друзів” і недругів...

“... У мене немає розчарування ні в нашому народі, бо він такий, яким його зробили обставини, часом сильніші од нього, ні в його здатності до самостійного життя, бо ця здатність буде розвиватись і зміцняти його. Ситуація, в якій він опинився сьогодні, не є ні вічною, ні безнадійною. Змінити її — до певної міри залежить і від напруження його власних сил. Треба працювати над цим всім і кожному, -- в міру його сил і можливостей.”

Такий дораговказ дав головнокомандувач одному з своїх вояків недовго перед смертю (лист отриманий, коли С. Петлюру вбито). Ці думки Симона Петлюри такі ж вірні, як і актуальні і для нашого часу.

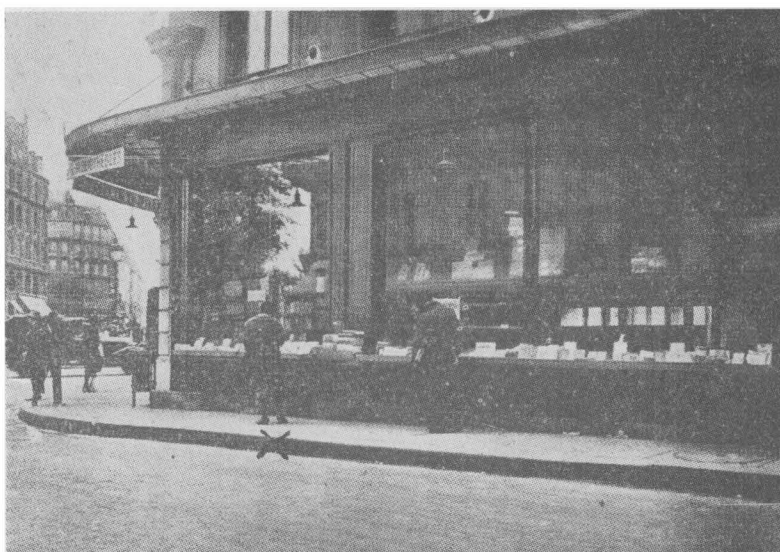
3. Вбивство Президента України — С. Петлюри.

За проф. А. І. Яковлевим зовнішні обставини вбивства С. В. Петлюри такі¹¹²⁾:

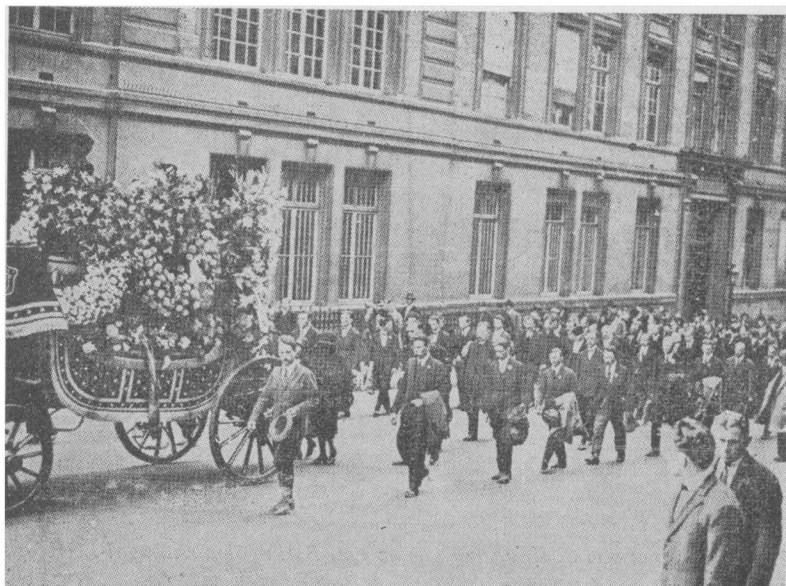
“25-го травня 1926 р. через хворобу дружини С. В. Петлюра вийшов сам один і пішов до ресторану Шартє, на вул. Расін, що знаходиться на віддалі 3-ох кварталів від його помешкання. Було біля 1-ої години дня. Пробувши з годину в ресторані, С. В. вийшов, пройшов помало кілька кроків по вул. Расін і спинився біля столика з книгами книгарні Жібер, що міститься на розі вул. Расін і бульвару Сен-Мішель. Він часто так робив: після обіду, проходячи мимо книгарні, спинявся та розглядав виставлені книги. В цей мент з протилежного боку вул. Расін, перейшовши її, наблизився до С. В. суб'єкт, вдягнений в робочу білу блюзу, без шапки, назвав С. В. по імені, а коли С. В. повернувся до нього лицем, вихопив з кишені револьвера, який держав наготові, і почав стріляти, ціляючись у С. В. Перша куля попала в праве плече і, хоч зробила поверхову рану, але від удару й несподіванки С. В. сильно відкинувся назад, піднявши руку, в якій тримав палицю, втратив рівновагу і впав на коліно, а потім на тротуар. Чергові кулі влучили С. В., коли він лежав на землі та ще намагався підвестися: друга куля попала в підборіддя з правого боку, зробивши поверховну рану, третя й четверта кулі вдарили в живіт з правого боку та, ідучи зправа наліво й згори наниз, пробили наскрізь живіт та вийшли на рівні лівого клубу. Хоч ці дві кулі зробили тяжкі рани в кишках, але не вони заподіяли смерть, — смертельним стрілом був лише п'ятий стріл, куля якого вдарила в груди спереду, зліва, на висоті серця, пробила ліву легеню, серце й вийшла на рівні останнього міжребра. Вона викликала великий вилив крові у плевральну, праву й ліву та передсердечну обалсті і таким чином стала причиною швидкої смерті. Шоста й сьома кулі попали в брук. Публіка, що проходила тут, при перших же стрілах розбіглася, а коли набіг на стріли агент поліції, то вбивця вже перестав стріляти, бо гільза від сьомої кулі зосталася в револьвері й перешкодила зробити восьмий, останній стріл. Агент поліції відібрав у вбивці револьвера, а публіка кинулася на вбивцю та почала його бити. Лише за допомогою кількох агентів вдалося обо-

---

¹¹²⁾ А. Яковлів. “Паризька трагедія”. Збірник пам'яті Сим. Петлюри. Прага. 1930, ст. 228—229.

**Місце (X), де було вбито С. Петлюру на вулиці Расін,
коло книгарні Жільбер.**

Жалібний похід вулицями Парижу.

ронити вбивцю та відвезти до комісаріату поліції. С. В. Петлюру, що лежав на тротуарі непритомний, одвезено до шпиталю, де він, не приходячи до пам'яті, упокоївся о 2-ій годині 40 хвилин дня."

Хаотична стрілянина в жертву вказує на вбивника, як полохливого боягуза, а не на виконавця якоїсь ідеї. Особливо осоружна стрілянина в лежачого. Так міг чинити лише надісланий кримінальний вбивця за якусь винагороду.

На першому допиті в поліції вбивця заявив, що звать його Самуїл (Шелом) Шварцбарт, що він натуралізований французький громадянин, єврейської національності, родом із Смоленська. С. В. Петлюру він убив, бажаючи помститися за єврейські погроми на Україні 1919—1920 рр.

При таких обставинах сталася ця трагічна для українського народу подія: Президент і Головний Отаман війська УНР, провідник українського визвольного руху, С. В. Петлюра, став жертвою підлого, ганебного вбивства на вулиці Парижу серед білого дня. Його самотнього й безоружного підстеріг невідомий йому вбивця. Особа останнього та його мотиви для всіх здавалися темними й загадковими. Хто йому дав право й мандат мститися за єврейську націю? Чому він чекав зі своєю помстою так довго, чому не мстився на Україні, в Польщі, чи інших країнах, де перебував протягом 7-ми років президент?

Вістка про паризьку трагедію облетіла світ блискавкою. По всіх державах Європи, де скупчувалося більше українців, відбувалися жалобні походи й панахиди та Академії. Всі політичні течії, і не поділяючи ідеологічного напрямку небіжчика, заплямували це ганебне вбивство. В Празі відбулася величава жалобна Академія на пошану пам'яті Президента, на якій виступили представники від найлівоїшої групи Микити Шаповала до найправіших з промовами. Одностайно, як один чоловік, всі промовці відзначили, що цей ганебний вчинок є актом помсти й самооборони з боку гнобителів українського народу — росіян-большевиків. Доручивши доконання акту вбивства єврею Шварцбартові, вони намірились не тільки фізично знищити незломного борця за визволення України, яким був С. В. Петлюра, але разом з тим заплямувати його чесне ім'я у погромах євреїв. Останнім мотивом давалося вбивці сховатися за лаштунки політичних обставин і тим врятувати голову від гільотини. Ужито було пекельного й хитро розробленого плану. В ньому передба-

чено: спритність російських большевицьких агентів та провокаторів, байдужість щодо самоохорони С. Петлюри, зручне спровокування єврейських націоналістичних кіл, хиби французького процесу, ігноранція присяжних судів Парижу, і багато, багато інших моментів.

Те, що пощастило в'яснити на судовому процесі і пізніше, вказує, що перше, може інтуїтивно, припущення українського громадянства було правильне. А на Україні від міста до міста, від села до села, з хати до хати блискавкою пройшла звістка: Петлюру вбили! І хоч нарід не знав обставин того вбивства, він не дошукувався фізичного вбивці, — він був певний, що забили його відвічні гнобителі — росіяни-большевики. Не треба забувати, що на Україні кожний шлях, горбок і балка, кожне село й місто знало Петлюру, як свого оборонця, як носія волі України, непримиримого ворога гнобителів її — наїздників з Москви. Вбивство С. В. Петлюри в Парижі робить його безсмертним на Україні. Його ідея на своїй землі відсвіжається й загострюється, як після походу визвольного українського війська.

Вбивство С. Петлюри сколихнуло всіх найчільніших патріотів на Україні. Вони прискорюють організацію "Союзу Визволення України". Уже в червні 1926 р. з ініціативи академіка С. Єфремова скликано перше установче зібрання фундаторів СВУ. На ньому було визнано основні віхи дальшої організаційної діяльності й політичну плятформу СВУ. Ця організація утворює Комітет для увічнення пам'яті С. В. Петлюри. В тому ж році центральна управа СВУ вирішує організувати "Спілку Народностей", що об'єднувала б усі пригноблені Росією народи. Ця ідея відповідає петлюрівському "Прометееві".

Большевики через своїх провокаторів пролізли і в організація СВУ і її розгромили. 17 лютого 1930 року закінчено вступне слідство найвизначніших патріотів України й приступлено в Харкові до прилюдного процесу 45 осіб на чолі з академіком С. Єфремовим. Все було вжито, щоб скомпромітувати перед українським населенням популярність СВУ, цієї дитини безсмертної ідеї С. Петлюри. Марні надії. Уже у 1933 року під час штучного голоду на Україні прислані до політвідділів на село партійці, відверто заявляли, що причиною голоду є "глибокі коріння петлюрівщини"¹¹³).

¹¹³) В. Річицький. "За волю Батьківщини". "Соборна Україна". 10. X. 1951, ч. 12—13, ст. 4.

4. Суд над убивцею С. Петлюри.

За фактами, що стверджені документально попереднім слідством, особа вбивці Самуїла Шварцбарта представляється так. Року 1886 він народився в Смоленську, в Росії. Виріс в Україні, в Балті, куди його батьки переїхали із Смоленська. Після “погрому в Балті” в р. 1905 19-літній Шварцбарт нелегально перейшов австрійський кордон. Коли йому було 22 роки (1908) з ним трапилася прикра історія у Відні: його спіймали в склепі при вломі до каси з грошима. За це він дістав 4 місяці каторжної тюрми, яку й відбув. Після в'язниці Шварцбарт у Будапешті (1909) знову спійманий на спробі присвоєння незаконно чужої власности, за що був адміністративно висланий з Австрії. Сам Шварцбарт не заперечив на суді факту засуду до каторжної тюрми, хоч пробував виправдатися, що то було за... “анархізм”.

1910 р. Шварцбарт уже опинився в Парижі, де одружився й відкрив склеп годинників. На початку 1-ої світової війни Шварцбарт вступив добровольцем до Чужоземного Легіону, з якого перейшов до французького полку, був у ньому ранений і в 1916 році залишив військо. Восени 1917 р. Шварцбарт з жінкою і ще деякими росіянами, що служили у французькій армії, на пароплаві “Мельбурн” виїхав до Росії, назвавшись “політичним російським емігрантом”. На пароплаві за большевицьку пропаганду був арештований і переданий російській владі по приїзді до Архангельська. У вересні 1917 р., за словами Шварцбарта, він уже з французькою місією “прибув до Петрограду”. Тут його застала революція і він вступив до червоної армії. Якийсь час Шварцбарт був на чолі окремого відділу, що робив езекуції над селянами. Про останню функцію він признався Добковському. Цілий ряд і інших фактів підтверджують про зв'язок Шварцбарта з большевиками ще з 1917 року. Але в році 1920 він залишив Росію і повернувся до Парижа, де винайняв знову склеп годинників. Тепер Шварцбарт увійшов у зносини з анархістами, влаштовуючи для них у себе “явочну квартиру”. Він знався з багатьома анархістами, з Емми Гольдман починаючи й Махном та його оточенням кінчаючи. Анархісти його вважали за анархіста-бойовика, а сіоністи — за доброго єврея-націоналіста. В дійсності це був кримінальний пройдисвіт, що у своїх інтересах безоглядно використовував найрізніші обставини й засоби. Приймав на себе ролю комуні-

ста, анархіста і, коли треба, прикидався в релігійного єврея, якого “пророк Ісаія, — як він казав, — послав на помсту за євреїв.”

Коли почав виходити “Тризуб” і антиросійська пропаганда налагодилася, все більше поширюючись, советська влада вирішила, що небезпека діяльності С. Петлюри має бути усунена. Почалась протиакція. За тиждень до вбивства в Парижі комуністичний часопис “Українські Вісті” присвячується спеціальним нападам і дискредитації Петлюри за довір 21. IV. 1920 р. у Варшаві. У цьому числі для відповідного вжитку вміщено два портрети: Підсудського і Петлюри, з написом: “Це пан . . ., а це — його наймит”. Після підготовки акції по шпіонажу за С. Петлюрою і його оточенням та кампанії в пресі, прийшов час реалізації пляну знищення його. Вже після процесу Мельгунов опублікував у російському журналі “Боротьба за Россию” звістку про те, що один з большевицьких провокаторів признався (признання було запротоколовано), що плян вбивства С. Петлюри виробили чекісти, і назвав їх. На підставі ж зізнань свідків і зробленого при свідках зізнання, можна з певністю сказати, що справою виконання пляну вбивства С. Петлюри керував і брав безпосередню активну участь тайний советський агент — Михайло Володін.

М. Володін, росіянин з походження, прибув за кордон до Чехії з Сибіру. Пізніше був у Галичині, вештаючись серед москвофільських кіл, проводячи розвідку на користь советів і большевицьку пропаганду поміж українським військом. У 1922 році він у Берліні, як російський анархіст, познайомився з к. большевицьким підкомісаром Добковським. До Парижа, як свідчив ген. Микола Шаповал, Володін прибув 8. VIII. 1925 р. Тут він на конгресі французької партії зазнайомився з ген. М. Шаповалом і оселився в його помешканні. Проживши 1½ місяця у М. Шаповала, переїхав до готелю, а потім зник на 4 місяці. В січні 1926 р. Володін знову з’явився в Парижі і скоро зазнайомився зі Шварцбартом, через Добковського. По свідцтву М. Шаповала, після цього Володін відвідував Шварцбарта майже щодня. Уже наприкінці 1925 року Шварцбарт просить добути через соціяліста-революціонера Шрейдера адресу С. Петлюри в Парижі. Коли 15. II. 1926 р. ген. М. Шаповал оселився в Латинському кварталі на вул. Сомерар, дуже близько від мешкання С. Петлюри, Володін став часто його відвідувати, а за два місяці до вбивства

став приходити майже щодня, а інколи й двічі на день. Часто Володін розпитував про Петлюру і все випитував, де він живе. У той час, як свідчить проф. Коваль, який впізнав на очній ставці Шварцбарта, Володін і Шварцбарт уже знали президента з обличчя, бо він бачив, як вони слідкували за ним. Напередодні убивства, як признався Володін Добковському, він і Шварцбарт обідали разом у ресторані на вул. Расін і бачили там дружину С. Петлюри — Ольгу Опанасівну з донькою Лесею.

У день вбивства, 25. V. 1926 р., Володін прийшов до М. Шаповала дуже рано, побув коротко і коло 10-ої години вийшов. У ресторанах біля Сорбони й на рогах вулиць, знаходились на своїх місцях зміновіховські шпики. Як тільки побачили, що С. Петлюра вийшов на обід сам, шпики повідомили Володіна й викликали телефоном Шварцбарта. Останній поспішив на вул. Расін, відмовившись з'їсти приготований сніданок. На 1-шу годину Шварцбарт прибув на вул. Расін, де його зустрів Володін і попередив, що С. Петлюра знаходиться в ресторані. Володін одержав від Шварцбарта листа для пневматичної пошти, якого вкинув до скриньки, коли було dokonано вбивство. Вкинувши листа, Володін знову пішов до М. Шаповала, якого зустрів на вулиці. Разом дійшли до цукерні, але в середину ввійшов сам М. Шаповал. Він в розмові у цукерні довідався, що вбито якогось генерала. Цю вістку, вийшовши з цукерні, Шаповал переказав Володіну, який зразу ж в якомусь нервовому стані відповів: "Це певно Петлюра".

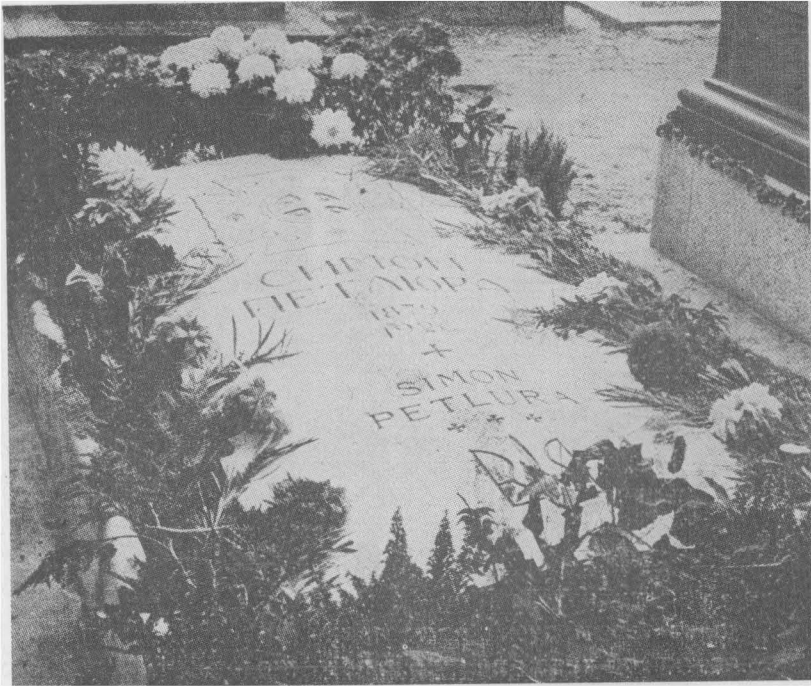
На другий день по вбивстві Володін з'явився до М. Шаповала з пачкою російських газет і в якомусь нервовому піднесенні заявив, що зараз про вбивство довідався з часописів. Лишившись з М. Шаповалом самий, Володін сказав йому, що був знайомий з Шварцбартом і часто в нього бував. Всі наведені факти разом з відомостями, які одержав Шаповал від інших осіб про те, що Володін буває у всіх емігрантських колах, починаючи від монархістів і кінчаючи анархістами (група Махна), та мав зносини з большевицькими чекістами, переконали М. Шаповала, що Володін, коли не був активним учасником убивства, то, принаймні, був добре поінформований в цій справі. Знаючи це все, Шаповал продовжував близькі стосунки з Володіним, ніби бажаючи, як сам пояснив, більше зміцнити своє переконання. Він далі зустрічається з Володіним, з ним фотографується, містить в "Укра-

їнському Робітникові” (Шаповал видавав у Парижі) його статтю. Всі свої спостереження й відомості про Володіна М. Шаповал, як запевняв у зізнанні, “зараз же після вбивства переслав до Праги і оповів деяким особам в Парижі”. Але чомусь М. Шаповал не вважав потрібним подати ці відомості особам, що близько стояли до цивільного позовника в процесі. Замовчували про це і ті особи, з якими поділився М. Шаповал у Празі й Парижі.

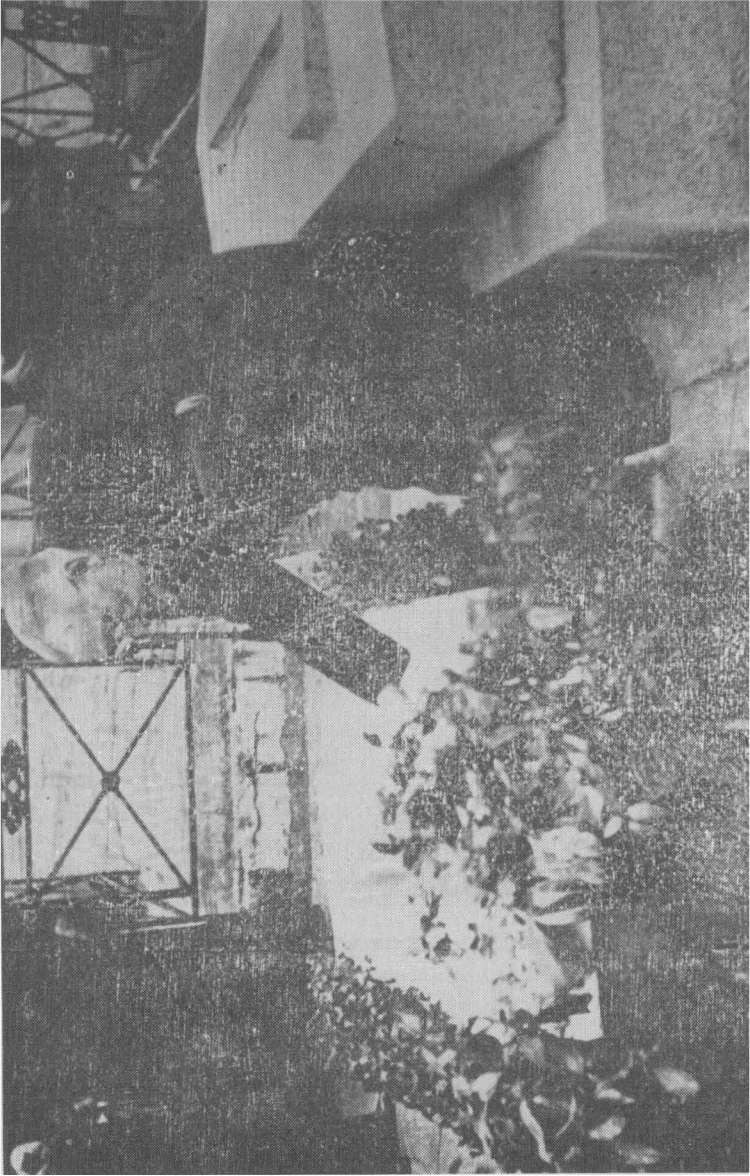
Як свідок М. Шаповал давав зізнання тричі перед слідчим суддею і два рази на суді. При цьому не сказав усього, що він знав у справі вбивства С. Петлюри. Найголовніше, він затаїв важливіші факти про Володіна, за які той був би притягнений як співучасник, а це привело б до відкриття участі московського ГПУ. При такому поводженні на суді оборонець Шварцбарта єврей Торес (відомий комуніст, секретар французької комуністичної партії і, очевидно, агент Москви), оганьбив М. Шаповала, як свідка і людину. Торес у вічі М. Шаповалові сказав: “Шаповал вже при першому зізнанні у слідчого судді доніс на Володіна, що він грав підозрілу роль, але тоді він не сказав про ту розмову, що мав з Володіним в день вбивства, по обіді. Про це він сказав лише 12 березня 1927 р. Кажуть, що Володін — большевик. Нічого подібного — це приятель свідка Шаповала! Через кілька тижнів після зізнання у суді, в серпні 1926 р., Шаповал фотографується з Володіним на одній фотографії. Ось ця фотографія — це доказ! Дивіться! яка інтимна поза! Большевик Володін і Шаповал! Але ось ще більше яскравий доказ: у вересні 1926 року в журналі, який редагує Шаповал, публікується стаття Володіна! Це дійсно якийсь виключний свідок, який прийшов сюди обвинувачувати чоловіка, що він є більш-менш замішаний в убивство С. Петлюри, і який в той же час дає цьому чоловікові сторінки свого журналу й фотографується з ним! Володін є другом Шаповала, який доніс на Володіна поліції, після чого фотографувався з ним і взяв його співробітником до свого журналу!¹¹⁴⁾”

На ці закиди Тореса Шаповал відповів, що він з перших же днів був переконаний, що Володін був одним із співників в убивстві Сим. Петлюри, але, не зібравши ще всіх відомостей про це, вирішив не поривати з ним добрих зносин,

¹¹⁴⁾ А. Яковлів. “Паризька трагедія”. Збірник пам’яті Сим. Петлюри. Прага. 1930, ст. 237.

Могила С. Петлюри на Монпарнаському кладовищі в Парижі.

Наступник С. Петлюри президент М. Савицький кладе вінок на могилу С. Петлюри.

щоб знайти спосіб добути точніші відомості. “Володін, — **сказав М. Шаповал**, — **настоював на більш дружніх відносинах, які нас в’язали.** Через те я фотографувався з ним і опублікував його статті. Під час цих, все більш тісних, відносин, які я мав з другими особами з оточення Володіна(?), я упевнився, що роля Володіна в убивстві С. Петлюри була більше важливою. І тоді лише я порвав з ним всякі зносини¹¹⁵⁾ . . .” Але всі ці факти, за які ганьбив Торес Шаповала, він нікому з адвокатів цивільної сторони чи їх дорадникам не оповів.

Уже після оправдання Шварцбарта М. Шаповал виловив на письмі більш-менш повно своє зізнання, яке думав подати прокуророві й опублікувати в пресі. В цьому зізнанні М. Шаповал вперше отверто й категорично заявив:

“Головна формула мого зізнання в справі вбивства С. Петлюри Шварцбартом полягає в твердженню, що: **головним фактичним організатором вбивства С. Петлюри 25 травня 1926 р. є Володін Михайло, спеціально для цього прибувший до Франції 1925 р.** Що торкається самого вбивці, Шварцбарта, то він або свідомий співучасти одної задуманої справи з Володіним, або став сліпим знаряддям у руках Володіна. До свого глибокого переконання, що головним і фактичним організатором вбивства С. Петлюри є Володін, дійшов я після ряду дрібніших чи більших фактів, які довелося спостерігати мені в часі як перед вбивством, так і після вбивства.”

Такого ясного і категоричного зізнання М. Шаповал не дав ні перед слідчим суддею, ні перед судом. Через це суддя не мав матеріалу для притягнення Володіна до відповідальності.

Про участь Володіна в убивстві С. Петлюри свідчив також Добковський. Знову перед слідчим суддею Добковський майже нічого конкретного не сказав, ніби то з причини загрози йому з боку Володіна і большевиків, що перші ж його зізнання викличуть репресії над невинними людьми в Москві. А в отвертому листі до прокурора 18. X. 1927 р. Добковський пише, що скоро після вбивства С. Петлюри Володін признався йому, що допомагав цьому вбивству. У цій же заяві Добковський **твердить**, що Володін і в Парижі, як і в Празі, був агентом ГПУ. Цей лист Добковського був зачитаний в суді 20. X. 1927 р. Щоб згладити враження від цього листа, адвокат Торес заявив, що В. Бурцев (авторитет у справах провока-

¹¹⁵⁾ А. Яковлів. Цитована праця, ст. 238.

торів) вважає Добковського за агента-provokatora. Слід додати, що Добковський у своєму отвертому листі зазначив, що він давно має суперечки з В. Бурцевим, і пояснив чому. Свідок же Сліозберг на суді послався на лист В. Бурцева, в якому Бурцев стверджує, що Добковський є агент-provokator та що Шварцбарт не є большевик... Справа з цим листом В. Бурцева виявилася пізніше. 25. III. 1929 р. Добковський надрукував у варшавському часописі "Епока" листа, в якому заявив, що після закінчення процесу Шварцбарта він звернувся до В. Бурцева з листом і запропонував йому подати докази свого ствердження, що Добковський є provokatorом. Такого ж листа Добковський написав і до "Ліги Оборони Прав Людини". У відповідь на цю вимогу Бурцев у листах, адресованих до Добковського та до названої "Ліги", 17—18 серпня та 26 грудня 1928 р., виразно заявив, що він ніколи Добковського не вважав за агента-provokatora, лише, довідавшись, що Добковський має виступити на процесі, як свідок обвинувачення, чим міг би спричинитися до вироку осуджуючого (Шварцбарта), а це було б на руку інтересам українських сепаратистів, тільки тоді він "постановив остерегти суд, щоб Добковському не вірив¹¹⁶."

Ось на які способи здібні були оборонці Шварцбарта, щоб запламувати свідків противної сторони. А. В. Бурцев, той славнозвісний ворог і знавець російських агентів-provokatorів та великий російський "патріот", кинув свідомо неправдиве обвинувачення на Добковського у provokatorстві. Він не соромиться признатися в цьому та ще й оправдує своє поведіння мотивами російського патріотизму!? Українці повинні це добре пам'ятати при зустрічі з російськими "ідеалістами".

На підставі наведених, хоч і запізнених, листів М. Шаповала та Добковського проф. А. І. Яковлів говорить: "... для кожного безстороннього і неупередженого дослідника є безсумнівно докази того, що вбивство С. В. Петлюри було організовано з наказу большевиків їх тайними агентами і було dokonано при безпосередній участі агента Володіна та червоно-армійця Шварцбарта (підкреслення А. Яковлева), при чому Володін грав ролю організатора вбивства в Парижі, а Шварцбарт вбивство dokonав при активній допомозі Володіна та інших большевицьких агентів і прихильників. Відкри-

---

¹¹⁶) "Тризуб", ч. 16—17 від 14. IV. 1929 р.

ти дійсних авторів та організаторів вбивства, зокрема притягти до відповідальності Володіна та встановити зв'язок його й Шварцбарта з більшовиками — не вдалося під час попереднього слідства, бо головні свідки — Микола Шаповал і Добковський, як було вже зазначено, не все відкрили, що знали, а те, що сказали, сказали пізно.”

Попереднє слідство тяглося від 2 червня 1926 р. до липня 1927 р. (більше року) з перервою під час судових ферій. Обвинувальний акт складено 4. IV. 1927 р. і в ньому в багатьох точках змінено висновки прокурора і резюме слідчого судді, і то не на користь Шварцбарта. Ясно й правдиво була подана історія визвольної боротьби України і роля в ній С. В. Петлюри. Детально було виложено обставини вбивства і жорстокість убивці. Не було випущено жадної і навіть дрібної деталі з життя й діяльності Шварцбарта та дано їм належне освітлення. Переглянувши всі докази за й проти, обвинувачення прийшло до висновку, що С. Петлюра не тільки не робив погромів сам, не наказував їх робити своїм підлеглим, не терпів сам, а навпаки, весь час боровся проти погромів всіма силами й засобами, які були в його розпорядженні. Документально констатовані численні заходи, прийняті урядом С. Петлюри проти погромів, свідчать про розсудливість та лібералізм цього уряду. Найкращі докази наведені, що єврейське населення України не тільки не обвинувачувало С. Петлюру в погромах, але навпаки, не раз висловлювало йому подяку та вітало його, як спасителя, виносячи назустріч свої святощі та благословляючи через своїх рабинів.

Українська еміграція для оборони честі президента С. Петлюри по багатьох державах Європи створила спеціальні Комітети, а в Парижі з українських юристів Судову Комісію. Комісії Празького та Подебрадського Комітетів для оборони імені С. Петлюри визнали за дуже бажане, щоб у процесі був представник від української адвокатури. Це ж визнала і Судова Комісія в Парижі, доручивши О. Шульгинові перевести іменем комісії листування з українською адвокатурою у Львові. 26. IX. 1926 р. О. Шульгин вислав листа до Голови Союзу українських адвокатів у Львові, д-ра Дмитра Левицького, в якому просив іменем комісії, щоб Союз дав свою згоду та вислав свого представника. На цей лист ні Комісія, ні О. Шульгин відповіді не одержали. На засіданні Комісії 17. XI. 1926 р. вияснилося, що Союз адвокатів у Львові не дав згоди за участь у процесі С. Петлюри. Через це Судова Ко-

місія в Парижі лишилася в складі самих наддніпрянських емігрантів.

Сама процедура судового процесу в Парижі мала дуже багато несприятливих обставин для цивільної сторони, на яких докладно зупиняється проф. Яковлів (цитована праця, ст. 244—251). Дуже тяжка й трудна була позиція українців і їх свідків перед чужим їм судом і чужими для них обронцями, що не розуміли ні українських обставин, ні психіки свідків. Адвокат же Торез, як французький єврей, добре розумів підсудного єврея ж Шварцбарта. Бракувало також більшості свідків знання французької мови. До того ж, як компатріоти вбивці Шварцбарта, оборона якого й безумовно оправдання були прийняті за національне гасло для цілої єврейської нації, євреї — свідки примушені були керуватися цим гаслом та відповідно пристосовувати свої зізнання. На попередньому зізнанні євреї-свідки висловлювалися обережно й нерішучо, посилалися лише на загальну опінію євреїв про відповідальність С. Петлюри за погроми, закидали йому лише те, що він, нібито, мав силу припинити погроми і не припинив їх, потурав їм. На суді ж євреї з усією силою і національним запалом старалися переконати суд і присяжних, що С. Петлюра єдиний є винний у всіх єврейських погромах на Україні, що С. Петлюра наказував робити погроми, що вся армія українська й цілий український народ — погромники, що Шварцбарт — чесний єврей і нічого спільного з більшовиками не мав, і т. д., і т. д. Говорили оту неправду, б'ючи себе в груди й присягаючи своєю честю й іменем.

Тяжко й огидно було слухати яву, неприкриту неправду з уст поважних, сивих єврейських діячів, які примушені до цього чину не бажанням правди, яку вони уже написали чи прочитали, — а сторонніми впливами, нібито національним обов'язком. Однак виконання національного імперативу — оправдання вбивці Шварцбарта за всяку ціну — не може виправдати цих свідків.

Національне гасло встановили вони самі, оці: Грінберги, Гольдштейни, Сліозберги, Моцкіни, Тьомкіни. Це ж вони склали паризький комітет оборони Шварцбарта; вони узурпували собі волю цілої єврейської нації. Всупереч американським євреям, вони оголосили злодія й вбивцю Шварцбарта єврейським національним героєм. Вони, наперекір усьому ними ж самими дослідженому й написаному, утворили тепер опінію про відповідальність С. Петлюри за погроми,

на яку потім посилалися, якою аргументували свої зізнання. Вони примусили скриводушити такого безстороннього єврейського діяча, як В. Жаботинський, який зараз після вбивства з власної ініціативи опублікував, що С. Петлюра й українська інтелігенція — невинні в єврейських погромах. Потім, за кілька днів перед процесом він змушений був під пресією єврейського комітету взяти цю заяву назад та ще й подати, що С. Петлюра повинен відповідати за погроми. Хіба не з примусу колишній міністер по єврейських справах Української Народньої Республіки Ревуцький з Нью Йорку прислав телеграму, оголошену на суді Торесом, в якій Ревуцький, посилаючись на те, що нібито його ім'я згадується на суді, заявив, що вважає С. Петлюру винним у погромах. Всю цю акцію єврейського комітету про піднесення вбивці Шварцбарта до рангу національного героя-местника дуже влучно схарактеризував в кінцевій промові адвокат Вільм: “Кожна нація, — сказав він, — вибирає своїх героїв, де схоче і як схоче. Єврейська нація вибрала собі Шварцбарта. Нехай же буде певна, що на такого героя ніхто інший не заявить претенсії¹¹⁷⁾.”

Пробували також представити на суді Шварцбарта як людину не цілком нормальну, коли не цілком психічно невідповідальну, то бодай з пониженою відповідальністю. Ще за попередньому слідстві суддя з власної ініціативи передав Шварцбарта на дослід трьох експертів-психіатрів. Шварцбарт пробував прикинутися людиною релігійною, яка читає Біблію, вірить у пророцтва і вважає себе посланцем пророка Ісаї. Експерти визнали Шварцбарта психічно здоровим, але з ознаками людини захопленої одною ідеєю, людиною, що наближується до маніяцтва. В такому стані особа не може відірватися від ідеї, що нею заволоділа, хоч і має повний контроль над своєю волею й акцією. На суді експерт д-р Клод заявив, що експерти визнали Шварцбарта щирим і правдивим. Не сказав лише, коли та правдивість виявилася: коли Шварцбарт говорив про всякі релігійні погляди, чи коли називав себе “невіруючим євреєм”.

Надзвичайно спритно використав адвокат Торес один момент на сьомий день процесу, коли лише закінчився допит свідків, що давали свої зізнання на попередньому слідстві, та прийшла черга допиту свідків за списком цивільної сторони, момент для заяви, що він, щоб не зволікати процесу,

117) А. Яковлів. Цитована праця, ст. 253.

готовий відмовитися від допиту решти своїх свідків, коли і противна сторона погодиться. На цю заяву адвокат Кампінки зі сторони цивільної відповів: "Ми не радилися з нашими клієнтами, але я вже два дні тому настоював на скороченні дебатів під час допиту свідків, бо коли 2—3 свідків вислухуються денно, то ми не скінчимо справи й до Нового року. Тому я приєднуюсь до адвоката Тореса, приймаючи на себе відповідальність за цей крок, так само як і адвокат Торес прийняв відповідальність перед своїм клієнтом¹¹⁸."

Ця самочинність адв. Кампінки українців заскочила і дала несамоовиту перевагу обороні, бо її найважливіші свідки були викликані, а сторона позову лишилася без допиту цілого ряду важливих свідків. Суддя й прокурор також погодилися на пропозицію Тореса. Цивільні позовники й дорадча судова комісія не бачили іншого виходу, як згодитися з доконаним фактом постанови суду про припинення судового слідства. Цей виступ Тореса треба вважати наперед продуманим. Торес найбільше сам затягував процес, намагаючись його затемнити і запаморочити якнайбільше присяжних суддів. Коли він побачив, що досяг максимального запаморочення, коли відбулися гістеричні виступи свідків-євреїв, він зробив заяву про припинення допиту.

Можливо, що до припинення допиту свідків спричинилася у якійсь мірі єврейсько-російська преса, яка на гвалт почала писати, що процес набирає значення трибуни, з якої світ знову чує про Україну, про її визвольну боротьбу й змагання за незалежність. Отож і під впливом єврейсько-російської преси і, очевидно, советських кіл Торес зробив свій внесок.

Як на судовому слідстві, так і на суді не порушено питання участі в убивстві інших осіб, крім Шварцбарта. Ні адвокати позову, ні прокурор не поставили прямо питання про співників Шварцбарта та про авторів вбивства, що сховалися за спиною "месника" за погромлених євреїв. Лише в кінцевих промовах торкнувся цього питання адвокат Вільм та побіжно прокурор. Сталося це тому, що в розпорядженні адвокатів і прокурора було замало даних для потреб того, щоб на цьому питанні зосередити всю увагу суду. Свідки М. Шаповал і Добковський своєчасно не оголосили всього, що

---

¹¹⁸) А. Яковлів. "Паризька трагедія". Збірник пам. Сим. Петлюри. Прага. 1930, ст., 254.

знали про ролі Володіна й інших осіб у справі вбивства. Те, що вважали за можливе оголосити ці свідки, вони подавали не все зразу, а невеликими порціями. Тому в адвокатів склалося враження, що ці свідки не настільки певні, щоб на них можна було оперти гіпотезу участі в убивстві інших чинників, зокрема большевиків. Лише пізніші відомості цих свідків, а почасти й інші джерела після закінчення процесу вповні підтвердили те, що раніше підозрівалося, а саме, що вбивство С. Петлюри є діло рук большевицьких агентів, які діяли з наказу і за рахунок советського ГПУ. У світлі оцієї правди якою жалюгідною є роля паризьких націоналістичних єврейських діячів, що на процесі обстоювали правдивість поданих Шварцбартом мотивів убивства та клялися своєю честю, що Шварцбарт не був у зв'язку з большевиками! І тепер уже ясно цілком, що оборонець Шварцбарта був лише агентом Москви, що у 2-гу світову війну зрадив французьку армію і втік до Москви.

Про кінець процесу проф. А. І. Яковлів написав так¹¹⁹):

“На всі п'ятеро запитань, поставлених судом, присяжні Парижу відповіли більшістю голосів негативно, Шварцбарта було оправдано, а суд задовольнив цивільний позов. Такий присуд, який би він не був тяжкий для нас, не означав як в наших очах, так і в очах цілого світу, що цим самим визнано правильною тезу, яку підтримували оборонці Шварцбарта, нібито Симон Петлюра був винний у погромах. Ця теза оборони в значній мірі була збита вже під час судового слідства, коли і свідками, і документами було доведено повну непричетність С. В. Петлюри до погромів, остаточно вона була розбита в промовах адвокатів і прокурора; навіть Торес у своїй кінцевій промові говорив головним чином про “германофільство” Петлюри та про заслуги Шварцбарта перед Францією в час світової війни.

“Паризький процес набрав світового значення. Преса цілого світу мала своїх представників у залі паризького суду присяжних. Брак місця не дозволяє навести тут назви тих численних і поважних органів світової преси на різних мовах, що під час процесу виявили великий інтерес і симпатії до українського визвольного руху, до найвидатнішого його представника, С. В. Петлюри. Розуміється, частина преси, прихильна з тих чи інших мотивів большевикам та “єдиній,

---

¹¹⁹) А. Яковлів. Цитована праця, ст. 256—257.

неділимій Росії”, була переповнена клепами й ненавистю до українського руху і до С. Петлюри.”

Луна з паризького процесу докотилася до соціалістичного Інтернаціоналу. Представник російської соціал-демократичної партії єврей Р. Абрамович мав сміливість звернутися до комісії меншостей при соціалістичному Інтернаціоналі за скаргою на українську соціал-демократичну партію, яка, на його думку, в резолюції з приводу вбивства С. Петлюри неправильно поставилась до паризького вбивства, бо обороняла Петлюру від обвинувачень в єврейських погромах. На таке обвинувачення на засіданні комісії меншостей 23. II. 1928 р. в Цюріху (Швейцарія), представники української с.-д. партії, І. Мазепа та П. Феденко, виступили з ґрунтовними роз'ясненнями. Вони довели, що вбивство С. Петлюри було кероване не бажанням помсти за єврейські погроми, з якими він боровся на Україні, а цілком іншими мотивами, яких треба шукати в безоглядній боротьбі російського окупаційного більшовизму проти українського визвольного руху. Надзвичайна популярність Петлюри на Україні лякала його противників і вони поставили своєю метою його знищити. Комісія в складі: бельгійця — де Брукера, австрійця — Бауера та секретаря Інтернаціоналу — Адлера визнала, що Соціалістичний Інтернаціонал не може входити в розгляд обставин національної й політичної боротьби, яка відбулася на Україні перед 10-ма роками, бо се діло історії. Ця справа врешті закінчилася тим, що Р. Абрамович зняв своє обвинувачення. Сьогодні цей же представник росіян обґрунтовує федеративний устрій майбутньої Росії після... плебісциту.

Президент України С. В. Петлюра забитий в розквіті віку, йому було лише 47 років. Ця мученицька смерть фізично знищила провідника українського народу. Ідея ж його стала ще більше живучою й голоснішою, ніж була за життя. Петлюрівщина серед українців заступила мазепинство. Якщо за мазепинство загинули десятки тисяч ліпших синів України, то петлюрівщина не тільки скроплена невинною кров'ю самого основника, а ще й полита густо кров'ю багатьох мільйонів найкращих патріотів. І ще й сьогодні чути зойки мільйонів отих петлюрівців під землею й на її поверхні в численних концентраційних таборах Сибіру, далекої Півночі та по в'язницях безмежних просторів Советської імперії. Петлюрівщина стала символом боротьби за незалежну українську державу. Скільки не намагався провідник єврейства заплямити

ім'я Петлюри, зогидити його ідею, — він і його ідея для українського народу залишаться кришталево чистими й святими. Немає більшої жертви, як віддати своє життя за Батьківщину! І Петлюра його віддав. Всякі наклепи й плітки, які окремі осібники намагаються причепити до святого імени Петлюри, окошаться на їх же головах. Що може бути огидніше від обпльовування мучеників за народ і його волю?!

З М І С Т.

	Стор.
Передмова	7
I. Вступні зауваги	9
II. С. Петлюра до 1-ї революції 1905 року	11
1. Дитячі й шкільні роки	11
2. Симон Петлюра на роздоріжжі	13
3. Симон Петлюра на Кубані	16
4. Симон Петлюра у Львові	22
III. Період 1-ої революції в Росії (1905—1906 рр.) ..	25
1. 2-ий з'їзд РУП і редагування "Вільної України" ..	25
2. Перебування в Києві	26
3. Петербурзький період життя	28
4. Перебування у Москві	32
IV. Період по революції 1917 р. до державного пере- вороту	40
1. 1-ий, 2-ий і 3-ий Всеукраїнські Військові З'їзди ..	40
2. III-ий і IV-ий Універсали Центральної Ради	52
3. Повстання в Києві і його ліквідація	58
4. Умова в Бересті	60
5. Перша окупація Києва і України російською армією	61
V. Державний переворот на Україні	65
1. Загальні зауваги	65
2. Арешт С. Петлюри	66
3. Проросійський напрямок	72
VI. Кінець німецької демократії і відновлення демо- кратичного ладу	78
1. Грамота про федерацію з Росією	78
2. Вибір Директорії та її початкова діяльність	79
3. Три документи	82
VII. Доба Директорії	84
1. До скликання Трудового Конгресу	84
2. Трудовий Конгрес	85
3. Західня демократія і самостійність України	88
4. Співпраця наддніпрянських українців з наддні- стряньськими	100
5. Питання боротьби з біло-росіянами	107
6. Зимовий похід	121
7. 3-ий похід на Київ	128

VIII. Питання меншостей в Україні	134
1. Погроми на Україні	135
2. Погроми за Тимчасового Російського Уряду	137
3. Погроми за української демократичної влади	142
4. Погроми на Україні за влади гетьмана	187
5. Погроми в Україні за влади Советів	191
6. Погроми за влади Добровольчої Армії Деникіна ..	197
IX. Симон Петлюра на еміграції	215
1. Перебування в Польщі	215
2. Будапешт, Женева, Париж	219
3. Вбивство Президента України — Симона Петлюри	236
4. Суд над убивцею С. Петлюри	243

